

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Gróh Gáspár

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Olvasószerkesztő: Stamler Ábel

Szerkesztő: Fehér István, S. Király Béla

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXI.

2022/7–8. SZÁM

GRÓH GÁSPÁR	Bohóságok és hőstevők	3
DOMANICZKY ENDRE	Részletek Mádl Ferenc 1956-os feljegyzéseiből	8
PINTÉR BALÁZS	„Sugárzott belőle az, amit úgy hívunk, hogyan ember” – <i>Dokumentumfilm</i> <i>Mádl Ferenc életéről</i>	18
M. SZEKENI GÉZA	Budapest–Berlin 1933–1944 – 2. rész	24
BALOGH ÁKOS	A haushoferi geopolitika tévedései és tanulságai	39
SZABÓ LILLA	„A világ legmonumentálisabb tájképe...”	51
LOTHAR HÖBELT	A politikai helyzet Ausztriában	67
BARABÁS MÁRTON	Visszatekintés – <i>Hatások, párhuzamos jelenségek</i>	74
CALUM T. M. NICHOLSON	A kultúra válsága – <i>Mit árul el a Covid-19</i> <i>világjárvány a Nyugatról és az előtte álló jövőről?</i>	85

1% metafizika

Mádl Ferenc írásaiból –
Kereszténység, erkölcs, Európa

106

Körkép

TÓTH KLÁRA	Iron Lady vagy Katinka?	109
LUDMANN MIHÁLY	Az építészet új ruhája – 125 éve született <i>Molnár Farkas</i>	112
FEHÉR ISTVÁN	A hagyományos vallási természetbölcselet szellemi műhelye – <i>Ars Naturae folyóirat-ismertető</i>	117
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	Lövétei Lázár László laudációja	119
SZERZŐINK		125

A fedélen Barabás Márton *Rozsdaterkép* (2018) című művének részlete látható.

GRÓH GÁSPÁR

BOHÓSÁGOK ÉS HŐSTEVŐK

Nem kisebb szellem minősítette az egyetemes történelem legkiemelkedőbb pillanatait „egy bohóság láncsorá”-nak, mint Kölcsey Ferenc. Nagyjából egy időben azzal, amikor Kierkegaard arról töprengett, hogy a történelem öntörvényű szabadsága a cselekvő ember számára szükségyszerűség, „több, mint a szabad individuumok szabad cselekedeteinek terméke,” és hogy „a cselekvő tulajdonképpen nem tudja, hogy cselekedetéből mi következik. De a dolgoknak ez a magasabb rendje, mely mintegy megemészti, és örök törvényeibe beolvasztja a szabad cselekedeteket, maga a szükségyszerűség.” Mondatát azzal zárja, hogy „ez a szükségyszerűség a világtörténelem mozgása”. Kölcsey ugyanezt a kettősséget érzi, ezért mondja Nagy Sándor világhódítását, Attila birodalomszerzését, Mátyás dicsőségét, Napóleon győzelmét és bukását „kakasviadalnak”. Úgy gondolja, hogy még a legnagyobbak is kicsik ahhoz, hogy változtassanak a mindannyiunk fölé nőtt történelmen.

Ennek jegyében illendőnek tartom, hogy elgondolkodjunk az elmúlt évtizedek történésein – melyekben a történelem nagyot fordult, miközben megannyi *szabad cselekedetet* emésztett meg. A folyamat résztvevői olykor keseregnek, hogy másmilyen világot akartak, mások kihúзва magukat a mellüket döngöztetik, hogy nélkülük minden a régiiben maradt volna, és azt hirdetik, ők döntötték meg az előző rendszert.

Kierkegaard és Kölcsey azonban azt mondja: a világ a maga törvényeit (törvénytelenégeit) követve változik, és amikor a történelmet alakítani akarva cselekszünk, tudomásul kell vennünk, hogy az nem tiszteli erőfeszítéseinket. Tetteink, Kölcsey szavával, megmaradnak „bohóság”-nak. Amiből az következik, hogy akkor járunk el helyesen, ha tetteinket személyes üdvtörténetünkben értékeljük, mert erkölcsi jelentőségük nagyobb, mint történelmi súlyuk.

Ha mégis beszélünk róluk, akkor arra csak az lehet az okunk, hogy tudósítsunk arról a világról, amiben éltünk, és amiben a magunk bohóságait elkövettük. Életünk ugyanis mindenképpen része egy nagyobb egésznek. Az igazi bohóság nem az, amit tettünk, hanem ha azt gondoljuk, hogy mi forgatjuk a világ kerekét.

Ebben a dimenzióban gondolom elmondandónak a magam némely valóban gyermeki bohóságát. Hogy úgy mondjam, kénytelen vagyok

vele, mert nap mint nap látom az öndicsőítések heveny tüneteit, melynek során a nemzeti ellenállás hőségének gondolja magát olykor már az is, aki egykoron csupán ferde szemmel nézett vissza az ideiglenesen hazánkban állomásozó szovjet déli hadseregcsoporthoz olykor ferdeszemű kiskatonáira.

„Hogy fokozzák a »hosszú« melléknevet?” – szólt ekkoriban a találós kérdés. „Hosszú, hosszabb, leghosszabb, ideiglenes.” Erre utalt egykor Antall József, aki azt mondta, hogy Magyarországon általában az ideiglenes megoldások bizonyulnak tartósnak.

A tartós ideiglenesség korában, zsebéből iskolai, majd egyetemi, és általában ifjú éveimben, rendre szembetalálkoztam a *rendszer* akkor már csak sunyin erőszakos természetével. Nem a hatalom oldalán álltam tehát, ami némiképp persze ellenállást is jelentett, mi több, elvben az is lehet, hogy volt némi, de semmiképp sem súlyos kockázata. Ehhez nem kellett semmiféle bátorság. Éltünk egy világban, amelyiknek része voltunk, de nem a részese. Még csak nem is kellett kinyilvánítanom, hogy nem vagyok *velük*, kinyilvánult az magától. Így például elegendő volt hozzá, ahogyan akkoriban mondták, „másként gondolkodni”, ami normális világban magától értetődő dolog: gondolkodni csak másként lehet. Ehhez persze kellett valamiféle családi háttér, aminek megléte ugyancsak nem érdem.

A „rendszerrel” való találkozás egy gyerek számára sokszor észrevehetetlen. Óvodás nem voltam, így a családon kívüli világgal akkor találkoztam, amikor iskolába kezdtem járni. A pontosság kedvéért: az 1959–60-as tanévben. Szeptember végén már jól tudtam olvasni, amúgy olyan nagyon nem érdekelték a betűk. Hogy olvasás útján át lehet költözni egy másik világba, azt valamikor második iskolai félévemben fedeztem fel, elég hihetetlen módon, ha nem velem esik meg, nem hinném el.

Az iskola előtti utolsó nyarat egy Budapest közeli faluban töltöttük. Gyerekként paradicsomi világban, de ma már nehezen elképzelhető körülmények között. A háború után tizenöt évvel még nem volt újból bevezetve a villany, Nagyanyám földes konyhában, épített tűzhelyen főzött, a pottyantós budiban végeztük a dolgunk. A hatalmas kert közepén ott álltak az ükapám építtette, 1944-ben porig égett „nagyház” romjai, annak előtte helyi viszonylatban kastélynak számított. Maga a kert angol stílusban létesült, kőhidacskákkal, szökőkúttal, a hegyoldalban egy megmaradt víztárolóval. Mindez már rom volt, valódi, nem mint az angolok műromjai. Ha nem pusztul el, bizonyosan állami tulajdonba kerül, de mint mondták: „romot nem szocializálunk”.

A falu nem volt igazi falu, de azért úgy élt, mintha az lenne. Nyoma sem volt benne olyasminek, amit nagy íróink a paraszti múltból, kultú-

ráról írtak. A férfiak szinte kivétel nélkül Pestre ingáztak, de azért még gazdálkodtak is. Kaszával arattak, s aratás után a tarlón sorakoztak az aranysárga kévékből rakott keresztek, aztán a házakhoz beálló cséplőgéppel csépeltek, félelmetes volt a hosszú áttétel szíja, elbűvölő a kiömlő búza. Vajat a valamelyik gazdától hozott tejet lefölözve köpült nagyanyánk, felejthetetlenül jó íze volt, akkor ettem először és utoljára házi vajat. De mindennek semmi köze ahhoz, amiről beszélni akarok.

A falu úgynevezett intelligenciája száználmasan szegényes volt. A kevés kivétel egyike az iskola igazgatója volt, akiről mára semmi emlékem nincs, csak az, hogy megszerettem. Ezért ütött szíven, amikor késő ősszel vagy karácsonykor azt hallottam a felnőttektől, hogy a tanácselnök vagy valamelyik más helyi nagyság kirúgatta, még a tanítástól is eltiltották. Nem értettem, hogy ez miként lehetséges, azt gondoltam, hogy ha valaki igazgató, örökre az is marad. Ezért figyeltem nagyon oda a felnőttek beszélgetésére. Így hallhattam, hogy az én tekintélyes barátom Erdélyből való volt, és történelemórán a térképen megmutatta a tanulóknak Nagy-Magyarország határait, elmagyarázta, hogy Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Csíkszereda egykor Magyarország része volt. Ezért kellett mennie: egy nacionalista *nem lehet igazgató*.

Akkor hallottam először azt a szót, hogy Erdély. Kolozsvár nevét ismertem a Mátyás királyról szóló történetből, Pozsonyról is tudtam, Liptóban pedig már voltam addigra, ott is éltek rokonaink. Nem volt tehát számomra újdonság, hogy valaha Magyarország nagyobb volt. De azt ekkor tanultam meg, hogy jobb, ha erről csak magunk között beszélünk. Hogy tehát két világ van: az övék és a miénk.

Tél vége felé egy jótékony betegség idején az otthoni könyvespolcon három, kék műbőrbe kötött könyvre találtam: Móricz Erdély-trilógiájára. Szerettem volna valamit tudni arról az ismeretlenségről, ami miatt egy általam szeretett embernek baja esett. Levettem az első kötetet, sőt, elkezdtem olvasni. Nyilván nem sokat értettem belőle, de semmi úgy nem gyarapítja a megértett dolgok birodalmát, mint a meg nem értett világban való kalandozás. Bármilyen képtelenségnek tűnik, végigolvastam a három kötetet, ami Móricz zsenijét bizonyítja. Szegény fejedelmet nagyon sajnáltam a hideglábú felesége miatt, Török Katát viszont a szívembe zártam, Báthory Anna nem érdekelt. Sok jelenet úgy maradt meg bennem, hogy elfelejtettem, honnan valók, de egyetemi éveimben újraolvasva a regényt meglepődve ismertem rájuk, megint egy másik történet, hogy az irodalomhoz való viszonyomat ez a kaland egy életre meghatározta. Ha visszagondolok rá, azt hiszem: ez a gyerekkori neki-buzdulás is valamiféle ellenállás volt, ami persze eszembe sem jutott: egy gyerek így maradt hűséges öreg barátjához. És közben, anélkül,

hogyan tudta volna, ekkor találkozott először azzal a ténnyel, hogy a hatalom mindent megtehet. És ezzel az érzéssel rögvest a potenciális áldozatok oldalára került.

Ezért nem csodálkoztam, amikor az iskolában a rövid ideig engedélyezett, fakultatív alapon látogatható hittanóra előtt megjelent anyám, hogy hazavigyen. Igazgatója közölte vele, hogy gyerekeit vallásosnak nevelő tanár *nem lehet pedagógus*. Templomi hittanra járhattam, az nem volt deklarált szembenállás.

Nem sorolok el mindent, az 1957-es házkutatástól, a még Csehszlovákiába sem kapott útlevelel ügyéről, iskolai másodrendűségről, egyebekről. Később, ahogyan korosodtam, már nemcsak történetek velem a dolgok, hanem volt hozzájuk személyes közöm is. Rendre kiderült, hogy nincs igazi lehetőségem arra, hogy szembeálljak a rendszerrel, elég volt, hogy az állt szembe velem.

Nincs okom ezzel büszkélkedni, így alakult. Olyannak maradtunk, maradtam a magunk buborékában, amilyenek voltunk-voltam. Ez a buborék volt az ellenálló, erősebb, mint gondoltuk. A rendszer ekkoriban már ugyanúgy kerülte a nyílt konfrontációt, ahogyan a társadalom nem lelkesedő, vagy éppen elutasító része, és néhány, a kimondatlan határt karistoló gesztustól eltekintve, én is. Amikor később az egyetemen és a munkahelyemen a lehetségesnek gondolt határokig mentem, voltak, akik arra gyanakodtak, hogy akár provokátor is lehetek. Utólag is hízelgő, hogy ezek szerint provokatív voltam. De sosem hittem, hogy ez bátorság lett volna. Viszont talán ennek köszönhettem, hogy soha, sehol, senki nem környékezett meg valamiféle besúgói megbízatással: mintha preventív módon dekonspiráltam volna magam.

Nem vitatom, hogy az idő múlásával azért voltak valóságos ellenállók, néhányan, az ellenzéki érzelműek, gondolkodásúak jóval többen. Az ellenállás vágya erősebb volt, mint a szándék; szándék pedig több, mint akarat. Lehetőség még annál is kevesebb. Az is igaz, hogy a hetvenes évek végétől szaporodó deklarációk aláírói közt voltak igazi bátrak, hiszen kezdetben sokáig senki sem tudhatta, hogy valójában mennyit kockáztat. Aztán kiderült, nem kerülnek börtönbe, munka nélkül sem maradnak. Igaz, nem kaptak kitüntetések és megakadt szakmai előmenetelük. De akkor a hatalom sokkal jobban félt nyugati támogatóinak elvesztésétől, mint a nemzetközi médiahátszéllel támogatott ellenzékietől, akiknek lehangosabb része valamiféle partizánromantikával vegyes, filmekből merített 68-assággal, ábrándos maoizmussal dúsitott küldetéstudattal, de alapvető biztonságban tett úgy, mintha valódi kockázatot vállalna. Becsatolt biztosító kötéllel, kifeszített biztonsági háló fölött mutatták be halálveszélyt imitáló szaltóikat.

Részemről nem hittem nekik. Ha többségükben korántsem voltak olyan hősök, mint amilyennek mutatták magukat vagy őket, azonban elismerem azt a szerepüket, hogy azzal, amit csináltak, bátoríthatták a társadalom ellenállását, mert bizonyították a rendszer gyöngeségét. Személyesen is hálás vagyok nekik, mert a korábbinál nyíltabban beszélhettem én is.

Azt azonban nem gondolom, hogy pusztán a rendszer nem-szerete, a hatalmi struktúra bármilyen formájából kimaradás feljogosíthatna valakit arra, hogy ellenállónak tartsa magát. Ehhez még az ellenállás gesztusait is kevésnek tartom, ahogyan a csendes értékőrzést is. Pedig ezek nélkül nem lehetett volna helyreállítani történelmünk jogfolytonosságát, nem térhettünk volna vissza oda, ami mindig fölszippantott minket. De a belénk örökített magatartásformákhoz való ragaszkodás, identitásunk őrzése természetes kötelesség, és nem érdem, ugyanúgy méltatlan dicsekedni vele, mint azzal, hogy valaki nem lett besúgó, vagy világnézete, értékrendje ellenében nem lett párttag.

Nem tekinthető érdemnek sok tüntetően lojális „ellenálló” bezárt ajtók mögötti hangoskodása sem, amire hivatkozva az utólag bátrak olyan hősiesen veregetik a saját vállukat. De mit lehessen tenni: ahogyan az Adyra emlékező Szabó Dezső mondta, a halott zseni sírján dudva és barátok teremnek: a halott rendszerekén pedig dudva és ellenállók.

„A virtus nagy tűneményi / Gőz, mit hagymáz lehele; / A kebel láng-érzeményi / Vértolulás kínjele; / A vég, mit Sokrat ére, / Catónak kihulló vére, / S Zrínyi Miklós szent pora / Egy bohóság láncsora.” – írta Kölcsey. Nincs ezen mit magyarázni (aki akarja, teheti), de hadd tegyek annyit hozzá: hátrább az agarakkal, drága (és olcsó) ellenálló barátaim. Miközben azért azt se felejtjük el, hogy a minket magába szívó történelem általunk és bennünk realizálódik. És nemcsak nekünk nem mindegy, hogyan, hanem neki sem.

DOMANICZKY ENDRE

RÉSZLETEK MÁDL FERENC 1956-OS FELJEGYZÉSEIBŐL

(1956. szeptember 19. – 1956. november 2.)

2021-ben Mádl Ferenc kettős – születésének 90., halálának 10. – évfordulója alkalmából megkezdődött személyes iratainak összegyűjtése és feldolgozása. Néhány fiatalkori munkáját – regényét, különböző cikk- és műfordításait, a magyar reformkor nagy alakjairól szóló esszéit – a néhai köztársasági elnök egészen haláláig az íróasztala fiókjában őrizte.¹ A személyes iratai közül több naplója és egy beszélgetőfüzete (továbbiakban: füzet) is előkerült. Ez utóbbiba 1956 júniusa és novembere között írt – saját maga részére –, elsősorban olyan gondolatokat, amelyeket akkoriban nem volt ildomos kimondani, hangosan megvitatni vagy éppen levélben közölni, másrészt privát, a feleségének, Mádl Dalmának szóló feljegyzéseket.²

A füzet első tizenkét lapja – a június és szeptember közötti bejegyzések – tollal íródtak. A szeptember 19. – november 2. közötti szövegrészek viszont túlnyomórészt ceruzával – egyértelműen amiatt, hogy szükség esetén ki lehessen őket törölni. Az első ceruzás bejegyzés külön érdekessége, hogy több mint egy hónappal a forradalom kitörését megelőzően már a növekvő elégedetlenséget tanúsítja.

A füzet utolsó tizenegy lapja nemcsak az íróeszköz, de az íráskép tekintetében is eltér az első résztől. Mádl betűi itt nagyobbak lesznek, írásmódja pedig – ahogy a benne föltozuló gondolatokat megpróbálja azonnal mondatokká formálni – gyorsabbá és határozottabbá válik. Igen, ezek a bejegyzések a forradalom lázában égő Budapest mindennapjait örökítették meg a főszereplők, a magyar fiatalság egyik tagjának, az ekkor huszonöt éves Mádl Ferencnek a ceruzájával. Mádlról eddig is lehetett tudni (l.: a forrásközlés utáni tanulmányt), hogy több kulcsfontosságú eseménynél személyesen is jelen volt, de a füzet révén a gondolatai is megismerhetők, hiszen ezeket a nap végeztével mintegy összefoglalás-ként, lefekvés előtt vetette papírra. Éppen ezért feljegyzései – függetlenül későbbi magas közéleti megbízásaitól – hiteles kortörténeti dokumentumok, amelyeket

¹ Tételes felsorolásukat lásd: Domaniczky Endre: Mádl Ferenc bibliográfiája (kézirat, 2022).

² A magánéleti vonatkozású részek nélküli válogatás. Mádl Dalmára vonatkozó utalást csak akkor hagytam az anyagban, ha ez általánosságban a helyzet, a körülmények jobb megértését (például: a távollévők közti kapcsolattartás nehézségeit) segítette elő. Az írásjeleket egyes esetekben a könnyebb olvashatóság érdekében megváltoztattam, Mádl eredeti aláhúzásait a szövegben kurziválással jelöltem. A szögletes zárójelek a kihagyott részekre, illetve a javított vagy pótoltt írásjelekre utalnak.

– a Mádl család engedélyével – a privát, a feleségéhez szóló részek kivételével teljes terjedelmében, a mai helyesírás szabályainak megfelelően tesszük közzé.³

Napló – részletek

[1956.] IX. 19.

Több ezer (száz) ember tolongott a Gólyavárban, ahol előadók sora foglalkozott ifjúságunk, különösen munkás- és parasztfjúságunk nevelési, oktatási, erkölcsi, világnézeti, ideológiai kérdéseivel – vagy ahogyan az előadók nevezték (és a közönség helyeselt hozzá) – *válságával!* „Praktisch, verloren wir die Jugend” – mondta tegnap Gerats német professzor.⁴ Ma ez a gyűlés ezt igazolta. Válság és hozzá súlyos válság.

Fiatalok tömege nem végzi el az ált[alános] iskolát (több ezerről beszéltek), óriási méreteket öltött a fiatalokú bűnözés, pedagógiai rendszerünk megmerevedett, üres formák alkalmazásában merül ki, ahol kozmopolitaként üldöznek – így az egyik szónok – embereket, akik általános műveltséget akarnak az ifjúságnak adni (Homerós, Horatius, Sophokles, Dante, Shakespeare, stb.).

Tehát baj van! Politikai bajok, szervezési és anyagi nehézségek – de ezeken lassan segít a kormány.

Csak az egyik szónok jutott el a baj gyökeréig, amikor azt mondta: Ma sokkal többet fizetünk ki tanítói és tanári fizetésekre és egyéb dologi költségekre – mégis, a krízis egyre mélyül! Hol a hiba? Ott, hogy a tanítók és tanárok szürke *hivatalnokokká* váltak! Ez az!

Én ezt így fejezném ki: nincs *hivatás!* – a szónak nemes értelmében. Nincs P. Flanagan⁵ és boys'town,⁶ nincs ilyen szellem! Legalábbis túl kevés!

Ide hivatás kell! Emberek kellene – hogy jövőnket megmenthessük. Áldozatvállaló fiatal lelkek! És mindaz, ami ezt feltételezi, valamint belőle folyik!

³ A forrás pontos címe: Mádl Ferenc: Gondolatok, élmények, beszélgetések másról és magamról magamnak (1956.06.15-[11.02.]). (A Mádl család tulajdonában.)

⁴ Hans Gerats büntetőjogász professzor, a berlini Humboldt Egyetem tanára. 1956 szeptemberében két hetes látogatásra érkezett Magyarországra. Budapesti tartózkodása idején egy ideig Mádl Ferenc volt a kísérete. Vö.: Krónika (In: A MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 8/2. 170.), valamint Mádl Ferenc 1956. 09. 29-i levele Mádl Dalmának (a család tulajdonában).

⁵ Edward Joseph Flanagan (1886–1948) ír származású amerikai katolikus pap. Életét – Spencer Tracy főszereplésével – a *Boys Town* c. film (1938) dolgozta fel.

⁶ A Boys Town eredetileg egy, az amerikai Nebraska államban P. Flanagan által alapított árvaház volt, amely rövidesen egy oktatási és nevelési központtá nőtte ki magát.

A Kálvin tér a Ráday utca torkolatából nézve. (Fortepan / Nagy Gyula)

Sajnos erről keveset beszéltek!

Mégis nagyon pozitív volt – a múltat tekintve! Mindenki[,] aki jelen volt[,] valamiképp eljutott a probléma lényegének teljes vagy kevésbé teljes megsejtéséig. Hivatás! Hivatás!

Körülnéztem, hogy volt-e jelen pl. pap (bármilyen furcsa is ez az ötletem), de nem láttam. Később jutott eszembe, hogy csak meghívóval lehetett belépni.

Pedig: piaristák, papok – jöjjetek, lássátok az életet!

1956. 10. 24. 01h

Soha nem látott események – vagy inkább a nemzet tragédiája, hogy idáig kellett jutni!

Zúg a fejem, szokottnál hevesebben ver a szívem. Ezernyi gondolatom közül mit is írjak?

Hallatlan tömeg a parlament előtt – éles politikai jelszavak – amelyekre végül is nem kaphatni választ. [É]g az utca – emberekre lőnek – az utcán fegyvert osztogatnak – ropognak a puskák – az egésznek inkább oka van, mintsem meghatározott célja, hisz spontánul jött – egy békés tüntetésből – alig tudtam átjönni a tűzvonalon – aggály: hogy mi lesz? Az emberek, akik életüket veszti! Talán mi is! Vér – vér! – Fáj! Aggaszt! Mindenki felelős! – Mi van otthon? – Van-e kilátása? – Vagy csak vérfürdő lesz-e? Biztosan! – Tragédia[,] Tragédia! – Mi van otthon?! – Mi lesz reggel? – Holnap!

Ez most nem alkalmas idő a félelmetes gondolatok, gondolatsorok, lelki vívódások papírra vetésére!

[A] jóságos Isten vigyázzon erre a népre! Adjon becsületet, szívet azoknak, akik tehetnének valamit az országért, a népért – és azoknak még többet is, akik tesznek is.

Marcangol most a kérdés: Krisztus, történelmi erő – mutasd meg magad!

[1956. 10.] 24. 12h

Orosz tankok a Kálvin téren – egész ostromállapotok!

Gondviselő – vigyázz, kérünk – erre a népre!

[1956. 10.] 25. 23h

Vérfürdő mindenütt! – a Parlament terén!

Oroszok már átálltak – ők unják a vért!

Hallatlan tragédia! S a „vezetők”?

Nincs szóml!

Csak most némán hódolok azoknak a hősöknek – akik az igazság tudatában valami jobbért küzdöttek és meghaltak.

Magyar halottak nemzeti színű lobogóval letakarva – s mellettük egy cserép virág!

S most éjjel már csend – csak innen-onnan zúg, kattog a géppuska – fáj minden!

A nemzet vérbe fojtva!

Ó, kízó tragédia! – ó, fájó sors! – ó, lelkiismereti harc!

S egész nap: mi van Veled, Szeretett Mindenem?⁷

[...]

De nyugodj meg – Veled vagyok! Nem vagyok az ezernyi halott között – élet él bennem – élet és bizalom a holnapban, a jobban.

[...]

Fáradt vagyok. Imádkozom Érted, szeretteimért, de most elsősorban azokért, akik életüket áldozták. – Fáj, sajog a lelkem.

S a BBC csak fokozza a kint [!]

S a sírt, hol nemzet sűlyed el,

Népek veszik körül,

S az ember millióinak

Szemében gyászköny ül.⁸

⁷ Utalás feleségére, Mádl Dalmára, aki ekkor Pécsen tartózkodott.

⁸ Vörösmarty Mihály *Szózat* c. versének (1836) 12. versszaka. A szöveget eredeti helyesírás szerint közöljük.

1956. október 25-e, csütörtök 24h

Életem legtragikusabb, legmegrendítőbb napja!

[1956. 10.] 26. 8h

És folyik a vér tovább!

Meleg, forró, szent vér – mosd fehérre e nép arcát – simítsd el arca redőit – adj szabad életet a fennmaradóknak!

[...]

Ma már lőttek ismét az orosz tankok. „Timeo danaos dona ferentes”⁹

[1956. 10.] 27-én 20h

Semmi hír sehonnan – élnek-e, halnak-e? Minden gondolatom 2 aggodalomba torkollik. Az egyik: a harc nem érheti el tulajdonképpeni célját. 1849 megismétlődik. A másik – ennél személyesebb vonatkozású, s így érzések tekintetében még aggasztóbb: Te, Szeretett Mindenem! Hitvesem! Mi van Veled?! Mennék már gyalog is Hozzád...

[...]

A mindenható Isten vigyázzon Rád – s imádkozzunk együtt a nép jogának, igazságának győzelméért – bármilyen formában öltön is testet.

Történelmi idők voltak ezek (a múlt idő használata rossz).

Ma – a Te imád tette ezt! – az Isten különös kegyelme mentett meg az életnek és Neked: Fejünk fölött egy kb. 15-20 kg-os ágyúgránát átszakította a tűzfalat és a tetőt – és nem robbant fel!! – leesett az udvarba. Ha az felrobban, itt nem maradunk életb[en]. Az Isten kegyelme itt kitapogatható volt!

Beszéltem ma (vagy tegnap?) egy hölgygel, aki valahonnan Tolnából gyalog és szekéren jött Bp-re! – a férjéért! Tudom[,] gondolatban Te is eljöttél...

[...]

S most megint abbahagyom, mert nem tudok sokáig egy helyben maradni, rendszeresen és mélyen elgondolkodni! Előbb magamban kell asszimilálnom ezeket a nagy élményeket, tényeket, fájdalmakat, történeteket!

[1956. 10.] 29-én (22h)

Még folyik a vér Bpest utcáin! Még lövet a „nép kormánya” az általa is becsületes embereknek nevezett szabadságharcosokra. A rádió hazudik, az újság hazudik, a kormány hazudik, hogy azonnal kivonják Bpest

⁹ Az idézet pontosan: „Timeo Danaos et dona ferentes” (Vergilius Aeneis, II. ének), Lakatos István magyar fordításában: „Bármilyen is ez, danaóknak ajándékát se kívánom!” A mondatból korán szállóige lett, magyarul általában a „Félek a görögöktől, még ha ajándékot is hoznak” formában szokták hivatkozni (vö.: Pallas Nagy Lexikona 16/190 és Révai Nagy Lexikona 5/271–272.).

területéről a szovjet csapatokat – s ma[?] [M]a is (épp most is) dörögnek az ágyúk. Mindegy, mit talál: embert, gyermeket, templomtornyot.

Lőnek, ölnek az ágyúcsövek, a hernyótalpas szörnyű hatalom vérünkben jár az utcán! Megremeg a lelkem! – szoltunk, fellázadtunk, vérrel töltöttük a keserű poharat – és azt is meg kell innunk! [S] a Kosuth-adó tánczenét játszik!

Ó[,] emberiség, hol vagy?!

A nyitott seb, a hősi halott, az épen maradt is kiáltja: mi lesz? Hát csak a kín marad nekünk? S szabadságunk megint csak annyi lesz, amennyit a „mindenkori kormány” ad, engedélyez nekünk? Hát nincs már kint – csak a nagyszerű halál? A föld gyomra és az élők emlékezete? Ó, hát kelet népének mi csak átkát hordhatjuk? Önmagunk ügyét nem intézhetjük hát soha?! Egy út van: a halál vagy rabságunk börtöne?

Eddig – megmondom végre! – gyáva voltam. E füzetbe, e lapokra nem mertem gondolataimat egyenesen leírni – mert úgy kellett minden gondolatomat megfogalmaznom, hogy – ha netalán majd rács mögé dugnak vele – legyen valami lehetőség az általános szavak mentésére! Hogy bajom ne legyen belőle – hisz nemcsak magamnak tartozom magammal! Még a gondolat is rab volt! Annyira, hogy magamnak nem mertem leírni! Ó[,] rabságunk börtöne! Szétrúghatjuk-e hát végre?! Mintha látnám: ami ma is csak ígéret – holnap már ígéret sem lesz, hanem „jobboldali-túlzás”, „úszás az árral”, „kényszerhelyzet”, „politikai taktika”, amit gyakorlatból és elméletből is jól ismerünk. Ezer ember bontja ki szabadsága zászlaját, hogy holnap a bűnbélyegzőt süssék rá.

Én a csillagokból olvasok! Ezren indultunk, több ezren bátran, szabadon, a történelmi pillanat mámorával – a [P]arlament elé – és gyilkos kezek géppuskatűzzel, vérfürdővel válaszoltak! És ezt az analógiát, ezt a képet a távlatokba feszülni szinte látom! Hisz mindaz, amit ígérték, nem őszinte, vért kellett adni érte, fegyver erőszakolta ki, amit – ha erejük lesz hozzá – legalábbis megszorítanak!

Vagy nem lesz ez? A történelem atyja, az Isten más tervet készített nekünk? Hihetni, hogy igen! Hihetni – hogy leróttuk bűneinket, lemostuk önnön vérünkkel! Hihetni, hogy az Isten rajtuk, általuk cselekszi azt, amit számunkra készített. Itt érzem, Krisztus, Te történelmi hatalom, népek bírása[,] lépésed realitását és szavad harsonáját[,] Furcsa, de vészben a Te szavad, a Te lépésed is tulajdonképpen ellenségeidben öltött testet. De többet is érzek: próbára tettél bennünket, ezt a hálátlan népedet, és láttad, hogy hű maradt Hozzád! Lucifer bármennyire hitte, hogy győzött – sohasem volt igazában úr rajtunk!

Láttad, hogy az igaz ügyért áldozni mertünk. [L]áttad, hogy a sebesültjeinkért halált is vállaltunk; láttad, hogy nélkülöztünk egymásért,

szenvedtünk egymásért – és Te mondtad, hogy aki ezeket akár a legkisebbeknek cselekszi – Neked teszi azt! S ezt objektíve mondtad, de – sokan, rengetegen – ezt szubjektíve is tették! Talán (csak talán? – én biztosan hiszem!) ... elfordítottad tőlünk a haragod.

S most nem a csillagokból, a Te arcodból olvasok!

Még virradni fog ez a föld, még babér nő ott, ahol – az ország szívében – vérbe és térdre kényszerített a rabőrök sortüze, még szent lesz a hely, ahol ők pihennek, még valóság lesz az a hit, amely hősi halottat és életben maradottat fűtött, még lemossuk népünk, e sorsközösségnek, nemzetünknek minden gyalázatát, s még – mire fájdalma már múlik – büszke lesz az édesanya, hogy fia hős volt, és ott nyugszik az 1238. számú sírban, még leszünk szabadok egészen[.] Már megmutattuk, hogy lelkünk a tirannizmus, a zsarnokság meg nem fojthatta, s még megmutatjuk, hogy egyszer végleg szétzúzzuk a rabságunk tankokkal védett gyűrűjét – én hiszem mindezt! [H]iszem, hogy mindezt megtehetjük, ha lesz tiszta lelkiismeretünk és bátor szívünk hozzá!

Hiszek az eljövendőben[.] amely előbb-utóbb csak a teljes igazság és a teljes szabadság lehet! Én hiszem ezt, ha még börtönökön is vezet az út (nem tudom, mit hoz a holnap), hiszem – s ezt nem a csillagokból, de a Te arcodból olvasom!

E hitem bátran megvalloam és kész vagyok érte mindent áldozni, amit érte áldozni kell és áldozni célszerű! Ha külső rabságunk bilincse még nem is tört szét, egy lépést előre léptem: lelkem, gondolataim zsarnokát, ezt a ravasz fegyőrt leütöttem[.] s a lélek harcát megindítottam papírjaim nyilvánossága előtt. [S] ha megéri – s ha a teljes szabadságért vívott harcban nem leszünk gyöngék –, világgá indítom gondolataim keresztes hadait – mint új felszabadító hadsereget –, segítsenek a harcban: segítsenek igazán embernek, igazán szabadnak, igazán Isten képmásának lenni!

De addig munkálkodni, küzdeni kell – mert a XX. század hamar elrepül!

1956. október 30-án!

Igaz volna ez? Igaz ez? Szabadok vagyunk, leszünk máris?

Nem tudok hinni e csodában!

De mégis így van!

Az oroszok özönlenek ki a határon – és szabad választások lesznek!

Szabadság! Szabadság!

Éljen emberi mivoltunknak ez az éltető eleme!

Ma megfordult az utca hangulata! Már reggel!

Fegyvert kapott a nép és a politikai atmoszféra a csúcspontra hágott: garancia kell a függetlenséghez – garancia kell a szabadsághoz!

S délután kb. 2-kor megszülte gyümölcsét a harc: a kormány (a nép már régen) követeli az orosz csapatok kivonását az ország egész területéről – s szabad választásokat hirdet több párt részvételével!

Az előbbi feltétele a másodiknak. De a rádió^{nk} jelzi: az oroszok özönlenek ki a határon!

Nem lehet papírra vetni az örömet – a fellélegzést!

Nincs is idő most – most cselekedni és gondolkozva cselekedni kell!

Október 30! Isten hozott – és tartson meg!

[...]

[1956.] November 2-án

Nincs időm – sok munkám mellett – írni, pedig oly sok minden mondanivalóm volna! [...]

Válságos pillanatokat élünk! A kormány felmondta a varsói szerződést, kinyilvánította az ország semlegességét és ennek megvédésére kérte az ENSZ-et, valamint felszólította a sz[ovjet] kormányt, hogy a szovjet csapatok haladéktalanul hagyják el az egész ország területét.

Kétségtelen: ez az egész nép akaratának félreérthetetlen kifejezése. Ez a hadsereg követelése is. Ez világos beszéd – és világos helyzetet teremtett, amely – a sz[ovjet] kormány döntésétől függően – magában hordja hazánk tragédiájának vagy teljes függetlenségének alternatíváját.

Két lehetőség van, ill[etve] látszik egyedül logikusnak:

Vagy kivonulnak a szovjet csapatok, vagy hadszíntérre válik Magyarország.

A Gondviselő oltalmazzon bennünket!

Ami pedig az események, a mozgatórugók feldolgozását illeti – majd talán, sőt biztosan adatik e célra is idő.¹⁰

[1]956. XI. 2 24h

Mádl Ferenc és 1956

Mádl Ferenc nyilvánosan mindössze egyszer, a 80. születésnapja alkalmából készült interjúból beszélt saját 1956-os élményeiről.¹¹ Akkor is csak visszafogottan, hiszen már korábban, miniszterként leszögezte: „nem akarok utólag hőskölteményeket mondani.”¹² Családjának szánt feljegyzéseiben, amelyeken

¹⁰ A sors furcsa fintora, hogy ennek a munkájának (*Mozaikok*) az elkészítésére már nem maradt ideje (csak a vázlat megírásáig jutott el).

¹¹ „Útjelzők”. Mádl Ferenc a családi mesékről, a nehéz döntésekről, a sorsát rendező fogalmakról (Magyar Nemzet 2011. 01. 29. 5.)

¹² Legyen az oktatás stratégiai ágazat (Köznevelés 1993/11. 3.)

ekkoriban – 2009–2011 között – dolgozott, egy kicsit többet is elárult. Mindazt, ami Mádl forradalom alatti és utáni életéről tudható, alapvetően e két forrás – és néhány levéltári adat¹³ – segítségével lehetett rekonstruálni.

Mádl, aki 1953 óta életvitelszerűen Budapesten élt, a forradalom kirobbanásának időpontjában a Kálvin tér közelében, a kilencedik kerületi Ráday utcában lakott. Az események egy része tehát a közvetlen közelében zajlott, és valóban, a fiatal Mádl néha egyedül, néha pedig Márton bátyjával kettesben, ott is volt a fontosabb helyszíneken: a Parlament előtt vagy a Rádió ostrománál.¹⁴ November elején azonban a baranyai megyeszékhelyre utazott a feleségéhez,¹⁵ hiszen Mádl Dalma ekkor még pécsi lakos volt. Mire visszatért a fővárosba, a forradalom már elbukott.

A megtorlás kíméletlenségével több esetben közvetlen közletről szembesült. A veszprémi mártír, Brusznay Árpád több testvérét is tanította, az egész család ismerte és szerette.¹⁶ Mansfeld Péter pedig professzorának, Nizsalovszky Endrének a lakása közelében lakott, ahová a forradalom utáni hetekben Mádl maga is átköltözött.¹⁷ Kedvelt pécsi tanára, Degré Alajos jogtörténész sorsáról valószínűleg Benedek Ferentől értesült,¹⁸ akivel Pécsről való távozását követően is szoros baráti kapcsolatban maradt.¹⁹ Bár ő maga – elsősorban talán azért, mert túl erősen kötődött a szülőföldhöz és a nagycsaládhoz – sohasem akart emigrálni, egyik testvére – az öccse, Miklós – éppen ezekben a napokban távozott, és Németországban telepedett le.²⁰

Vagyis az ismert forrásanyag alapján Mádl Ferenc forradalom alatti tevékenysége nagy vonalakban már eddig is megrajzolható volt. A Szemelvények

¹³ L. például: Mádl Ferenc adatlapja az aspirantúrára való jelentkezéshez (Mádl Ferenc kandidátusi anyagai. AL 200. TMB 699/429. dosszié).

¹⁴ Mozaikok. Megtörtént történetek üzenete (Tihany – Bp., 2009–2011) [Töredék]

¹⁵ Az ismert források alapján ez nagyjából november 1–3. körül történhetett. Ezt árnyalják a most közzétett szemelvények, amelyekben az utolsó bejegyzés 1956. 11. 02-án éjjelkor készült. Mádl tehát valószínűleg november 3-án, szombaton (ami akkor a hét utolsó munkanapjának számított) utazott le Pécsre, ahogy máskor is tette. Utazás közben, majd pécsi tartózkodása idején nem volt sem ideje, sem lehetősége írni, ezért sem folytatódta a bejegyzések.

¹⁶ L. például: A Himnusszal állt hóhérai elé (Új Horizont 1998. különszám 68–71.)

¹⁷ Mozaikok. Megtörtént történetek üzenete (Tihany – Bp., 2009–2011) [Töredék]

¹⁸ Degrével Mádl később is rendszeres kapcsolatot tartott, és az Akadémia hivatalnokaként is segítette tudományos ügyeinek intézésében. L. még: Domaniczky Endre: Mádl Ferenc, az MTA hivatalnoka (1956–1971) (megjelenés alatt a Jogtörténeti Szemlében); Degré 56-os tevékenységére I.: Óriás Nándor: Emlékeim töredékei (Pécs, PTE ÁJK, 2006. 175–177.); illetve Poprády Géza (szerk.): Magyar örökség. Laudációk Könyve III. 2006–2010. (Bp., MÖEE, 2012. 57–58.).

¹⁹ Mádl az első évfolyamba járt, amelynek a későbbi nemzetközi híró romanista római jogi órákat tarthatott. Vagyis Mádl Benedek Ferenc tanítványa volt, és kapcsolatuk egészen Benedek 2007-es haláláig szoros maradt. L. még: Domaniczky Endre: Mádl Ferenc a pécsi jogi karon (megjelenés alatt a Jogtörténeti Szemlében), illetve Domaniczky Endre: Mádl Ferenc kondoleáló levele Benedek Ferenc özvegyének (forrásközlés) (Ad Aspera Per Astra 2022/1 – megjelenés alatt).

²⁰ Édesapjuk több évtized távlatából a távozás okaira így emlékezett: „Megjött az 56-os október, amikor Miki sokakkal együtt elhagyta a szüleit, a magyar hazát. [P]róbáltuk lebeszélni, de minden hiába volt, vitte az áradat.” (ifj. Mádl Antal: Életemről szóló vallomásaim. Bánd, [1982 körül], 86.).

ehhez – miközben néhány adattal²¹ árnyalja eddigi tudásunkat – a szubjektumot teszi hozzá azzal, hogy bepillantást enged a fiatalember korabeli gondolataiba. A mából nézve legfeltűnőbb a huszonöt éves Mádl érettsége, kötelességtudata és felelősségérzete. Láthatjuk, hogy egyszer sem magáért, hanem elsősorban az országért és a magyarságért aggódik, az események kimenetele, a kormány mozgástere foglalkoztatja. Késői visszaemlékezéseiben azt írta, hogy 1956 környékén egy ideig gondolkodott azon, hogy bekapcsolódjon-e a közéletbe. Feljegyzéseit olvasva elég egyértelműnek tűnik, hogy a forradalomban való nagyobb mértékű szerepvállalásra gondolhatott, amelytől csak Nizsalovszky tanácsa,²² és a családja – 1955 közepén nősült – iránti felelősségérzet téríthette el. Bár a nyílt szerepvállalástól végül tartózkodott, és látszólag beilleszkedett, a következő évtizedekben belső emigrációba vonult.²³ Tudományterületén osztatlan – nemzetközi – elismerést is kiváltó tanulmányai viszonylag nagy mozgásszabadságot biztosítottak számára, rendszeresen utazhatott a nyugati országokba, és véleményére belföldön is kíváncsiak voltak. Tudományos eredményeihez és szakmai tekintélyéhez képest viszonylag lassan haladt előre a ranglétrán, de ez sohasem foglalkoztatta igazán.

A rendszerváltozás korai szakaszában azonban az európai integrációval és a tőkés gazdaság intézményeivel kapcsolatos szaktudása és széleskörű nyugati kapcsolatrendszere következtében viszonylag gyorsan előtérbe került. Ekkor már valószínűleg maga sem tervezte, hogy közfeladatot vállaljon, hiszen professzorként és akadémikusként elérte, amire leginkább vágyott: szabadon írhatott és alkothatott. Ezért is próbált kezdetben kitérni Antall József invitálása elől. Ám végül – hitet téve az '56-ban megfogalmazott gondolatai mellett – elvállalta a felkérést, s ezzel kezdetét vette életének utolsó szakasza, amikor – mintegy két évtizeden keresztül – elsősorban politikusként tevékenykedett. Fő célja mindvégig – miniszterként és köztársasági elnökként is – a szabaddá vált ország újraépítésében és külpolitikai értelemben vett újrapirozicionálásában való közreműködés volt. Más szóval Magyarország visszavezetése „a történelem fő sodrásába”.²⁴ Mindannak a gyakorlati megvalósítása, amiről '56 sorsfordító napjaiban naplójának számot adott.

²¹ Mint például a fel nem robbant bomba története.

²² Nizsalovszky tanácsát a Mozaikokban konkrétan említi.

²³ „Minden hozzám hasonló értelmiségi politikai értelemben belső emigrációban élt akkoriban. Tette a dolgát, várt. És gondolatilag sürgette a változásokat” – utalt vissza erre az időszakra köztársasági elnökként adott első interjújában (Rólunk is szól a mese. Beszélgetés Mádl Ferencsel. Magyar Nemzet 2000. 06. 10. 25.).

²⁴ Erről bővebben l. például: „Amit teszünk, a történelem fő sodrásába esik”. Interjú Mádl Ferenc miniszterrel (Rivalda Magazin 1993/5. 8.) Mádl Ferenc: Európa és a magyar jogrendszer (In: Máthé Gábor (szerk.): Magyar jogászgyűlés. Siófok. 1992. ápr. 24–26. Bp., Magyar Jogász Egylet, 1992. 14–23.).

PINTÉR BALÁZS

„SUGÁRZOTT BELŐLE AZ, AMIT ÚGY HÍVUNK, HOGY EMBER”

Dokumentumfilm Mádl Ferenc életéről

„Mint annyiunknál, nálam is belülről – a szülői-családi útravalóból, az iskolától és mindenkitől, aki csak tanít bennünket – sarjadt az az erő, amely alkotmányos eszméinket és egyéni hitvallásunkat meghatározza. Úgy hívjuk ezeket, hogy egyéni méltóság és szabadság; a tulajdon szabadsága; gazdasági szabadság és az államilag-közösségileg szervezett szolidaritás; felelősség magunkért és másokért; haza és nemzet; nemzeti elkötelezettség és európai örökség; demokrácia és emberi jogok; szabadelvűség és a másik jogainak tisztelete; szuverenitás és nemzetközi együttműködés; a kereszténység és a mindenkire kiterjedő ökumené erkölcsi és kulturális hagyományai; harcos humanizmus, ahogy Thomas Mann nevezte, amely képes kiállni elveiért, nehogy belebukjon saját gyengeségébe.”

Amolyan ars poeticaként is értelmezhetők ezek a mondatok, melyeket Mádl Ferenc köztársasági elnökké választása után mondott el az Országgyűlésben.¹ Nem véletlenül kezdődik ezzel a felvételrészlettel a *Mádl Ferenc – A nemzet elnöke* című dokumentumfilm sem, amelyet a néhai államfő születésének kilencvenedik, halálának tizedik évfordulója alkalmából – a Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet megbízásából, a magyar kormány támogatásával – készített az MTVA, Kálomista László rendezésében. Ám mint megannyi másba, a koronavírus-járvány e film elkészültébe is beleszólt, amelyet így csak egy évvel később, idén márciusi, a Magyar Tudományos Akadémián tartott díszbemutatóját követően, Mádl Ferenc május 29-ére eső halálának évfordulóján (sajnos egy alacsony nézettségű, kései időpontban) tűzött először műsorára a Duna Televízió.²

Aki akár személyesen, akár jogtudósi, majd közéleti munkássága alapján ismerte a 2000 és 2005 között államfőként szolgáló Mádl Ferencet, annak nem kell magyarázni a címet. De annak, aki nem ismerte őt, a szűk egyórás film és az abban megszólalók kiválóan megvilágítják, miért volt, miért lehetett valóban a nemzet elnöke. Érdekes módon talán szlovákiai kollégája, Rudolf Schuster fogalmazza meg ezt a legérzékletesebben. Az egykori szlovák elnök – aki 1999–2004 között töltötte be

¹ Mádl Ferenc beszéde köztársasági elnökké választása után az Országgyűlésben. Elhangzott 2000. június 6-án.

² A film megtekinthető a világhálón a <https://www.youtube.com/watch?v=HdQrA6tKFqc> címen (utoljára ellenőrizve: 2022. július 7.).

ezt a tisztséget – egy rimaszombati találkozót (magyarul!) felidézve azt mondja, Mádl Ferenc olyan valaki volt, aki ott marad az emberek szívében, olyan, akit az egyszerű emberek is nagyon szerettek, de nemcsak köztársasági elnöki tisztsége okán, hanem emberségéből fakadóan is. Ez az emberség pedig mindenkinek vonzó, különösen úgy, hogy egyre ritkább. „Sugárzott belőle az, amit úgy hívunk, hogy ember, és ami manapság nagyon-nagyon hiányzik politikusokból, hivatalnokokból, sőt az utca emberéből is” – mondja a filmben Korzenszky Richárd bencés szerzetes, aki Mádl Ferenc minisztersége idején miniszteri biztosként tevékenykedett a Művelődési és Köznevelési Minisztériumban.

Ez az emberség minden bizonnyal az egyszerű, falusi származásból következett, ami Mádl Ferenc életét, munkásságát, emberi kapcsolatait is alapvetően határozta meg. 1931. január 29-én, a Veszprém megyei Bádon született, majd az elemi iskola elvégzése után az egykori kiváló Veszprémi Piarista Gimnáziumban érettségizett. „Szüleim földművesek voltak. Kezdetben néhány hold földön gazdálkodtak, majd béreltek hozzá. A nagyszülőkkel együtt tízen voltunk a családban. Apámat is bekényszerítették a téeszbe, ám a kollektív gazdálkodást hamar ott hagyta. A herendi porcelángyárból ment nyugdíjba. A katolikus családom puritán életet élt. Szegények voltunk, de a ház, a ruházat, az asztal tisztaságára mindig adtunk. Apám a körülményekhez képest nagy műveltségre tett szert, aki igen korán könyvet adott a hat gyermeke kezébe is. Valamennyien egyetemet végeztünk – a padláslesöprések idején ez nem volt könnyű dolog” – vallott már köztársasági elnökként gyermek- és ifjúkoráról Mádl Ferenc.³

Érettségi után a jogi pályát választotta, amely választásban szintén édesapja szerepe volt meghatározó. Erről így mesélt elnökké választása után adott első interjújában⁴: „Édesapámból az sugárzott felém, hogy nekem jogásznak vagy papnak kellene lennem. (...) Azt mondta, nekem emberekkel, az emberek ügyeivel kell foglalkoznom.”

Jóllehet fullasztó időszakban, az ország idegen megszállása idején tevékenykedett, a magánjog területén nemzetközi elismertségre tett szert, s megkerülhetetlen szakértője lett a szocialista, majd a nyugat-európai országok jogrendszerének. A film forgatókönyvének alapjául szolgáló tanulmányban jogtudósi tevékenységét így mutatta be Domaniczky Endre: „A nemzetközi magánjog művelésének komoly előzményei voltak Magyarországon, Mádl azonban nem elégedett meg azok me-

³ A magyar sokféleség Európát is gazdagítja. Adonyi Sztancs János interjúja. (Szabad Föld, 2001. augusztus 17., 7. a szövegen belüli következtetésség jegyében).

⁴ Rólunk is szól a mese – Beszélgetés Mádl Ferenc megválasztott köztársasági elnökkel egyetemi dolgozósobájában. Osztovs Ágnes interjúja. (Magyar Nemzet, 2000. június 10., 25.)

chanikus elemzésével. Rövid időn belül nemcsak a téma szakértőjévé vált, hanem képes volt a marxista kereteken belül mozogva kutatásai súlypontját keletről a nyugat-európai államok gazdasági integrációjára áthelyezni. Eredményeit a diákkorától kezdve művelt és folyamatosan tökéletesített jogösszehasonlítás módszerével érte el. Nemcsak a témák és a vizsgálati módszer volt azonban újszerű, hanem maga a jogtudományi megközelítés is, mert a szocialista blokkon belül ekkoriban elsősorban a gazdasági integrációk közgazdasági oldalról történő vizsgálatát tartották szükségesnek.”⁵

Ahogy a filmben megszólalók is utalnak rá, más történelmi helyzetben, szabad országban élve Mádl Ferenc minden bizonnyal fiatalabb korában is vállalt volna közéleti szerepet. A szocialista blokk Magyarországon azonban minden hozzá hasonló értelmiségi – ahogy ezt maga is megfogalmazta – „politikai értelemben belső emigrációban élt”.⁶ A jogászprofesszor egyik legfontosabb, *Az Európai Gazdasági Közösség joga* című műve előszavában egy latin szállóigét használt: *De te fabula narratur* – A mese rólad szól. „Őszintén hittem, hogy a mese rólunk is szól majd, de akkor ezt a mondatot kivetették a magyar kiadásból” – mondta a már idézett interjújában⁷, holott amikor a szentenciát eredetileg felhasználta, ez tényleg csak az erős hitéből fakadó várakozás lehetett.

Noha az Ellenzéki Kerekasztal munkáját csak kívülről – ám annál élennebben – figyelte, ekkorra teljesen nyilvánvalóvá vált számára, hogy nem maradhat ki a közéletből, segítenie kell, ahol és amiben tud. Saját szavai szerint „ámulva figyelte” az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásait, s „ott fedezte fel” Antall Józsefet, „akiről rögtön látta, hogy tudja, mit akar”.⁸ A kerekasztal-tárgyalások, majd a szabad választások után már nem volt kérdés: „Antall kérésére nem mondhattam nemet. Erkölcsi kötelességemnek éreztem, hogy segítek, hogy jogismereteimmel az annyira várt átalakulást szolgáljam.”⁹ Antall József kormányában először Európa-ügyi és a tudománypolitikáért (ezzel az általa nagyon fontosnak tartott és különösen szeretett Magyar Tudományos Akadémia felügyeletéért) felelős tárca nélküli miniszter volt, majd 1993-ban művelődési és közoktatási miniszternek nevezték ki. Utóbbi tárca vezetőjeként nevéhez fűződik az első Nemzeti alaptanterv összeállítása is.

⁵ Domaniczky Endre: Mádl Ferenc, az Európa-jog magyar professzora. *Európai jog*, 2021/3. (Online hozzáférhető: http://mfi.gov.hu/wp-content/uploads/2021/05/Madl-Ferenc-az-Europajog-magyar-professzora_Domaniczky-Endre-irasa.pdf – utoljára megtekintve: 2022. július 7.)

⁶ Rólunk is szól a mese – Beszélgetés Mádl Ferenc megválasztott köztársasági elnökkel egyetemi dolgozószobájában. Osztovits Ágnes interjúja. (*Magyar Nemzet*, 2000. június 10., 25.)

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy köztársasági elnökké választását éppen az 1994-es súlyos választási vereség alapozta meg, amikor a nemzeti-konzervatív jobboldal teljesen szétforgácsolódott. „A megsemmisítő vereség mellett sem semmisült meg. És ennek az erőnek az összerakásában kulcsszerepe volt Mádl Ferencnek” – mondja erről a filmben Gróh Gáspár, aki Mádl elnöksége idején a köztársasági elnöki hivatal egyik vezetője volt, majd öt éven át, Mádl Ferenc haláláig vezette a volt elnök titkárságát. Ennek az „erőösszerakásnak” az első nyilvánvaló jele ugyanis éppen Mádl Ferenc köztársaságielnök-jelöltsége volt 1995-ben, amelyet három akkori jobbközép ellenzéki párt, az MDF, a Fidesz és a KDNP felkérésére vállalt el. Jóllehet mindenki biztos lehetett benne, hogy a kétharmados többségben lévő MSZP–SZDSZ-kormány újraválasztja Göncz Árpádot, Mádl jelölése éppen az együttműködésnek, a közös utak keresésének szimbólumává vált. Ezt követően Mádl 1996–2000 között a frissen létrehozott Magyar Polgári Együttműködés Egyesület elnöke volt, majd 1999 és 2000 között már az első Orbán-kormány tudományos tanácsadó testületében vállalt szerepet. Két utóbbi szerepköréről éppen köztársasági elnökké választása miatt mondott le.

Elnökké választásának előzményeire érdemes röviden kitérni. Itt most nem is az az érdekes, hogy minden előzetes híresztelés és ígéret ellenére csak a harmadik körben (amikor már nem szükséges a kétharmados, hanem elég az abszolút többség is) választotta meg az Országgyűlés, hanem az, hogy a 2000. évi újabb jelölésénél Mádl Ferenc a visszaemlékezések szerint sokkal tartózkodóbb volt. Egykori közvetlen munkatársa, Gróh Gáspár így emlékezett vissza erre a *Magyar Szemle* hasábjain: „A politikai folklórban élnek legendák arról, hogy miként kellett rávenni arra, hogy 2000-ben vállalja köztársasági elnöknek jelölését. Arra kevesen emlékeznek, hogy öt évvel korábban könnyen elfogadta ezt a szerepet, vagyis vállalta azt a parlamenti megmérettetést, ahol a kétharmados kormánypárti többség ellenében egy ellenzéki jelölt sikere föl sem merülhetett. Akkor könnyű volt igent mondania, hiszen biztosra vehette, hogy nem lesz elnök belőle.”¹⁰ Erre az attitűdre maga is utalt a már citált *Magyar Nemzet*-interjúban, ahol azonban főleg a feladat megtisztelő voltát hangsúlyozta, mélyen vallásos emberként pedig nagyobb távlatokat is felvillantott: „Ha jó tollú író lennék, megírnám annak a két-három órás beszélgetésnek a történetét, amelynek során Orbán Viktor a kiskazdapárt elnökével való egyeztetés után, »szelíden, ám határozottan«, észérvekkel, lelki és érzelmi ráhatással meggyőzött, hogy nem térhetek ki a feladat elől. Sok minden elhangzott akkor, szóba

¹⁰ Elnök úr kilencven éves lenne... – Mádl Ferenc emlékezete (*Magyar Szemle*, 2020/11-12., 5.)

Mádl Ferenc és Tar Pál Brüsszelben, 2009. (Gróh Gáspár felvétele)

jött a millennium is, hogy nem mindegy, ki képviseli az országot az új évezredben, ki lesz, aki európai uniós csatlakozásunkat aláírja. Sokáig ellenálltam, aztán, ahogy addigi életemet végiggondoltam, arra jutottam, hátha éppen ez a nem várt és nem kívánt feladat – amely persze óriási megtiszteltetés – vált ki belőlem további emberi erőt az életben való tisztességes helytálláshoz. Nem gondoltam a politikai alkukra, csak a szolgálatra, hogy segíteni tudok. És éppen a millennium évében, a kereszténység kétezredik évében, Szent István keresztény uralkodóvá koronázásának ezredik esztendejében. Az időpontok egybeesése külön kegyelem.” Gróh Gáspár egyébként az idézett visszaemlékezésben fontos magyarázatot adott a vonakodásra, mondván Mádlnak már korábban meggyőződése lett, hogy valójában „csak annak szabad hatalmat adni, aki menekül előle”.

Mádl Ferenc a rendszerváltozás utáni második köztársasági elnökként megmutatta, miről is szól valójában államfőnek lenni. A dokumentumfilmben megszólalók (többek közt Balog Zoltán, Breuer Klára, Mádl András, Martonyi János) egytől egyig felidéznek olyan jeleneteket, mondatokat, gesztusokat, amelyek Mádl Ferenc szolgálatát, tisztességét, odafigyelését, emberségét, empátiáját bizonyítják. S mint ilyen,

hiánypótló a film, mert szomorúan kevés írás, kötet, visszaemlékezés és egyéb mű ápolja az egykori elnök emlékét. Bízunk benne, hogy ez a film egyfajta első lépés lesz ebben, s mások is követik majd a jó példát. Hiszen Mádl Ferenc jogtudósként és egyre magasabb közéleti pozíciókban is önmaga maradt, akinek gondolataira ma is érdemes odafigyelni.

„Az élet minőségét, mindazt, ami jó és rossz, ami szép és rút, belül hordozza magában az ember, és így tekintheti a saját életét mind anyagi, mind lelki, mind kulturális szempontból értelmesnek vagy értelmetlennek. Ez természetesen nem statikus állapot, az értékrendnek megfelelően kellene cselekedni, kinek-kinek állapotbeli kötelességeként a hivatásában. Vállalkozni vagy tanítani, bányában dolgozni vagy újságot szerkeszteni. Egyszóval az embernek arra kell törekednie, hogy értékrendjét valahogy meg is élje és meg is valósítsa.”¹¹

(*Mádl Ferenc – A nemzet elnöke.* Rendezte: Kálomista László. Tévépremier: 2022. május 29.)

¹¹ A politikai kereszténység – Mádl Ferenc hitről, stílusáról, szimpátiáról. Kristóf Attila interjúja. (Magyar Nemzet, 2000. augusztus 5., 5.)

M. SZEBENI GÉZA

BUDAPEST–BERLIN 1933–1944

Magyar diplomaták a német hétköznapiokról

Második rész

Harmadik szín

A követváltás eredményeképpen Masirevich Londonba került, a helyét Sztójay Döme foglalta el. Attól fogva a követség jelentései jobbra a náci vezetők megnyilatkozásainak az ismertetésére, lelkes kommentálására szorítkoztak. Sztójaynak a bemutatkozó látogatásai során szerzett benyomásai egy minden szempontból tökéletes Németországról szóltak azzal, hogy „Hitler kancellár népszerűsége ma is rendkívül nagy” és „a kormányzat mögött olyan széles néprétegek állnak, amelyek a fennálló nehézségek dacára a rezsim belpolitikai szilárdságát biztosítják”. Ebben a szellemben jelentett az 1936. március 29-én tartott választásokról is, melyek 99 százalékos többséget adtak a kormánynak. Sztójay az eredményben annak a tanúbizonyságát látta, hogy a német nép egy emberként áll Hitler mögött, hiszen a „nem” szavazatok száma elenyésző volt. Hitler – zárta fejtegetéseit Sztójay – „Ezen hatalmas eredményt azáltal érte el, hogy a választási propaganda központjába a Rajna vidék remilitarizálását és az egyenjogúság és a Führer iránti bizalom kérdését állította. Nem annyira választás, mint népszavazás volt. Számos egyén, aki talán nem híve a rendszernek, mégis benső meggyőződés miatt igennel szavazott.”

Szabó müncheni főkonzul viszont másképpen látta a történeteket. Vélekedése szerint a Rajna vidék megszállása nem volt más, mint Hitler abbéli törekvése, hogy a gazdasági válság feltornyosuló hullámai ellen küszködő rezsim halványuló népszerűségét növelje és a presztízsnyereségre hivatkozva mélyreható pénzügyi műveletekkel igyekezzon megküzdeni a fenyegető államcsőddel. Csőd bejelentése helyett pezsgős vacsorát rendező bankigazgatóhoz hasonlította Hitlert – annak ellenére, hogy az „alacsonyabb néposztályokra” hatást gyakorolt a propaganda. Emellett jelen van a kényszer is, mivel a választási gyűlésekre kirendelték a közalkalmazottakat, a munkásokat, akiket a munkavezetők ellenőriztek, kirúgással fenyegetőzve. Az iskolákba is eljutott a választási propaganda: a gyerekek is unszolták a szülőket, hogy menjenek szavazni, különben rossz jegyét kapnak.

A diákságot is kirendelték a választási gyűlésekre. Előtte az SS polgári ruhában járta a várost, és összefogdosta az ellenpropagandistákat.

„Ne válasszátok meg Hitlert, Hitler a háború!” jelszavak is megjelentek a falakon. Az ellenőrzés miatt kénytelen volt mindenki szavazni, mi több, a városból kijövőket is ellenőrizték, hogy szavaztak-e. Csalások történtek a „nem” szavazatokkal. A „99 százalékos” választási győzelem – írta Szabó – nem tükre a valós helyzetnek. A rezsim szilárdságát mutatja, hogy szervezetei jóformán minden embert ellenőrzésük alatt tartottak.

A müncheni főkonzulátus jelentései egyéb területekről is igyekeztek pontosan tájékoztatni a magyar döntéshozókat. Az év elején Szabó György az oktatás és a tudományos-művészi élet kérdéseit körüljárva azt írta, hogy a nemzetiszocialista rendszer a pozitív tudás és a tudományok művelését elhanyagolva az ifjúság nemzetiszocialista szellemben történő nevelését tűzte ki célul. A rendszer olyan megbízható híveket akar nevelni, akik a tudás ballasztjától mentesen, és vakon engedelmessékednek a vezér parancsainak. A nemzetiszocialista forradalom a felsőoktatást is célba vette és az „ideológiája” szerint kívánja átformálni. Különösen igaz volt ez a társadalomtudományok terén. Az egyetemeket a párt ideológiáját szétsugárzó központokká alakították, a „rég” tanárokat eltávolították, helyükre tudományos felkészültség nélküli propagandistákat ültettek, az egyetemek élére pedig fiatal pártharcosok kerültek. Minden egyetemet köteleztek a nemzetiszocialista ideológia tanítására. Az intézmények sorra veszítették el a nagyhírű tanáraikat, a tudományos munkát alapjaiban támadta meg a kritikasabadság megszűnése. A jog területén is hasonló volt a helyzet. A természettudományokra is hatott a nemzetiszocialista ideológia. A fajkutatás kötelező lett, és tudományos képzettség nélküli gyakorló orvosok adták elő ennek eredményeit, noha előadásaik szálnalmas fiaskóba torkolltak. A diákok ezeket az új tanárokat bojkottálták. Még várni kellett, míg a Hitlerjugendből kijött az új diáknemzetség, amely aztán mindent elfogadott. Kérdés viszont – jelenti Szabó –, hogy lesz-e kellő ambíció minderre, mert az egyetemek elnéptelenednek, hiszen nem veszik hasznát a diplomának. Külföldi hallgatók is elmaradtak a csökkenő színvonal miatt. Tudományos körök szerint káros volt a zsidók eltávolítása az egyetemekről. Még a zenei életben is a pártemberek nyomultak előre, mondván, hogy a bolsevizmus ellen küzdenek a művészetben. (Hitler államférfiúi kvalitására mutat – jegyzi meg nem csavaros okfejtéssel Szabó –, hogy távol tartja magától a kontárokat.)

Sztójay követ a nemzetiszocializmus kormányra kerülésének a negyedik évfordulóján jelentette lelkendezve az „elmúlt négy év történelmi eredményeit”: a birodalmi egység megteremtését, aminek gyümölcseként létrejött az egységállam. A népközösség gondolatának kimunká-

lására rendkívül hatályos intézményt teremtett meg a rendszer, mivel a birodalmi munkaszolgálatlalt létrehozták a társadalmi egységet. Az új állam további eredménye a versailles-i békeszerződés rendelkezéseinek a hatálytalanítása, a német katonai szuverenitás helyreállítása és fejlesztése, illetve a hadsereg hűségének biztosítása. Az ekkori ügyvivő Ghyczy Jenő (aki később a Kállay-kormányban töltött be külügyminiszteri posztot) azonban a pártnapokkal összefüggésben megjegyezte, hogy az hatalmas rendezési teljesítmény. Igaz, hogy vitáról, hozzászólásról szó sem lehet. Az összes beszéd egy közös nevezőre hozható: a zsidókérdésnek és a bolsevizmus veszélyének „az ismert demagóg frazeológiával való tárgyalására.” Ebből alaposan kijutott a nyugati demokráciáknak, a bolsevista veszély szélén álló korrupt, zsidóktól s azok szellemétől átszőtt liberális rezsimeknek, amelyek előjátékai lettek a kommunizmusnak. Goebbels szerint a nyugati demokráciák haladnak a bolsevizmus vágóhídjá felé mint a borjak a mészárosához. E tapintatos goebbelsi hasonlatnak folytatása – jegyezte fel kajánul Ghyczy –, hogy a francia nagykövet (François-Poncet) Hitler fogadásán megköszönte a vendéglátást és hozzátette, hogy liberális borjak először vannak itt jelen a kancellár vendégeként.

Szabó György müncheni főkonzul is terjedelmes jelentésben vázolta fel a nép és a párt viszonyát a nürnbergi pártnapok kapcsán. Ezek célja a párttagok belső megerősítése, öntudatuk, önbizalmuk erősítése azért, hogy az országban lássák az egységes nemzet, az egységes birodalom óriási erejét, amit a német nép egyedül Hitler Adolfnak köszönhet. A párt a német nép gondolatainak és akaratának hordozója, kifejezője. Az uniformizált tömeg páratlanul fegyelmezett felvonulásai csodálattal töltötték el a külföldi női vendégeket és nyugtalansággal azokat a férfiakat, akik a békéért aggódnak.

A párt azonban – így a jelentés – elszeparálódik a néptől, mivel még a külsőségeiben is kimondatlan párturalom bontakozik ki. Az exponensei a maguk érdekeiről nem feledkeznek meg. Hitler igénytelen, de a *Mein Kampf* és a *Völkischer Beobachter*ben való érdekeltsége révén óriási vagyonnal rendelkezik. A pártelit lakomákat rendez, nagy fényűzésben él, és gyorsan vagyonosodik. A kisebb településeken a helyi pártnagyságok önkényeskednek, a gyárakban is a „bizalmiak” az okozói rezsimmel szembeni bizalmatlanságnak. A gyáros, a bankár panaszkodik a tevékenységét megszorító intézkedések miatt. A politikai vezetésből kiszorítottak és az intellektuális körök álltak távolabb a nemzetiszocializmustól, a tudományos körökhöz hasonlóan. A gyerekeket az új nevelőik teljesen elidegenítették a szüleiktől és oly módonra oktatták, amelyik idegen a társadalmi felfogásuktól, a hagyományaiktól. A nép és a párt

között magas fal húzódott. Részben, mert az új ideális célkitűzések új beállítást követelnek az egyes embertől, részben mert gyarló embereket állítottak az őket meghaladó feladatok elé. Adja magát a kérdés, hogy mindez fenyegeti-e a rendszert, és mennyi közülük az igazi nemzetiszocialista. Ellentábor nincs, csak szétszórt, szervezetlen szigetek. Nem veszély-e, hogy az egész rendszer Hitlerre van alapozva? Az ilyen kérdésre mindig a hadsereg a válasz.

Egy másik jelentésében azt írta, hogy súlyos a nyersanyaghiány, nincs vas, minden fémet összeszednek, még a vaskerítéseket is leszereplik. A szociális következmények is súlyosak. A textilgyárak csak heti 30 órát dolgoznak – és annyi a fizetés is. A munkások fogékonyak a rezsim elleni agitációra. A fegyverkezés miatt az egész világon nagy az ipari nyersanyaghiány, szociális zavargásokkal szinte minden ország küzd, de itt a nemzetiszocialista rezsim számlájára írnak mindent. A községgel szemben állandóan áldozatra kényszerülő bankárok, gyárosok sötét színekkel festik a jövőt, a gazdasági nehézségek a birodalmat egyre súlyosabb helyzetbe sodorják. A lakosság kitartását biztosítani látszanak a párt szervezetei és harci osztagai, s ha mindez nem volna elég, ott a hadsereg. A belső front biztonságosabbnak tűnik, mint számos más országban.

Harmadik felvonás

Első szín

A müncheni főkonzul – aki addig sem tett lakatot a szájára – 1938. január 4-én írt jelentésében ismertette a német nagyiparosok „állítólagos memorandumát” Németország kritikus gazdasági helyzetéről, az önellátási törekvések meddőségéről. Szabó azt is megjegyezte: nincs kizárva, hogy rezsimellenes propagandairatról van szó. Egy kézírásos mellékbejegyzés szerint viszont ez kizárt, hiszen a szerzők közgazdasági szempontokat érvényesítettek. A főkonzul szerint ők még nem értették meg, hogy „a mai Németország erősen szociális, a népközösségi érdekekre alapított politikájával a magán gazdaság és a gazdaság érdekeit kevésbé veszi figyelembe, s azt gondolják, hogy a gazdasági nehézségek hangoztatásával a rezsimet kapitulációra bírhatják”.

A memorandum különösen borúlátó a nyersanyag önellátási törekvések szempontjából – vagyis a négyéves terv konkrét eredményeit illetően. Ezek bizony a szükségleteknek a felét sem tudják biztosítani. Bizonygatja azt is, hogy az autarkiának nem jó a célja, mert a kapitalisták nem szívesen mennek bele milliárdos befektetésekbe, amire az állam kényszeríti őket, a kivitel erőltetése lenne a helyes megoldás. Van olyan

vélemény is, amely szerint a nemzetiszocializmus ideológiai térhódítása gazdaságilag kedvező következményekkel járhat.

Szabó szerint a memorandum rámutat a német ideológiai indíttatású gazdaságpolitika tarthatatlanságára. Normális gazdasági tevékenységet csak akkor lehetne folytatni, ha Németország jogállammá válna, illetve külpolitikai és katonai céljait nemzetközi szerződésbe és békerendszerbe foglalná. Feltétel lenne ehhez a rendezett költségvetés, de „ilyen ma nincs”. Először is paradoxon a katonai költségvetés. Az állami közigazgatás is gondokat okoz, mivel a felduzzasztott adminisztráció nem látja el jól a feladatait. A fémbehozatalt például ötven százalékkal kellene emelni, de ez más létfontosságú nyersanyagokra is igaz. A műbenzin, a műgumi a szükségletek töredékét adják – ráadásul előállításukhoz is behozandó nyersanyagok kellenek. Az árucseré-forgalom lenne a megoldás. A memorandum készítői szerint rossz a pénzgazdálkodás, nagy tömegű hitelek, improduktív beruházások akadályozzák az egészséges gazdaság kialakítását. Mindennek következménye a vásárlóerő csökkenése, áremelkedés, áruhiány. Sokat lendítene a javulás felé nagyobb összegű nemzetközi kölcsön, de ilyet nem adnak.¹

A müncheni főkonzul a memorandumban foglaltak gyakorlati következményeit taglalva március elsején az ellátási nehézségek fokozódásáról írt. Takarékoskodnak a gabonával, a pamutáru használhatatlan, a szövet is rossz, a fogorvosok póttanyagokat alkalmaznak, s ezek alig tartanak. A papír minősége olyan rossz, hogy „a főkonzulátus Pestről hozat papírt”.²

Második szín

A diadalmenetként bemutatott, 1938. március 13-án lezajlott Anschluss-ról Ghyczy Jenő árnyaltabb képet adott. A történeteket igazolandó népszavazásról úgy vélekedett, hogy az új nagynémet birodalom lakosságának a megszavaztatásával Hitler ismét be akarja bizonyítani, hogy a birodalom lakossága majdnem kivétel nélkül helyeseli Ausztria bekebelezést – illetve az ő politikáját. A vezetés jól tudja, hogy a tömegekkel foglalkozni kell, nehogy más befolyás alá kerüljenek. Több módszer van erre. Ezek egyike a választási célra történő mozgósításuk. Ezt a népszavazást is manipulálták, aminek az eredménye a 99 százalékos helyeslés. Az értékelésénél figyelembe kell venni, hogy a rezsim minden kritikát kérlelhetetlenül megtorol.

¹ K 63. 249. doboz 21/1 1938.

² u.o.

Ghyczy az Anschluss utáni első, nürnbergi pártnapokról meglehetősen borúlátással számolt be. Az ekkor már a négyéves (háborús) terv felelőseként fellépő Göring beszédét egyértelműen háborús beszédnek minősítette. Szerinte Göring bejelentéseit „a nagy tartalékokról” óvatossággal kell kezelni, ugyanis rejtély, hogy ezek honnan származnak. Goebbels kirohanásai sem szerencsések a demokráciák ellen – írta –, mert a nagyhatalmak jóindulatát kellene megszerezni, nem pedig a haragjukat. Szabó György pedig a nürnbergi pártnapról Hitler és a mások beszédei után azzal a meggyőződéssel távozott, hogy „alea jacta est”, a közeli háború esélye 95 százalékos és csak 5 százalék maradt a békés megoldás lehetőségére – noha Németország látszólag mindent megtesz, nehogy – elhamarkodott intézkedésekkel – nehézségeket támasszon a Londonból kiindult békés megoldási akcióval szemben.

Szabó nem hallgatta el azt sem, hogy az Anschluss, a „szudéta probléma” és az áruhiány, illetve a rendelkezésre álló élelmiszerkészletek szűkösége és silány minősége, valamint a behívások következtében terjed a háborús válság hangulata, kétségek támadtak, hogy Anglia nem avatkozik-e be egy esetleges háború esetén. Kölnből is hasonló jelentéseket küld az általános nyugalanságról a konzulátus. A közvélemény nem hitt abban, hogy huzamosabb nyugalmas periódus következik. Szabó György szerint az állami propaganda hamarosan a német nemzeti lét-nemlét kérdésére fog áttérni.

Harmadik szín

Miután az Anschluss következményeképpen Magyarország határos lett a nagynémet birodalommal, a belügyminisztérium saját forrásokból származó hírekkel látta el a külügyi döntéshozói szintet. A belügyminisztérium rendszeres tájékoztatói a német belső helyzetről – katonairól is – valószínűleg a magyar hírszerzés ottani ügynökeiktől származtak, a széleskörű informátori hálózat azt sejteti, hogy a rezidensi összefoglalóknak csak egy része kerülhetett a külügyminisztériumba. Ezek alapsak, bőséges tájékoztatást tartalmaznak a valós helyzetről. Több jelentés szólt arról, hogy a hitlerizmus ellenségei napról napra tűnnek el, egyeseket a nyílt utcán lőnek agyon, és a holttestüket gépkocsira dobva szállítják el, másokat elhurcolnak, és nem tudni hová. Az osztrákok annyira félnek az ottani rendszertől, hogy csak a legjobb barátok beszélnek a németországi eseményekről. Ha Németországot valaki megtámadná, ott olyan véres forradalom törne ki, amilyen még nem volt. Magyarország is el lehet készülni arra, hogy Ausztriához hasonlóan a németek megszállják.

A Berlinből érkező hírek szerint a főiskolai hallgatók körében is nagy az elégedetlenség, mivel aratásra rendelték ki őket, annak ellenére, hogy nyáron az egy évi tanulás után szükségük lenne a pihenésre, másrészt ekkor vannak a gyakorlatok is. Röpcédulák jelentek meg az aratási munkák ellen. Amiatt is sok a panasz, hogy az egyetemet végzettek nehezen jutnak rendes álláshoz. Az SS tagjai pedig előnyben vannak. Volt eset, hogy a gyűlésen a műegyetemisták elzavarták az előadót azt kiabálva, hogy legyen háború ugyan, de ők nem előre, hanem hátra fognak löni. A zavargásnak a Gestapo vetett véget, a hangadókat letartóztatták, és Dachauban internálták. A müncheni orvoskaron hasonló esetek fordultak elő. A diákok elkeseredve hangoztatják, hogy Németországban első helyen a munkások állnak, majd a parasztok, utánuk az SS, az SA, a katonaság és csak ezután következnek az intellektuelek. Az SS tagjai megkülönböztetett bánásmódot kapnak, jó állást, mások meg csak szerény fizetéssel járó helyekre kerülnek.

Az egyre gyorsuló események a jelentések szerint vegyes fogadtatásra találtak. A Ribbentrop-Molotov paktum első híre szenzációt és általános fellélegzést váltott ki, hiszen a háborús veszély elmúlt. Rend és nyugalom volt annak ellenére, hogy az ellátási nehézségek nem csökkentek. A lakosság élelmiszer-ellátása egyre nehezebb, heti 35 deka hús, és egy tojás jut. A hangulat nem kedvező, főleg alsó körökben, ahol a táplálkozás is gondokat okoz. A zsidók helyzete is egyre nehezebbé vált, Bécsben nyílt utcán érik őket atrocitások. Sokan kifogásolják, hogy ők is annyi élelmiszerjegyet kapnak, mint az árják. A helyzetük azonban hamarosan megváltozott. A zsidókat kijárási tilalommal sújtották és napirenden voltak a házkutatások az elrejtett élelmiszerkészletek után. Az 1938. novemberi véres zsidóüldözések után az állami közegek által támogatott bántalmazásuk megszűnt. A bécsi Gestapo-főnök utasítást kapott, hogy személyes felelőssége mellett minden zsidóellenes megnyilvánulást hiúsítson meg, és tartóztassa le, aki nem engedelmeskedik. Az utasítás az egész birodalom területére érvényes, írta a bécsi főkonzul, aki szerint a kormány nyugalmat akar.³

A német-lengyel háború „bámulatos” győzelmi hírei lelkesedést és nagy mértékű elszántságot váltottak ki, de később apátia kezdett teret hódítani sok ember lelkében, a gyors győzelem utáni béke reménye pedig délibábbá vált. A berlini jelentés szerint az évekig tartó háború gondolata és az élelmiszerek korlátozása kínos lidércnyomást okoz. Miske-Gerstenberger főkonzul is folyamatosan jelentett Münchenből, miszerint az önérzetes hazaszeretet, a végső győzelemben való hit

³ u.o. 1939. szept. 9.

erős ugyan, de marad a kérdés: lehetséges-e egyáltalán a győzelem a nyugati fronton? Mire való ez a sok áldozat, akiknek száma várhatóan nőni fog? Az oroszkérdés is nyugtalanítónak vált, mivel Hitler a legjobb lengyel területeket engedte át, ami a birodalom éléskamrája lehetett volna. Hitler tekintélye csorbát szenvedett. A pártkörökben is pesszimista áramlatok keringenek, amit csak növel az alsóbb népkörök elégedetlensége. Súlyosak az élelmezési korlátozások, a kereskedelmi körök elégedetlenek a pangó üzlet miatt, miközben egyre több család gyászol. A hangulatot csak valami átütő harci siker változtatná meg, annál is inkább, mivel a németek végső győzelme, a háború közeli befejezése nem vált valóra. A helyzet nem kedvező, de azért még nem veszedelmes a kormányzat részére. Sztójay szerint viszont a hadihelyzet jó, és minden vonalon indokolt a bizakodás.

1939. november 8-án a Hitler ellen Münchenben, a Bürgerbrauban elkövetett merénylet kapcsán a főkonzul azt jelenti, hogy a betiltott külföldi rádióhallgatások nyomán az terjed, hogy a Reichstag felgyújtásához hasonlóan ezt a merényletet is a náci kormány rendezte önmaga ellen. A cél annak a bizonyítása, hogy Hitler a sors által kiválasztott és megőrzött hős. A felkorbácsolt hangulatban a kellemetlen elemeket le lehet tartóztatni. Egyes vélekedések szerint gyanús, hogy a merénylet idején a teremben már csak „az ingyensörösök” voltak. Az események után sok „kellemetlen elemet” letartóztattak: zsidók, egyházi emberek, SS- és SA-tagok kerülnek vizsgálati fogságba. Őrizetbevételük valószínűleg előzetes listák alapján történt. A merénylet hírének egyébként általános közömbösség fogadta, sőt egyesek sajnálkoztak, hogy az nem sikerült, mert akkor vége lenne a háborúnak és „legalább lenne enni-
való”. Hitler népszerűsége csökkent, de a belső front felbomlásáról szó sem lehetett.⁴ A fentiekkel ellentétben Sztójay jelentése szerint Hitler tekintélye és népszerűsége növekedett, „bár Hitler november 8-i háborús beszéde a német nép széles rétegei által annyira óhajtott béke ügyének nem használt”. Általában a párt tagjainak, vezetőinek mindenütt azt kell hangoztatnia, hogy Németország nem veszítheti el a háborút. Az ellentétes vélemény rémhírterjesztés, és azt halállal büntetik.⁵ Külföldi rádió hallgatása tilos, aki ezt mégis megteszi, azt eltüntetik. A belügyminisztérium bizalmi embere szerint a katonák hozzátartozóinak tilos kishitúséget mutatniuk.

⁴ K 63 252. doboz. 1939. 21/1. tétel, nov. 13.

⁵ A háború alatt mintegy 30 ezer halálos ítéletet hajtottak végre e vádak alapján.

Negyedik felvonás

Első szín

A Szovjetunió megtámadása új helyzetet eredményezett. A külügyminisztériumba beérkezett jelentések egymásnak ellentmondva egyrészt olyan fejleményekről számoltak be, amelyek szöges ellentétben álltak a hivatalos – jobbra propagandisztikus – elemzésekkel, másrészt – főleg Sztójay Döme követségi híradásai – csak a hivatalos német álláspontok ismételtetésére szorítkoztak. E kettősségnek az lett az eredménye, hogy a müncheni főkonzul fanyar „önkritikát” gyakorolt,⁶ mivel „a körmére koppintottak”. Ő ugyanis borúlátóan ítélte meg a belső helyzetet, ami helytelen következtetésekre adhat alkalmat. Miske-Gerstenberger azal védekezett, hogy amit ő írt, az csak egy mozaik, és nem neki kell jelenteni a máshol tapasztaltakról. Ő a lelkiismerete szerint jelentett. Meggyőződése volt, hogy „az itteni intellektüelek és a köznép tekintélyes része ellenséges a mai rezsimmel szemben”. E tekintetben úgy látszik, a bajorok kivételesek, mert máshol csak a művelt és finomabb érzésű rétegek utálják a náciizmust, míg itt a legegyszerűbb emberek részéről hallani az erősebb ellenzéki hangokat. (Ez azért érdekes, mert München volt a Führer legkedvesebb városa.) Szóval a háború és a vele járó szenvedések nem javították a közhangulatot. Általában rezignáltság, fáradt beletörődés tapasztalható. Tehát a megfogalmazott elvárások ellenére a belső helyzetet illető elemzések pesszimista, sőt vészjósló helyzetjelentéseket adtak.⁷

Később a frontok megmerevedése miatt a lakosságban tovább nőtt az idegesség, mivel gyors győzelmekhez voltak szokva. A háború gyors befejezéséhez fűzött remény lassan tovaszállt. A folyamatos bombatámadásokra a lakosság egyre idegesebben reagált. Az élelemkorlátozások is súlyosak maradtak, de a helyzet nem rosszabbodott jelentősen. A gondok oka az volt, hogy a legyőzött országokból elszállított készletek elfogytak. A lakosság elégedetlenségének viszont nem volt komoly politikai kihatása. A jövő továbbra is bizonytalan maradt, de a népet a háború közelebb vitte a rendszerhez, mert a vereség katasztrófát von maga után és ez ellen – mondták – minden eszközzel harcolni kell.⁸ A politikai és katonai körök lassan elismerték, hogy elszámolták magukat az oroszokat illetően. A háború további alakulását és végső kimenetelét illetően katonai körökben nem sok optimizmus volt tapasztalható. Az

⁶ 1941. szeptember 16.

⁷ 1941. szeptember 10. (Hiányos, aláírás nélküli elemzés.)

⁸ u.o. 1941. szept. 10.

oroszok legyőzhetőek ugyan, de nincs arra vonatkozó elképzelés, hogy az egyetemessé vált háborút hogyan lehet befejezni. A vezérkar legnagyobb gondja, hogy a háborút képtelenség befejezni, s egységessé vált az a vélemény, miszerint még hosszú évekig elhúzódik.

A berlini katonai attasé jelentése szerint az óriási győzelmek nyilvánosságra hozatala a német közvéleményben semmilyen különös hatást nem váltott ki. Lelkesedésnek, örömmek nem volt spontán megnyilvánulása. Tudomásul vették és szótlanul folytatták a munkájukat. Átment a köztudatba, hogy a háborút ez évben sem lehet megnyerni, pedig Hitler megígérte. Aztán 1941 közepén a szovjetek elleni háborúra ébredt a közvélemény, noha Anglia továbbra is a talpán maradt. A szovjet ellenállás keménysége a német közvélemény számára érthetetlen maradt. A nagy veszteségek miatt minden német család érintett volt. Az étel leggyakrabban: vízben főtt káposzta és krumpli, a magyar (vendég)munkások emiatt megtagadták a munkát. A tartalékok még a tehetősebbeknél is elfogytak, a kereseti viszonyok jók maradtak, de nincs árualap, nem tudnak mit kezdeni a pénzzel.⁹ Az ellenséges propaganda szerint a Harmadik Birodalom az összeomlás előtt áll. Tény, hogy a munkakedv és a termelés is csökkent, a jólét, a gyarapodás lehetőségei korlátozottak maradtak, és a kormány bírálata egyre szélesebb rétegekben terjedt.¹⁰

Sztójay 1941 október végén úgy látta, hogy korrigálnia kell néhány, a belső helyzetről negatív képet adó jelentést (főleg a müncheni és bécsi jelzéseket), és hosszabb dolgozatot készített a helyzetről. Kifejtette, hogy a hivatkozott jelentésekben ellentmondások vannak, ami nem csoda, mert nehéz a valódi közhangulatról helyes képet alkotni. Hasonló a helyzet az ott járó magyarok benyomásaival, mivel ezek is csak egy részét látják a valóságnak – s felelősség nélkül kolportálhatják híreiket. Szerinte a közhangulat nem romlott olyan mértékben, hogy a háborús erőfeszítéseket befolyásolná. Természetes, hogy akik korábban elégedetlenek voltak, most is azok. Ehhez járul a vérveszteség, a bombázások okozta károk, az élelmiszerek, ruházat, fűtőanyag „racionalizálása”, a keleti hadjáratnak a vártnál jóval nagyobb nehézségei, véres veszteségei, és a katolikus országrészekben (Bajorország, Vesztfália) az SS és a Gestapo katolikus kolostorok ellen indított akciói. „Megállapíthatom azonban, hogy a fenti jelenségek nyomán támadt elégedetlenség ma is elsősorban azokra a politikai befolyással nem rendelkező, számbelileg kisebbséget jelentő körökre korlátozódik, amelyek világnézeti, politikai, vallási, gazdasági vagy társadalmi okokból már a háború előtt is

⁹ Mindent vásárolnak, egy parasztnál 47 írógépet találtak.

¹⁰ u.o. 1941. szept. 26.

elutasítóan állottak szemben a nemzetiszocializmussal.” Ez nagyobb a városokban, mint vidéken, az értelmiség körében, mint a munkásság és parasztság soraiban. Előbbi nagyobb ételadagokat kap, mint a lakosság többi része, de ezek sincsenek éhezésnek kitéve. Végül is nincs olyan elégedetlenség, amely a német nép egységét, ellenállásának az erejét befolyásolhatná.

Erősen túlzottak azok a híresztelések – folytatta Sztójay –, amelyek az SS és a hadsereg közötti ellentétekről szólnak, s hogy a hadsereg félreállítaná az SS-t és az egész rendszert. Vannak ugyan súrlódások, főleg a front mögötti területeken, de ezek nem súlyosak. A Führer abszolút tekintélye megakadályozza ezt, a tábornokok távol tartják a hadsereget a politikától, és magukat a Führer katonai eszközeinek tekintik. Ezért „egyelőre” alaptalan és téves minden olyan feltevés, amely szerint a hadsereg most vagy a közeljövőben politikai befolyást gyakorló tényezőként lépne fel a nemzetiszocialista rendszerrel vagy az SS-szel szemben.¹¹

Sztójay újabb helyzetértékelése szerint¹² a politikai propaganda kitűnő és tervszerű működése következtében a hangulat nem rosszabbodott, dacára a hadszíntéren bekövetkezett visszaesésnek és a küszöbönálló nagymérvű hadiszolgálati behívásoknak. Igaz ugyan, hogy helyenként bizonyos fokú nyomottság, ugyanakkor a sajtó és a politikai személyiségek megnyilatkozásai hatására erős elszántság tapasztalható. Mindenki tisztában van azzal, hogy élet-halál harcról van szó. A német birodalom hatalmas emberi és anyagi erejében, illetve a Führer személyében való feltétlen bizalom megfelelő hangulatot vált ki a német nép széles rétegeiben. A birodalom területén teljes a nyugalom és a rend, ahogy addig is. A helyzetet pedig továbbra is bizakodóan kell megítélni. Sztójay jelentése végeredményben optimista hangvételűnek mondható.¹³

¹¹ Ugyanakkor a BM is rendszeresen tájékoztatta a külügyminisztert a birodalmon belüli állapotokról – bizalmi egyénektől nyert tájékoztatások alapján. Ezek a jelentések nem festenek kedvező képet. Engedetlenségről, tüntetésekről, a vezetés tekintélyvesztéséről, a háború iránti lelkesedés csökkenéséről szólnak. Már 1941 szeptemberében jelentenek arról, hogy jelentősek a vérvesztések a keleti fronton, és nincs hurrá-optimizmus, a rengeteg sebesültet sem merik hazaszállítani. „A német csapatok úgy Galíciában, mint az oroszoktól elfoglalt területeken igen sok zsidót végeznek ki. Egy átutazó katonánál láttam egy fényképet, amely egy út menti árkot ábrázolt hosszába, mely végig – ameddig csak a fényképfelvétel látni engedte – tömve volt szakállas és pajeszos hullákkal, ez előtérben pedig egy német katona állott szétvetett lábakkal, aki undorral és megvetően nézi a hullatömeget.” Másutt is jelentik, hogy nem akarják a keleti fronton a zsidók és az oroszok ellen tömeggyilkosságokat elkövető csapatokat hazahozni. Annyira eldurvultak, hogy Lengyelországban hagyják megszálló csapatoknak. (1942. jún. 8-i jelentés.)

¹² 1943. január 29.

¹³ u.o.

Második szín

„Sztálingrád eleste”, vagyis a német 6. hadsereg megsemmisítése Sztójay előadásában „mélyen sajnálatos esemény” volt. Helyzetértékelései tulajdonképpen a német hivatalos vélemény szajkózására szorítkoztak, amelyekkel teljes mértékben azonosult. Azonban a berlini követ jelentései mellett a m. kir. belügyminisztérium is rendszeres tájékoztatókat továbbított a külügyminisztériumnak a német belpolitikai és a katonai helyzetről. Ezek alaposak, sok információt tartalmaznak a valós helyzetről, illetve a német szándékokról. Az egyik ilyen jelentés arról számolt be, hogy több oldalról is éles kifogások hallatszanak a párt ellen. A szabadságra hazajött katonák gyűléssel beszélnek a pártokról és a párt uralmáról. Tény, hogy a nép előtt nem titok a pártvezérek aránylag jó életmódja és „dölyfösködése”, továbbá nem maradnak titokban azok a mind gyakrabban előforduló panamák, csalások, zsarolások és visszaélések, amelyek a párt különböző hivatalaiban előfordulnak. A legtöbb ilyen ügyet persze igyekeznek eltusolni.¹⁴

Kvassay müncheni főkonzul március 25-i dátummal – már Sztálingrád után – jelentett „Hitler beszédének hatása a müncheniekre” címen. (Semmi okunk nincs annak feltételezésére, hogy a müncheni hangulat eltért volna az országostól.) Münchenben a párt és a lakosság közötti választóvonal egyre élesebb. Van mintegy tízezer párttag, akik lelkesednek a Führer beszédeiért és a legradikálisabb intézkedéseket is egyetértéssel fogadják, mert tudják, hogy a háború elvesztésével mindent elvesztenek, esetleg az életüket is. A lakosság nagyobb része teljesen belefáradt a háborúba, s nem akar mást, mint békét. Teljesen érzéketlen a hivatalos propaganda által emlegetett bolsevista veszély iránt is, és az egyedüli vágya, hogy a jelenlegi rezsimtől szabaduljon. A harctéri balsikerekért egyedül Hitlert okolják, de semmilyen fellépésre nem került sor, leszámítva az egyetemi megmozdulásokat, amiket drasztikus rendszabályokkal fojtottak el. Növelte a lakoságnak a párt iránti ellenszenvét, hogy az angol légítámadások folyamatosak voltak, a propaganda szólamaival ellentétben nem állt helyre az élet, nem volt gáz, fűtés, stb. És felesleges volt annak idején az angol városok eltörlésével hancegni. Hitler beszéde semmilyen hatással nem bírt, hiszen annyiszor mondott már mindenfélét, hogy nem érdemes rá odafigyelni. Már azt is lehetett hallani, hogy „teljesen elveszítette a józan ítélőképességét”. Nem tudták elképzelni a háború győzelmes végét, így minden további erőfeszítést céltalannak láttak. A lebombázott házak falaira éjjelenként újra és újra

¹⁴ K 63 264. doboz. 21/1 1942. – december 4.

felmázolják: „Das danken wir unseren Führer”. A jelentésben Kvassay a müncheni ügyvédek, orvosok, szerelők, munkások, kiskereskedők és kisiparosok hangulatát igyekezett leírni.¹⁵

Harmadik szín

Szintén Kvassay jelentett arról, hogy az elégedetlenség már nem állt meg a magánbeszélgetések szintjén. Ugyanis 1943. január 13-án Giesler gauleiter a müncheni egyetemi hallgatóknak – kötelező megjelenéssel – előadást tartott, amiben azt fejtegette, hogy az egyetemista lányok azért iratkoztak be, mert ki akarnak bújni a honvédelmi szolgálat alól. Botrány lett, füttyögés stb. Hosszabb megszakítás után folytatta a beszédet. Hamar befejezte és a hátsó ajtón távozott. A hallgatók távozásánál a diákság mellé rendelt politikai megbízottak igazoltatni akarták a tüntető lányokat, erre az ott lévő diákokkal verekedés tört ki, mert ezek a nők pártjára álltak. A rendőrség vetett véget a verekedésnek, az egész társaságot a légópincébe terelték és hajnalig tartott az igazoltatás, szigorú büntetéseket helyeztek kilátásba. A botrány alatt a diákok egy része egy divatos sláger dallamára azt énekelte, hogy „Es geht alles vorüber / Es geht alles vorbei / Auch der Adolf Hitler / Mit seiner Partei.” A fentieket követően az egyetem falára kátránnyal „Freiheit” és a „Nieder mit Adolf Hitler!” feliratokat kenték. Ezeket átragasztották, amit aztán valakik leszedtek, miután egy nagyobb tömeg mosolyogva nézte végig, ahogy a feliratok levakarásával kínlódtak néhányan.¹⁶ (A svájci főkonzul bizalmasan elmondta a magyarnak, hogy megjelent nála két jól öltözött fiatalember, a „Pro Austria et Bavaria” szövetség tagjaként mutatkozva be. Ezek arra kérték: egy beadványukat juttassa el az angol kormányhoz azzal, hogy Münchent ne bombázzak, mert itt van a központja egy nagy kiterjedésű illegális társaságnak, amelyik mindent megtesz a jelenlegi rezsim megbuktatásáért.¹⁷)

„Szigorúan bizalmas!” felülbélyegzéssel ellátott jelentés került a külügyi döntéshozó szint asztalára arról, hogy 1943. február 18-án, a müncheni tudományegyetem zsúfolásig telt folyosóin két férfi és egy női hallgató nagyobb mennyiségű röpcédulát dobott a többiek közé. A „Fehér rózsa” néven szervezett illegális csoport tagjai voltak,¹⁸ akik tetükkel az életüket áldozták egy másik, jobb Németországért. A három hallgatót azonnal lefogták, s nem lehetett tudni, mi vár rájuk, az egye-

¹⁵ K 63 267. doboz 21/1 b. 1943. márc. 25.

¹⁶ K 63 268, doboz 21/1/a. 1943. febr. 5.

¹⁷ u.o. 1943. febr. 18.

¹⁸ Scholl Sophie, bátyja és egy társuk.

tem kapuit bezárták, a röpcédulákat összeszedték. Később kiderült, hogy a röpcédulán az alábbi szöveg volt olvasható: „Diáktársaink! A nemzetet mélyen megrázta csapataink sztálingrádi veresége. Háromszázharmincezer németet küldött értelmetlenül, felelőtlenül a halálba és a pusztulásba egy első világháborús örvezető zseniális stratégiája. Vezérünk, köszönjük! Diáktársaink! A német nép szeme rajtunk! Ahogy 1813-ban ránk függesztette tekintetét, hogy mi zúzzuk szét a napóleoni terrort, úgy ma, 1943-ban is miránk vár, hogy véget vessünk a nemzetiszocialista terrornak. Berezina és Sztálingrád lángokban áll a messzi keleten; Sztálingrád halottai cselekvésre szólítanak!”

Száz Gestapo-detektív jelent meg, késő délutánig igazoltattak. Eközben a müncheni Gestapóhoz küldtek háromszáz embert Berlinből. A három egyetemistát statáriális bíróság elé állították, halálra ítélték és február 22-én kivégezték. „A lakossággal falragaszokon közölték a kivégzettek nevét és azt, hogy államellenes bűncselekmények miatt lettek kivégezve.”¹⁹ Jól értesült körök szerint a müncheni helyőrséget vezető tábornokot felkereste egy diákküldöttség, és a közbenjárását kérte a tartóztatottak érdekében. A tábornok barátságosan fogadta őket mondván, hogy bizonyos fokig megérti a diákok elkeseredettségét. A tábornokot nemsokára felmentették állásából.²⁰

Negyedik szín

Az 1943-as év során a keleti fronton Németországot egyik stratégiai jellegű vereség érte a másik után, Mussolini megbukott, Rommel az észak-afrikai fronton súlyos vereséget szenvedett, és a szövetségesek partra szálltak Szicíliában. Sztójay azonban mindezekről jelentéseiben nem vett tudomást. Továbbra is Hitler zseniális hadvezéri képességeiről disszertált és az olasz fasizmus bukását így indokolta: a fasizmus olyan nemzeti tulajdonságokra építette céljait – katonás szellem, fegyelmezettség, heroizmus – amelyek az olasz népből hiányoznak. A nemzetiszocializmus ezzel szemben éppen a német nép adottságaival számol, eszmevilága a német nép érzelmi és gondolati világának jobban megfelel, melyben a katonai szellem, a fegyelmezettség, a férfiasság és a heroizmus mindig is megvolt. Tehát: a rendszer mélyebben gyökerezik a nép széles rétegeiben, mint az olaszoknál. S talán igaz, hogy a német tömegek megelégtették a háborút, morogva viselik a vele járó nélkülözé-

¹⁹ u.o. 1943. febr. 19.

²⁰ u.o. 1943. márc. 4.

seket, de felismerték, hogy a háború végkimenetele az életüket jelenti. A kormány kritizálása ilyen körülmények között nem német specialitás. A hadsereg kifogástalan, a háterszágban teljes a rend és a nyugalom a bombázások ellenére.²¹

Később Sztójaynak a Wilhelmstrasse egyik diplomatája kifejtette, hogy a totális német győzelem nem valószínű, s – figyelembe véve a németek erejét – inkább lehet számítani a háború kiegyezéssel történő lezárására. Ezt követően a későbbi miniszterelnök már így vélekedett: „Azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom, hogy a nép széles rétegei követni fogják vezetőiket, nagy tartalékok vannak a német népben, a hadsereg töretlen, a vezetés elszánt. A helyzet hullámvölgyben van, de kiemelkedő félben.”²²

Magyarország német megszállása és Sztójay miniszterelnöki kinevezése után a követségről érkező jelentések – a hivatalos vélemény visszafogott értékelése mellett – továbbra is beszámoltak a közvélemény nyugtalanságáról, amit a partraszállás és a szovjet előrenyomulás váltott ki. A német nép azonban fásultan hallgatott, lelkesedésről szó nem volt, „a szervezet ép, működik, minden egyéni megnyilatkozást meggátol”. Hoffmann Sándor júniusban átvette a követséget és egyik utolsó, a belső helyzetről szóló jelentését azzal zárta, hogy „Egy most kezdődő idegesség vesz erőt a német közvéleményen és sajtón. Vannak elemek, kik minél gyorsabb és vértelenebb döntő német vereséget is elfogadnának, csak hogy minél hamarabb vége legyen a háborúnak.”

²¹ u.o.

²² 1943. nov. 20.

BALOGH ÁKOS

A HAUSHOFERI GEOPOLITIKA TÉVEDÉSEI ÉS TANULSÁGAI

„Az a tudományág, amely a ratzeli természeti örökség és a kijeleni politikatudományi vonal ritka kombinációjaként alakult ki a 19. században, minden politikai diskurzust a terület és a hatalom gyakorlati együttthatójára vezet vissza.”¹ A társadalomtudományi gyökerekkel rendelkező szakterület azon lényeges sajátosságában különbözik rokonaitól, hogy alapvető szegmense az elemzésen túl a tematizálás. A politikai földrajz tudományának művelői – jóllehet hasonló, gyakran azonos szempontok alapján kutatnak, mint társaik – nem vonnak le oly messzemenő következtetéseket, kutatási eredményeik kevésbé használatosak politikusok hatalmi ambícióinak kielégítésére. A rossznyelvek szerint a geopolitika hívei gombhoz varrnak kabátot, a politikai földrajzei pedig fordítva. A tudományág egyébként a filozófiai és politológiai tanulmányok egyik szegmenseként évszázados hagyományokra tekint vissza, éppen ezért fejlődéstörténete egybeesik a filozófiai szellemi áramlatok fejlődéstörténetével.

Azzal együtt, hogy a 20. század történelmi eseményeit figyelembe véve nem csodálkozhatunk a politikai földrajz geopolitikával szembeni háttérbeszorulásán, az utóbbi került válságba, mivel a fogalmi és a hívószavai a hidegháborút követően rohamos elavulásnak indultak. Már a második világháborút követő kétpólusú berendezkedés jelentős fogalmi kihívást jelentett számára, tekintve, hogy a hidegháborús terminológia Kelet és Nyugat tengelyén helyezkedik el, míg a hagyományos geopolitika-tudomány Észak és Dél szembeállításában vizsgálódik. A modelleket ezután felváltották az irányelvek, a tudomány művelői pedig maguk is politikai aktorok lettek. Mackinder Pivot-, Heartland-, majd Lenaland-elméletei a Viktoriánus Birodalom kontinentális erőegyensúly politikájának voltak útmutatói és az Egyesült Államok felemelkedését, valamint az Észak-Atlanti erőter létrejöttét jövendölték. Alfred Mahan elképzelései II. Vilmos császár hatalmi törekvéseit ambicionálták, a ratzeli tanok pedig Haushofer élettér-elméletének ágyaztak meg. Mindezekkel szemben a rendszerváltásokat követő időszakra csupán Francis Fukuyama filozófus elhíresült esszéje jutott eligazodásul, amelyben tévesen kifejti, hogy a hidegháborút követően a liberális

¹ Sudepta Adhikari: Modern geopolitics versus Post-Modern geopolitics: a critical review, 36. o. In *Transactions* vol 35, no. 1 (2013)

demokrácia uralmának kora következik. Világosnak tűnik tehát, hogy a politikatudományok független gondolkodóinak nem voltak kész válaszaik a Varsói Szerződés felbomlását követő időszakra: nem létezett általános modell az elmaradott országok liberalizált piacgazdaságba történő bevonására, a globális piaci érdekek előtérbe kerülésére, a civillobbi megerősödésére, vagy éppen Ázsia felemelkedésére. A fukuyamai víziókra könnyed kritikát gyakorló, de széles körű tanulmánykötet, „A civilizációk összecsapása és az új világrend” Samuel Huntington tollából végül a kilencvenes évek második felétől kitölti ezt az űrt, és új paradigmába helyezi a kialakult nemzetközi helyzet körüli kérdéseket.

Ahogy nem létezik egyetemes világcivilizáció, úgy nem létezik egyetemes geopolitikai modell sem: a kialakult geopolitikai iskolák képviselőik, gondolkodóik származási identitásának jellegzetes jegyeit hordozzák. Dolgozatomban a német geopolitikai iskolát szándékozom bemutatni, Karl Haushofer tanainak paradigmáján keresztül.

A német geopolitikai iskola, egy fiatal nemzet expansionista törekvései

A német geopolitikai gondolkodás – nem meglepő módon – a német egység létrejöttének folyamatával párhuzamosan alakult. Nagyhatásként, képviselői vizsgálódásának középpontjában – ugyancsak nem meglepő módon – az államiság és a nemzetállamok organikus növekedésének kérdése állt. A német föld- és néprajztudós, Friedrich Ratzel munkáival jelentősen hozzájárult a politika és a földrajztudomány szinkronizálásához. Ratzel – aki munkáiban hangsúlyozta az expansió és a migráció jelentőségét, mint sikertényezőt egy nemzet életében – egy-egy állam leigázását ciklikus fejlődési folyamatnak tekintette. Az államokat a napfényért versenyző facsemetékhez hasonlító metaforája a korai német geopolitikai gondolkodás egyik vezérmotívumává vált, akárcsak az, hogy az állam működése éppolyan organikus, mint az emberi szervezeté. A ratzeli gondolatiság merőben elméleti jellegével ellentétben fiatalabb kortársának gyakorlati elképzelése volt Németország geopolitikai szerepével kapcsolatban, melynek hangot is adott az I. világháború első éveiben, *Mitteleuropa* címen megjelent tanulmánykötetében. Friedrich Naumann Közép-Európát egy föderális berendezkedésű, de német vezetés alatt működő központi erőnek képzelte el, és ennek megfelelően szorgalmazta a szilárd kulturális, illetve gazdasági kapcsolatok kiépítését, nem eltekintve az erős katonai jelenléttől sem. Érdekesség, hogy elmélete ezen az egyetlen ponton meg is haladta Mackinder néhány

évvel később létrejövő Heartland-elméletét, azzal a különbséggel, hogy Naumann – az időszaknak megfelelően – a szóban forgó ütközőállamokat az Oszmán Birodalom és Németország közé képzelte, nem tudván, hogy Európa beteg embere a Heartland-elmélet létrejöttével nagyjából egy időben megszűnik birodalom lenni. Az ugyancsak elméleti síkon vizsgálódó svéd geográfus és politikai földrajztudós Rudolf Kjellén nevéhez köthető a „geopolitika” kifejezés, vagyis munkásságától kezdve tekinthetjük a tudományágat különállónak. A századfordulón publikált művében *Bevezetés a svéd földrajzba* címmel világossá teszi, hogy az államot mint területet vagy territóriumot a geopolitikának; az államot mint népet a demopolitikának; az államot mint háztartást a gazdaságpolitikának; az államot, mint társadalmat a szociálpolitikának: végül az államot mint kormányt a kormányzati politikának kell tanulmányoznia, megágyazva ezzel további tudományágak önállósulásának, különválásának.

Dolgozatom további fejezeteiben annak az embernek a munkásságát szándékozom bemutatni, aki elődei nyomán és néhány kortársával egyetemben németek millióinak nyújtott mindent átfogó világszemléletet az I. világháborús vereséget követően. A 20. századi német geopolitikai gondolkodás központi vezéralakjává vált Karl Haushofer – Dr. Szilágyi István földrajztudós egyik tanulmányában leírtak szerint – műveiben egyaránt jeleníti meg és alkalmazza a ratzeli és a kjelleni organikus államképet, valamint geopolitikai felfogást. Az elméletébe ugyanakkor beépíti és az államok hatalmi törekvéseihez kapcsolja a svéd tudós önellátásról, nemzeti önellátásról szóló tételét.² Dolgozatomban többek között arra keresem a választ, hogy miként fogalmazza újra és köti össze a két világháború közötti időszakban elméleteit a nemzeti kulturális talajjal, miként emeli a köztudatba a Ratzel korai megfogalmazása nyomán életre hívott „Lebensraum”-ot.

Karl Ernst Haushofer, az irányzatok egyesítője

Karl Ernst Haushofer, az első világháborúban tábornoki rangot szerzett katonatudós kiemelkedő jelentőségű szerepvállalása kétségtelen a geopolitika elméletének területén, szemben rendkívül megosztó személyiségével. A nyugati fronton tett szolgálatát követően 1919-ben, nyugálományba vonulása után, 50 évesen kezdte meg tényleges tudományos tevékenységét. 1921-től a Müncheni Egyetemen kezdett tanítani, közben létrehozta a Geopolitikai Intézetet. 1924 és '39 között munkatársaival – ifjú

² Közép-Európai Közlemények XIII. évf. 2020/1. No. 48. 296. o.

földrajz- és társadalomtudósok egy klubjával – geopolitikával kapcsolatos folyóiratot vezetett, 1925-ben pedig megjelent a *Csendes-óceán geopolitikája* című műve. Ratzel és Kjellén elméleti munkásságának szintéziseként, valamint Mackinder és Mahan eszméinek hatása alatt ezekben az években teremtette meg a német geopolitikai iskolát. Életművének kiindulópontja a hátrányos következményekkel járó nemzetközi rend kategorikus elutasítása volt, az első világháború előtti status quo visszaállításának és egyéb német törekvések megfogalmazásának igényével. Nem csoda, hiszen a két világháború közötti német társadalom szellemi életét elsősorban a nagy háborút követő megalázó békeszankciók elviselése foglalkoztatta, a köz figyelme a lehetséges politikai kilátások köré összpontosult. Ebben a társadalmi-szellemi környezetben tűnt fel Karl Haushofer tudományos alapú elméleti konstrukciójával, aki Nagy Miklós Mihály, hadelméleti tudós vélekedése szerint a század húszas éveitől kezdve előbb előadásain, majd később a kiterjedt szellemi életben, s amíg tehette a kultúrpolitikában olyan ismerethalmazt rendezett egységes egésszé, amely a geográfia-ból eredt, és alapjában az első világháború előtt is létezett.³

Haushofer mahani alapokon, elsősorban *A tengeri hatalom hatása a történelemre* című mű hatására vizsgálta a szárazföldi és a tengeri hatalom egymáshoz fűződő viszonyát anélkül, hogy meghatározná a prioritást. Alfred Mahan életművében kifejtett nézetei – különös tekintettel arra a tételre, miszerint ha egy államot tengerek határolnak, előbb-utóbb természetes szükséglete lesz a tengeri hatalom kiépítése, a környező vízi térség feletti uralom megszerzése – II. Vilmos császár hatalmi törekvéseihez hasonlóan a két világháború közötti német és a japán hadvezetést is ambicionálták. Mahan után az angolszász geopolitikai gondolkodás második meghatározó alakja Halford Mackinder – aki tovább vitte elődjének a földrajzi meghatározottság paradigmájában történő vizsgálódását – életműve és három egymást követő átfogó elmélete olyan hatással volt a nyugalmazott vezérőrnagyra, hogy 1942-ben a *Life* magazin közölt egy cikket az alábbi címmel: „Geopolitika: Egy britek által feltalált, a németek által használt és az amerikaiak által tanulmányozni szükséges tudományos rendszer zűrzavaros pályafutása”. Mackinder vészjósló elméletét, a két világháború között megalkotott Heartland-koncepciót, amely éppen azokra az államférfiakra nem gyakorolt kellő hatást, akik megakadályozhatták volna a 20. század második, minden addiginál bestiálisabb, világméretű öldöklését. Ez a koncepció kiemelte Közép-Európa fontosságát, szorgalmazta a Németország és Oroszország között húzódó kisállamok Antant-szövetségbe kerülését, és a Brit Birodalom legfőbb felada-

³ Legitim geopolitika – Dövényi Zoltán, Nagy Miklós Mihály, Perényi Bálint / Pallas Athéné, 2021 / 11. o.

tának egy esetleges német-orosz paktum megakadályozását tekintette. Mackinder inspirálta Karl Haushofert, akinek a *Life* magazinban közölt cikkcíme megragadta a korszak hangulatát, elképzelve, hogy mit sem sejtő földrajztudósok ösztönöznek ezzel vérengző diktátorokat.

A Világpolitika ma

Haushofer a háború után felívelő tudósi pályája kezdetén ismerkedett meg pályasegédjével, Rudolf Hess-szel, aki hamar bemutatta őt Adolf Hitlernek. Hitler a kudarcba fulladt sörpuccsát követő 1923-as bebörtönzése során többször fogadta cellájában a tábornokot, aki tanársegédje után vele is megismertette Ratzel *Politikai Földrajz* című művét, valamint Carl von Clausewitz vélekedését a háborúról. Hitler Haushofer geopolitikai nézeteinek egy részét életművében, a *Mein Kampf*-ban is felhasználta.

A *Világpolitika ma* című, 1931-ben – Hitler hatalomra jutása után egy évvel – megjelent művében lényegében valamennyi általa hirdetett elméleti tétel kifejtésre kerül. Tanulmányában elsősorban Németország különleges geopolitikai helyzetére világított rá. Ez abban rejlett, hogy a németek lakta területek, illetve a német kulturális terület nem esett egybe az államhatárokkal, és a „népességének egyharmada idegen hatalom és uralom alatt” élt. Ebből a tényszerű megállapításból jut el odáig, hogy a németeknek nincs biztosítva az életterük. Az I. világháborút lezáró békeszerződés mindezt elmélyítette azzal, hogy az ország területi széttagoltságát rögzítette. Haushofer erre a következtetésre, Ratzel *Politikai földrajz* című, 1897-ben megjelent munkáján keresztül jutott el, amelyben a szerző kifejti, hogy nem szabad egy államot mesterségesen megbontani, mert az ellentétben áll a népek természetes határaival, életterével. Ratzel szerint ezeket a természetes határokat az a földterület határozza meg, amelyen egy állam kialakult, továbbá ennek a földnek adottságai határozzák meg az adott nép sajátosságait, területeit. Ezért súlyos ellentéteket szülhet, ha ezeket a határokat mesterségesen megbontják. Ebből kifolyólag sürgette a Népszövetségből való kilépést is, mivel az az új mesterséges határok fenntartásának támogatása szöges ellentétben állt a német nemzeti törekvésekkel.

A *Világpolitika ma* egy részletesen kifejtett, tematikusan felépített, 32 fejezetre tagolt mű. Az „Állapot és álláspont” című első fejezetben azzal a gondolattal indít, hogy az öreg kontinenstől biztonságos távolságban élő latin-amerikai, vagy ázsiai népekkel ellentétben Európa egyetlen hatalma sem engedhette meg magának azt a luxust, hogy kimaradjon egy olyan kataklizmából, mint az első világháború. Mackindert idézve

következésként hangsúlyozza a közép- és kelet-európai államok – mint centrális tér – geopolitikai szerepét, bírálja a Népszövetséget, beszél a gyarmati területekért folyó hajszáról a 19. században és a 20. század elején, és szót ejt a Brit Birodalom identitásvesztéséről is. A második fejezetben – melynek a „Hatalom és tér” címet adta – Alfred Thayer Mahan *A tengeri hatalom hatása a történelemre* című művét idézi, amelyben az amerikai admirális és történész az állam fizikai szerkezetét természetföldrajzi adottságokhoz méri. Ez a tény adott esetben alkalmassá tehetik a tengeri hatalommá váláshoz. Ilyen az állam földrajzi helyzete, fizikai szerkezete, területi terjeszkedése, népességének nagysága, nemzeti karaktere, és a kormányzati tényezők. Haushofer lelkesen mutatja be ezt a feltételrendszert, emeli ki a főbb szempontokat és ülteti át a Német Birodalom viszonylataiba. Különösen Mahan azon tételéről van szó, amelyben kifejti, hogy „ha egy államot tengerek határolnak, előbb utóbb természetes szükséglete lesz a tengeri hatalom kiépítése, a környező vízi térség feletti uralom megszerzése”. Ennek következtében a fejezet végére első kézből ismerkedhetünk meg teljes terjedelmében az élettér elméletével. Tíz fejezettel később Mahan elméletét önmagából kifordítva azzal a gondolattal játszik, hogyha egy nagyhatalmi potenciállal rendelkező nemzetállam természetes növekedési szükséglete legitimálhatja az expanziót, akkor ennek ellenkezőjeként: egy olyan kisnemzet névlegesen szuverén létezése, amely önállóan sehogyan nem állhatná meg a helyét a világban, legitimálhatja-e idegen hatalmak expanziós szándékát? Művének közepe táján a „Határok mint a világpolitika tárgyai” című fejezetben kifejti, hogy „világpolitikai értelemben eleve hátrányos helyzetbe kerül az, aki a határokat jogfolytonosnak gondolja, meghatározott és kijelölt vonalnak tekinti, nem pedig élő szervnek, olyan hadi övezetnek, amilyennek az egyes személyek a saját bőrüket és a védekezést szolgáló szerveiket tekintik, s mint ilyent ápolják.”⁴

Ebben a kérdésben is képmutatónak tekinti a Népszövetség által szentesített politikai célkitűzéseket, kifejtve, hogy a kiváltságos nagyhatalmak által – az etnikai viszonyok teljes figyelmen kívül hagyásával – megrajzolt határvonalak, amelyek nagyban behatárolják az állam külpolitikai mozgásterét, semmivel nem legitimebbek, mint a kulturális, gazdasági és politikai alapon jól megindokolt annexió. Fajelméleti fejtegetései művének egészében tetten érhetőek, ám a területfoglalás kulturális alapokon történő indoklásánál jut el annak csúcspontjához.

⁴ Geopolitikai szöveggyűjtemény – Csizmadia Sándor, Molnár Gusztáv, Pataki Gábor Zsolt / SVK/ 293. o.

A páneszmék geopolitikája

Haushofer 1931-ben megjelenő művében az élettér, az önellátásra való törekvés és a világhatalmi befolyásolás három olyan központi fogalom, melyek alapján négy nagyrégióra osztja a fel világot: Pánamerikára, Páneurópára azaz Eurafrikára, Pánoroszországra, illetve Pánázsia nagy, kelet-ázsiai jóléti együttfejlődési övezetre. Ezen régióknak négy alapvető feltételnek kell megfelelniük a boldoguláshoz: megfelelő erőforrással kell rendelkezniük, megfelelő lakosságot kell tömöríteniük, tengeri kijárással kell rendelkezniük, valamint hozzá kell járulniuk a vezető hatalmak közötti egyensúly fenntartásához. Dr. Szilágyi István *Geopolitika* című művében úgy értekezik, hogy a felvázolt haushoferi szempontrendszer tulajdonképpen megfelel a modern szakirodalomban használatos szükséges feltételrendszernek, a *kritikus tömegnek*.⁵ Tíz fejezetből álló tanulmányának nyitányában a következő gondolatot fogalmazza meg: „A földrajz és a történelem meggyőző tapasztalatai mutatják, hogy a népeket átfogó, mindenre kiterjedő célok – a páneszmék – ösztönszerűen törekszenek a térbeli megtestesülésre és növekedésre; ezáltal válnak ezek a földgolyó világpolitikailag leírható és megragadható jelenségévé.” Művében a páneszmék megvalósulásának kilátásait leplezetlenül a német társadalom irredenta elképzeléséhez igazítja, sőt azon túlhaladva egy olyan birodalmi Németországot vizionál, amely az első világháború előtti status quo visszaállításán túl, a gyarmati területek zömének megszerzésével a páneurópai civilizáció magállamként felelhetne az újonnan kialakuló kontinentális erőegyensúlyért. A *Világpolitika ma* című művében leírtakhoz hasonlóan hangsúlyozza a mackinderi elméleti tagolások szerinti világsgömb és a magterület birtokbavételének, valamint Kelet-Európa meghódításának kulcsfontosságát. A birodalmi ambíciók eléréséhez három olyan célt rendelt, melyek a későbbiekben maradéktalanul teljesültek. Az első és legfontosabb célkitűzés a Közép- és Kelet-Európa fölötti osztott ellenőrzése érdekében létrejövő megállapodás Berlin és Moszkva között. Tehát az a háború elején megvalósuló Molotov-Ribbentrop paktumnak az 1904-ben megfogalmazott mackinderi hipotézis adott ösztönzést. A felsorolás további két eleme – a Mediterránium és az Észak-Afrika fölötti ellenőrzést biztosító Berlin-Róma tengely, valamint a Brit Birodalmat Ázsia felől veszélyeztető, Amerika és Európa közé pedig hatalmi éket verő Berlin-Tokió tengely – egyaránt eszmei alapját képezték a Führeri hatalmi politikának.

⁵ Szilágyi István – *Geopolitika* – Publikon kiadó, 54. o.

Saul Bernard Cohen 1963-ban írott könyvében a pánrégió elméletét többoldalú kritikának vetette alá. Több szempontból is bírálta a világ északi és déli vonalak mentén történő kontinentális felosztását, továbbá világossá tette, hogy a német birodalmi érdekek által motivált nagyrégiós rendszert illető haushoferi elképzeléseket kizárólag háborúval lehetett valóra váltani, így nem kínáltak a világnak stratégiai egyensúlyt.⁶

A határok földrajzi és politikai jelentősége

1927-ben kiadott munkájában a határokról alkotott általános elképzelések rendszerszintű összefoglalása, egy átfogó kép kialakítása, illetve egy állandóan éberrel tartott, úgynevezett határtudat megteremtése volt az elsődlegesen kitűzött cél. A megfelelő határszemlélet kialakítása érdekében elsőnek Gustav Braun földrajztudóstól idéz, aki 1916-ban megjelent művében a határtartományokra vonatkozó megfelelő ismeretek hiányára hívja fel a figyelmet, szemben a belső tartományokkal. Ez a tény pedig véleménye szerint gátat szabott azok tájtipusnak megfelelő fejlődésének. Braun művének fő dilemmája az volt, hogy „miként húzható meg a természet adta és történelmileg kialakult határtartományok kihasználásával oly módon Közép-Európa történelmi határvonala, hogy egyfelől megmaradjon belső ipari és mezőgazdasági vidékeinek egysége, másfelől pedig a határtartományok hatékony védőövezetet alkossanak.”⁷ Haushofer a „Határokról szóló irodalomról” című fejezetben szembe állítja egymással az ismert geopolitikai irányzatok képviselőinek határokról szóló tanait, illetve a határokhöz fűződő viszonyát. Szóvá teszi, hogy Ratzel témát illető alapvetései Mackinderen és Mahanon túl, többek között James Bryce munkásságában, illetve Lord Curzon Ázsiában folytatott tevékenységében egyaránt tetten érhetőek. Munkája – saját elbeszélése szerint is – a XI. fejezetben csúcsosodik ki, amelyben a határ érzésére való neveléssel kapcsolatos gondolatait osztja meg. Hipotetikus kérdése, hogy létezhet-e ilyen nevelés, amely földrajzi alapon általános érvényre tehet szert a kultúra, a politika és a földrajz számára. Ezen a ponton dicséri a japán társadalmat, amelyben szerinte a több évezredes kulturális hagyományoknak megfelelően mindez készesszinten jelen van. Ezekből kiindulva hangsúlyozza a kultúrtáj nehézségeitől el nem tántorított geopolitikai nevelés fontosságát, amely szükségszerűen

⁶ Saul Bernard Cohen: Földrajz és politika a megosztott világban. 96. o.

⁷ Deutschland; dargestellt auf Grund eigener Beobachtung, der Karten und der Literatur. Berlin, Borntraeger, 137. o.

idejekorán megtanít a legkifinomultabb, legátszellemültebb következtetések levonására. Később, a „Mesterséges határok” című fejezetben arról beszél, hogy a határok valódi lényegének megismerése fokozza a népcsoport anyaföld iránti ragaszkodását, mely folyamat végén a nép egésze egy magasabb tudati szintre lép.

Hitler hatalomra jutása

Okkal feltételezhetnénk, hogy Hitler hatalomra jutását követően az öreg tudós tábornok ragyogó elméjéhez és a szellemi közéletben nyújtott példátlan teljesítményéhez méltó befolyásra tesz szert. Holger Herwig, német származású kanadai történészprofesszor hívja fel rá a figyelmet, hogy bár nincs olyan bizonyíték, amely arra utalna, hogy Haushofer írta a *Mein Kampf*-ot, ugyanakkor átfogó világnézetének elemei, szaknyelvezetének túlnyomó része összetéveszthetetlenül visszaköszönnek Hitler önéletrajzi művében.⁸ Noha ismereteink szerint Haushofer soha nem vázolta fel egyértelműen, hogyan képzei a vizionált geostratégiát – annak minden lehetséges bűnével együtt – Németországra alkalmazni, ám az ő szellemi muníciója olyan hozzáadott értéket tartalmazott, amelynek jelentősége elvitathatatlan, és amiért megbecsülés járt volna neki. Ezzel szemben miután 1933-ban fény derült felesége, Martha Mayer-Doss zsidó származására, fokozatosan kirekesztették, megalázták és meghurcolták. Minden nyomás ellenére Haushofer nem volt hajlandó elválni feleségétől. Gyermekeiért, Albrechtért és Heinzért azonban nagyon aggodott. Többször is Hesshez fordult, hogy családja számára kivételeket biztosítson a rezsim antiszemita törvényei alól. Habár fokozatosan szorult ki, vagy kényszerült kilépésre az általa felépített szervezetekből, a diplomáciai megállapodást ő kötötte meg Japánnal, és jelentős szerepet töltött be az 1938-as müncheni konferencián is. Feltételezésem szerint legkésőbb a háború kitörésénél azonban fel kellett ismernie, hogy doktrínái a Führer terveinek csak átmeneti segédeszközöként funkcionáltak.

Haushofer a háború első éveiben gyakran találkozott Hess-szel, hogy a német-brit béke mielőbbi megkötését szorgalmazza, úgy vélte ugyanis, hogy Németországnak a *Lebensraum*-ot globális, nem pedig kontinentális terjeszkedéssel kell keresnie. Miután barátját és védelmezőjét az 1941-es sikertelen tárgyalások következtében britek a Towerbe zárták, tovább foglalkozott körülötte a hazai levegő. Miután fia, Albrecht – aki

⁸ *The Demon of Geopolitics: How Karl Haushofer „Educated” Hitler and Hess* – by Holger H. Herwig / Publisher: Rowman & Littlefield. 292 pages /2016/ ISBN: 978-1442261136

a család származásából adódó megvetettség dacára kezdő geopolitikusként mégis a berlini külügyminisztériumban dolgozhatott – részt vett a Hitler elleni 1944 júliusi merényletben, apát és fiát nem sokkal később letartóztatták. Karl augusztus végén szabadult, Albrechtet viszont 1945 áprilisának utolsó napjaiban, napokkal a kapituláció előtt kivégezték. A kapituláció után Haushofert az amerikaiak is letartóztatták, majd kihallgatták. Kiszabadulva visszatért bajor vidéki házába, hogy aztán feleségével, Marthával 1946 márciusában közösen mérgezés által öngyilkosságot kövessen el, nem tudván feldolgozni gyermekük halálát.

Tévedések és tanulságok

Karl Haushofer és geopolitikai iskolájának általános megítélése olyan utat járt be, mely egyes szakaszai lényegesen eltértek egymástól, s mely ciklusok korántsem voltak mentesek a fennálló nemzetközi viszonyok által teremtett társadalmi közhangulat behatásaitól. Ha szigorú értelemben vett szakmai szempontok figyelembe vételén túl a szellemi közösségben betöltött szerepének társadalmi percepciójára is figyelmet fordítunk, akkor megállapíthatjuk, hogy az I. világháborút követően a haláláig tartó munkássága három szakaszra osztható. Az első szakasz a felívelésről szól, melyben a vulgarizálódó tudományág a német társadalom számára fogyaszthatóvá, átélhetővé válik azzal, hogy válaszokat ad és lehetőséget kínál. Ez a ciklus Hitler hatalomra jutásáig, 1933-ig tart. A második szakasz a válságé, amelyben a kibontakozó félben lévő tudományág a kezdeti önállóságot követően a kiépült náci hatalmi gépezet működésébe tagozódva marad lendületben, elsorvasztva ezzel a tudományág szakmai oldalának utolsó maradványait is. A hatalomra jutástól a háború kitöréséig, de legkésőbb a háború második feléig tartó ciklust szigorúan a tudományágra nézve tekintem válságosnak, amelynek képviselői kritikai szemlélődés helyett szolgálai kiszolgáltatás Hitler hatalmi ambícióit, nem törődve az aggasztó jelekkel. Személyes családi drámája, legkésőbb a hitleri hatalomra jutást követő meghurcolás rá kellett ébressze, mi minden következhet abból, ha valaki egy másik nép veszteségére értekezik a saját népe tényezéséről. A harmadik ciklus végül az összeomlásé, amelyben a történelem ítéletet mond mindazon bűnök felett, amelyeknek a Haushoferi geopolitika az alapját képezte, s amelyek csökevényként vonszolták azt a pusztulásba.

Az 1920-as évek legelején Haushofer – Ratzel organikus államkonceptiójának, illetve Kjellén államtest elméletének nyomán – a geopolitikájának fő tartalmát az ember térbeli kapcsolatának államon keresztül

megvalósuló vizsgálatában látta, s mint az állam tudatát, az állam térbeli megnyilvánulását tanulmányozó tudományt vizsgálta. Munkásságának éles bírálója, szerzőtársa, Gustav Fochler-Hauke a háború után tizenöt évvel megjelenő publikációjában kifejti, hogy a haushoferi geopolitika a Ratzel nevével fémjelezett politikai földrajzból nőtt ki, és indult szinte hanyatlásnak azzal, hogy képviselője – szerinte – nem tudományos igényű írástudó.⁹ Gondolatát Haushofer másik szerzőtársától, a náluk jóval fiatalabb Otto Maulttól idézve ekképpen támasztja alá tanulmányában: „... egy adott államnak sem a fekvése, sem a tere, sem pedig a gazdasági struktúrája, vagy valami más eleme nem geopolitikai jellegű. Csak akkor nyer geopolitikai értelmet, amikor ezeket az egyszerű adottságokat a politikai-geográfiai ismeretek alapján egy meghatározott érték alapján egy meghatározott érték szerint számításba veszik...”¹⁰ Egyetértek Fochler-Hauke azon állításával, miszerint Haushofer geopolitikája a politikai földrajzból nőtte ki magát, de nem hiszem, hogy ez a tény önmagában bizonyítaná annak tudománytalanságát. Ismereteim szerint ugyanis az orosz geopolitikai gondolkodást leszámítva – amelynek a többitől eltérő, filozófiai jellegű mivoltából adódóan elsősorban történész, filozófus és irodalmár képviselői vannak – minden geopolitikai iskola a földrajztudományból nőtte ki magát. Fochler-Hauke azon kritikájával sem értek egyet, miszerint az egész szellemi építmény pusztán hatalompolitikai eszközzé vált. Haushofer a politikai folyamatokban eligazodást nyújtó politikai földrajznak tekintette a geopolitikát, és ez a tudományág általában nem igyekszik többnek mutatkozni annál, ami.

Haushofer geopolitikájának, a szellemi közéletben betöltött szerepének bűnforrását nem a tudománytalanságban érdemes keresni, hanem ellenkezőleg: abban, hogy számos kutatáson alapuló, éveken át épített, szakmailag jól alátámasztott érv- és érdekrendszer miként legitimálta később a mindent elsöprő erőszakot. Nagy Miklós Mihály szerint az 1945 előtti klasszikus német geopolitika tudományos és kultúrtörténeti megítélésének két fő jellemzője van. Egyfelől Karl Haushofer személyét, munkásságát és egész életét általában azonosítják a geopolitika egészével. Másfelől kevés figyelmet fordítanak a haushoferi geopolitika tudományos legitimitására, amitől túlságosan egysíkú, tudománytörténeti szempontból merev és időrendi, filológiai illetve hermeneutikai értelemben nem kellően megalapozott megítélések – sokszor ítélezések – születnek.¹¹ Az elmondottakat nem érvénytelenítve idézném Hans-Adolf Jacobsent, aki a Haushofer-szakirodalom alapművének tekintett

⁹ Gustav Fochler-Hauke – Allgemeine geographie, 1959, 132. o.

¹⁰ Uo.

¹¹ Legitim geopolitika – Dövényi Zoltán, Nagy Miklós Mihály, Perényi Bálint / Pallas Athéné, 2021 / 17. o.

tanulmányában hangsúlyozza: a katonatudós életművének, illetve az általa teremtetett iskola megítélésében erős vonulatnak kell maradnia a politikai szerepvállalásának, amely még kegyvesztettségének ideje alatt is, egészen az 1938-as müncheni konferenciáig aktív volt.¹²

A háborút követő első években a '45 előtti német geopolitikai gondolkodásról keleten és nyugaton nagyon hasonlóan vélekedtek, tehát a mindkét oldalon uralkodó közvéleményt a haushoferi geopolitika és a hitleri ideológia azonosítása jellemezte. Egyértelműnek tűnik az is, hogy témával kapcsolatos nemzetközi közvélemény majdnem a hidegháború végéig belemerevedett a második világháborút követő évek-évtizedek gondolkodásmódjába, amely állapot csaknem félévszázadnyi idő elteltével, számos tanulmány következtében indult valamiképp az oldódás irányában. Dolgozatom végéhez közeledve mindezek alátámasztására a geopolitika kultúrtörténetét feldolgozó Mező Ferenc geográfus, a témához kapcsolódó tanulságos szavait hívom segítségül: „Bennünk – legyünk őszinték, sokunkban – a haushoferi értelmezés náci pátosza és annak jogos bírálata van, mely ráült és nehezezként keseríti meg a geopolitika rehabilitációját gondolkozásmódunkban.”¹³

Összegzés

Véleményem szerint a haushoferi geopolitikát övező gondolatiság sajátossága nem annak eredetiségében, hanem a korábbi tanok és már létező geopolitikai modellek esszenciáinak felhasználásában rejlik, amelyet a hozzárendelt cél – Németország újbóli naggyá válásának igénye – tesz azzá, ami. Munkássága alapvető hiányosságának tekintem, hogy a nemzethez fűződő viszonyát behatárolta az ambiciózus birodalmi nézőpont. A nemzetté válás folyamatát kizárólag integratív jelenséggként volt hajlandó szemlélni, amely hódítás vagy egyesülés következtében jön létre, és nem vett tudomást a nacionalizmusról, mint a dezintegrációban is érvényes folyamatról. Lehengerlően átfogó ismereteinek mivoltát időnként gyéren megalapozott, zavaros és utópikus elképzelései árnyékolták be, melyek elméleti érvényre juttatásához a természetes kiválasztódás társadalmi vonatkozásain alapuló szociáldarwinizmus – mint a XIX. században divatos elméleti irányzat – nyújtott legitimációs körítést.

¹² Jacobsen, H.-A. 1979. I. 465-479.o.

¹³ Mező Ferenc. 1998. – A geopolitika kialakulása és korai válsága. Debreceni szemle, 6.2. 193-221. o.

SZABÓ LILLA

„A VILÁG LEGMONUMENTÁLISABB TÁJKÉPE...”

„Ott van a Tátrában (...) a Tarajka, a honnan a világ legmonumentálisabb tájképe tárul szemeink elé, lent a nagy vízeséssel a Lomniczi csúcs, az öt tó a közép ormon, a Nagyszalóki csúcs a Nagy Tarpatak szállóval...”

1912. májusában, Csontváry Kosztka Tivadar¹

Magyarországon, az első magyar folyóiratban, a német nyelvű pozsonyi *Ungarisches Magazin*ban (1781), a legkorábbi tájbrázolások közt közölték a Kárpátokról készült rézmetszetet – *Prospect eines Theils der Karpatischen Gebirge von der Seite von Lomnitz, ohnweis Kaysmarkt* felirattal. A magyar képzőművészetben a hazai vidék legkorábbi megörökítői, a 18–19. század fordulóján a bécsi Akadémiát végzett mesterek, a kassai Schrött Erasmus (1755–1804), az erdélyi Neuhauser Ferenc (1763–1836) és Stark János (1774–1811) voltak. S a 19. század elejétől, nálunk is egyre népszerűbbé vált önálló műfajként a tájkép. Divattá szélesedett elterjedése az 1820-as évektől a magyarországi irodalmi almanachokban publikált illusztrációknak, valamint a színesen litografált lapoknak volt köszönhető (pl. Neuhausen Ferenc saját kőrajzai formájában közzétett erdélyi tájak, Lántz Józsefnek a már itthon sokszorosított gömöri látképek sorozata). Az első tájképfestők, a már itthon, Magyarországon született művészek – köztük a felvidéki-szepességi művészek, Czauczik József és köre, Müller János Jakab, Tibély Károly, és mások –, felkészültségüket és társadalmi, megrendelői körüket tekintve – a felvilágosodás és romantika nemzeti jegyei, illetve az éppen kezdődő iparosodás következtében – stílusban és tematikában is különböztek elődeiktől.

A magyar tájfestészet speciális részét jelentő történelmi tájkép fő feladatának a régmúlt eseményeihez fűződő vidék megörökítését tekintette. A felvilágosodás kori íróink körében általánosan elterjedt olykor dicső, máskor tragikus múltunk versben, eposzban történő felidézésének mintájára, Kazinczy Ferenc indítványozta históriánk emlékezetes helyeinek a megfestését. Kiterjedt levelezéséből és a *Pályám emlékezetéből* értesülünk arról, hogy miként bízta a születőben levő magyar képző-

¹ *Energia és művészet. A kultúr ember tévedése.* Írta és felolvasta: „Csontváry”-Kosztka Tivadar festőművész 1912. május hó 19-én a Lágymányosi Kelenföldi polgári kör nagytermében. A jövő nemzedékének ajánlja a szerző. In: *Csontváry-emlékkönyv.* Válogatás Csontváry Kosztka Tivadar írásából és a Csontváry-irodalomból. Válogatta és emlékezéseivel kiegészítette Gerlóczy Gedeon. Bevezette, az összekötő szövegeket írta és szerkesztette Németh Lajos. Corvina Kiadó. Művészet és elmélet. 1976., 66.

művészet alkotóit a hazai táj, és benne a történelmi emlékhelyek ábrázolására. Egyik késmárki kirándulása alkalmával például, az általa „királyi Tátra”-ként említett hegyvonulat megpillantásakor a következőket jegyezte le: „...e látvány egyetlen a maga nemében, s planétánknek talán semmi más pontján fel nem találtatik”. Majd alább azzal folytatta, hogy „...amit itten láték, tárgya lehetne valamely művész ecsetének, óhajtanám, festené valaki” írta Széphalomból 1824-ben.²

„A nemzeti kegyhelyek – Visegrád, Drégely, Vajdahunyad, később Buda, Szepes, Trencsén vára, a királyság egykori erősségei és lírai történetek színhelyei –, a Vértesséki vadona Mátyás korában, Izabella királyné megpihenésének, búcsúvételének színhelye Erdély és Lengyelország határán. Ezek a témák a XIX. században először irodalmi almanachok kisméretű illusztrációi voltak.”³ Történelmi tájfestészetünk betetőző műve, Markó Károly *Visegrád* című, a Magyar Nemzeti Galériában látható festménye. Tanítványainak (Markó Ferenc, Ligeti Antal, Telepy Károly, Molnár József, Brodszky Sándor) köszönhetően számos értékes alkotással gyarapodott a műfaj.

Más viszony fűzte a Tátrához a felső-magyarországi, szepességi festőket (Czauczik József, Müller Gusztáv, Müller János Jakab, Tibély Károly, Boemm Tivadar), akik a „saját tájukat” látták és adták vissza topografikus hűségű képeiken. Nem csupán a táj változatos szépségét, rendkívüli adottságait (sziklás ormok, barlangok) örökítették meg. Vedutáik a kezdődő iparosodást, a hazai felvidéki bányászat korai időszakának, a „vashámorok völgyének” fejlődését is dokumentálják. A monumentális természeti környezetben nem egyszer kisebb jelenetként, staffázsként tűnik fel egy-egy bányaalapító csoport (Czauczik J. *Probstner András bányamérnök és vállalkozó portréja; A rudabányai rókusfalvi bánya lát képe*. Tibély K. *Vasércbánya* Ernest Prihradny tulajdonos megrendelésére.) Ennek a gazdag tulajdonosi rétegnek köszönhető a korai felvidéki festészet virágzása, Czauczik József és körének működése. Pl. Markó Károly hat lapos aggteleki sorozatát (1821) a bányabérő Brudern báró vásárolta meg. Maga Kazinczy visszaemlékezéseiben (*Pályám emlékezete*) imígyen említi meg a késmárki vendéglátói háza falán látott festmények sokaságát: „Végre 1768ban Kézmárkra viteténk-fel, ’s szü-léink velünk jöttek. Az atyám Rozgonyban Kapitány Soos József Úrhoz szálla-be, kinél minden falak tele voltak aggatva olajban festett portrékkal, ’s az atyám akarta hogy azokon kedvemet töltsém...”

² Kazinczy F., *Erdélyi levelek*. Széphalom, 1824. 2. Levél

³ Szabó Júlia, *A mítikus és a történelmi táj*. Balassi Kiadó – MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest, 2000. A tanulmánykötet 132. oldalán a szerző a következő szavakkal utal Kazinczyra: „Bár nincs rajta történelmi emlék, nemzeti jelkép a »királyi Tátra« (...).”

A „Tátra ábrázolása a magyar festészetben” témában négy képzőművésznek ugyanazt a motívumot, a hegyeket a Tarpatak felől ábrázoló festményeit elemezve mutatható be a „királyi Tátra” lenyűgöző szépsége. Alkotóik olyan nézőpontot választottak, ahonnan talán a legszebben és egyben a legmonumentálisabban tárul fel a táj.

A Tarajka-völgyet különböző stílusokban, képességeik, tudásuk legmagasabb fokán örököltette meg Schrött Erasmus, Tibély Károly, Csontváry Kosztka Tivadar és Mednyánszky László. Ők különböző korokban születtek, különböző társadalmi háttérük volt, különböző művészeti indíttatással, ars poeticával bírtak és pályájuk is különféleképp alakult. Csontváry és Mednyánszky egyedülálló életműve a magyar, de a szlovák kultúrtörténet és festészet szempontjából is különleges jelentőségű; mindketten az európai művészet jeles alkotói sorába tartoznak.

A Tarajka-völgy szemszögéből készült „tájkivágások” közt az egyik legrégebbi, Schrött Erasmus (Kbely pri Prahe, 1755 – Kassa, 1804), kassai rajztanár *A tarpataki vízesés a Tátrában* című színezett rézmetszete (1798). A metszet az első magyarországi tájképsorozat, a *Malerische Ansichten von Ungarn* nyitólapja. Schrött „szemből”, a kép hosszanti tengelyében ábrázolta a vízesést, kiemelve a háttérben magasodó Lomnicot. A kép előterében látható három figura segíti, hogy a hegy nagyságról és a távolságáról a képet szemlélő fogalmat alkothasson. A művész visszafogett, világos színekkel tárta elénk a verőfényben fehéren csillogó tájat.

Egy emberöltővel később, 1855-ben festette meg a Tátrát a Tarpatak völgyével Tibély Károly (Szepesváralja, 1813. – Igló, 1870.). A Tibély család a 18. században telepedett le a Szepességben. A festő apja az evangélikus líceum rektora volt, 1806-tól árvaházi gondnok. Ő geometernek, azaz földmérő mérnöknek tanult, közben Lőcsén, Czauczik Józsefnél és valószínűleg Müller János Jakabnál portré- és tájfestészetben képezte magát. 1833-ban Szepesváralja városi geometerének nevezték ki. Barátja, Gustav Zechenter-Laskomersky, Breznóbánya és környékének életét feljegyző író, nagy természetjáró, kutató emberként említi őt. A rajzoló, festő Tibély K. legjelentősebb témája a Tátra volt (*Lomnici csúcs alatt*, 1834; *Igló látképe*, 1860 körül, *Halas tó*). 1856-ban mutatta be Budapesten, a Pesti Műegylet kiállításán a *Tátrai táj kirándulókkal* című, 1855-ben elkészült, a Kassai Kelet-szlovákiai Galériában látható főművét. Egy másik, a Tátra széles panorámáját a Poprád-völgyből bemutató műve, a *Felvidék, háttérben a Tátrával* neves hazai aukciókon tűnt fel.

A *Tátrai táj kirándulókkal* című festmény látképe pontosan behatárolható: a festő a Tarpataki völgyet és az azt körülölelő hegykoszorút örököltette meg. A geodéta hűségével ábrázolt táj nem egyszerűen realista. Tibély madártávlatból mutatja a vidéket úgy, hogy egyszerre látunk

rá a kép alján álló különös kiránduló csoportra, és az alattuk elterülő, patakkal kettészelt széles völgyre. Részletezőn érzékelteti a hegylábak egymásba ívelését, a hegyoldalak éles sziklával szabdalta ormait. A különleges rálátás segítségével az ég kékjébe vesző csúcsokból is többet sikerül mutatnia. A hegyek közé bekúszó foszlányfelhők és a csúcsok télies, havas-jeges fehér világa összekeveredik – végtelen hegyvonulat illúzióját keltve a képen. A festményen látható figuráknak nem csak a korban szokásos, a képet színekkel élénkítő funkciója van. Miközben a csoport által a festő a kép levegősségét biztosítja, az alakok a hegyek nagyságát és a völgy mélységét illetően is eligazítják a nézőt. A fejtartásokkal érzékelteti a csodálattal vegyes áhítatot, amely ünnepélyességet kölcsönöz az egész műnek. Tibély festményén a természetet nagyítja fel, és emeli piedesztálra a szlovák és a magyar festészet később elterjedt képtípusával (Peter Michal Bohúň, Martin Benka, Rudnay Gyula, stb.) szemben, amikor az alacsonyra levitt horizont segítségével, a táj fölé emelkedő „eszményi”, idealizált ember alakját mutatja be a művész.

A *Tátrai táj kirándulókkal* kép összehasonlításaként utalnánk Caspar David Friedrich *Rügeni krétasziklák* (1818) című festményére. A két műben közös a háttal állók elmerülése a természet csodálatában. (Feltelezhetnénk esetleg, hogy Tibély ismerte a festményt.) A német festő, teátrális-mitikus-misztikus megfogalmazásban tárja eléink a kép látvány-együttesét: a tájat nézőkét – és a táját. Tibély romantikus felfogásban, naturalista-realista stílusban a megcsodált tájat fejezi ki.

Csontváry Kosztka Tivadar és báró Mednyánszky László egyazon kornak a művészei. Mindketten az Osztrák Magyar Monarchia idején és területén, a Felvidéken, egymást követő években születtek. Mednyánszky 1852-ben látta meg a napvilágot. Mindketten közvetlenül az első világháború befejezése után, 1919-ben haltak meg, magányosan, nagy szegénységben, nagyságukat csupán haláluk után fedezték fel és értékelték.

„Csontváry a XX. század küszöbén megteremtette azt a festészetet, ami szuggesztív erejével merőben eltér minden eddigi irányzattól. Nincsenek elődei, és nem lehetnek követői, mert csak itt, a Duna völgyében, a Kelet ősi misztériumát öröklő magyar festőnek sikerülhetett képein ezt az expresszív erejű fantasztikus realizmust megteremteni” – írta róla műveinek megmentője, Gerlóczy Gedeon.⁴

„Mednyánszky számára a természet a nagybányai, a szolnoki és a kecskeméti mesterekhez – Ferenczyhez, Hollósyhoz, Thormához, Fényeshez, Iványi Grünwaldhoz – hasonlóan festői jelszóul szolgált. De

⁴ Gerlóczy Gedeon, *Magyar képzőművészet Brüsszelben*. Magyar Építőművészet, 1959. VIII.évf. 1-2. sz. In: *Csontváry- emlékkönyv*, 256.

míg a többiek szemében a természet reális, véges lehatároltságú optikai tárgy volt, addig Mednyánszky számára inkább misztikus kinyilatkoztatások közvetítésének médiuma, híd az érzékitől az érzékfölötti birodalmába, a végesből a végtelenbe. Egész életében azon fáradozott, hogy tisztába jöjjön a természet »optikai mesterkedéseivel«, de csak azért, hogy szemmel látható jelenségeinek fátylát egyre bátrabban érzékcsalódásként, színes, ellebbenő árnyjátékként leplezze le, és mögötte felfedezhető legyen a dolgok örök arculata, a valódi lét világmisztériuma” – jellemezte művészetét Kállai Ernő.⁵

Bár társadalmi háttérük, neveltetésük, művészi pályakezdésük merőben eltért egymástól, sorsukat tekintve rokon művészegyeniségek. Mednyánszkyról ismert, hogy arisztokrata származása ellenére, ifjúkorától elvegyült a szegény parasztok közt, hogy a nagyvárosok (Budapest, Bécs, Párizs) periferiáján élő csavargók között kereste modelljeit és találta meg saját életterét. A háborút mindkét festő az emberiség katasztrófájának tekintette, s az utána következő jövő mindkettőjüket foglalkoztatta. Mednyánszky 1915-ben a világháború egyik színterén, Brzeskón jegyezte le: „A béke után valószínű küzdelmek és kötelességek, fokozott faji-harc társadalmi mozgalmak alakjában. Fokozott súlya az erkölcsi értéknek... Ha mindennek vége lesz már, a háborúnak vége lesz, mi következik azután???... Nagy társadalmi mozgalmak várhatók, ezek nemzetiségi mozgalmak és egyéb elméletek lesznek divatosak. – Ezen a téren lehet majd hasznosat és rosszat tenni.”⁶

Mindkét festő elkötelezettje, mondhatnánk megszállottja volt a művészetnek. Más-más megközelítésből és eredménnyel, koruk két új stílusa, az impresszionizmus és az expresszionizmus jellemzi festészetüket. Magasan képzett, a korabeli társadalomtudományokat, filozófiát, vallásokat, etikát, a századfordulón divatos eszmeáramlatokat tanulmányozó és azokkal lépést tartó, illetve azokat meghaladó művészek voltak. Saját írásaik és feljegyzéseik révén „kiegészítik” a kor eszmétörténeti összefüggéseit, nem egyszer jobban rávilágítva a különböző eseményekre, irányzatokra, segítve bennünket a rendkívül összetett és vegyes történelemi időszak megértésében.⁷ Csontváry, Mednyánszkyhoz hasonlóan már a világháború kitörése előtt is látta a társadalmi, gazdasági problémákat, tisztában volt a világháborút előidéző politikai

⁵ Kállai Ernő, *Egy álmodozó vándor – A festő Mednyánszky László* (1942). Kállai Ernő, *Művészet veszélyes csillagzat alatt*. Válogatott cikkek, tanulmányok. Corvina Kiadó, 1981. 305-308.

⁶ *Mednyánszky László feljegyzései 1877 – 1918*. Válogatás a festő kiadatlan naplőfeljegyzéseiből. Szerkesztette: Bardoly István, Markója Csilla. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2003. 288.

⁷ Szabó Lilla, „Átfordítások és keresztvezések”. *Gondolatok Mednyánszky László „művészetelméletéről, valamint műveinek francia párhuzamairól*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 45. 2006. 329-270.

jelenségekkel, és nagyobb összefüggéseiben látta a háború erőviszonyait, kimenetelét is.

Egymást, és feltehetően egymás művészetét sem ismerve, gyakorta ugyanazonokon a helyeken fordultak meg, ugyanazok a természeti események vonzották őket (az Etna kitörése, a nagy szegedi árvíz). Mindketten nyughatatlan „utazók” voltak. Mednyánszky életútja Európa középső és nyugati részéhez kötődik: Felvidék (Beckó, Nagyőr, a Tátra), Budapest, Bécs, Olaszország, Franciaország, elsősorban Párizs. Csontváryé a Felvidékhez (Gács, Igló, a Tátra), Dél-Olaszországhoz és legfőként a hatalmas távlatokat és történelmi mélységeket nyújtó Kelethez.

Kosztka Mihály Tivadar, akit Csontváry Kosztka Tivadar néven ismerünk, sok szállal kapcsolódott a felső-magyarországi vidékhez, a Sáros vármegyei Kis-Szebenben született 1853-ban. Pályáját egy Losonc melletti kis településen, Gácson, patikussegédként kezdte; 1876-ban lett okleveles gyógyszerész. Itt élve, az ország parányi pontjáról, mint fókusból, sokoldalú felkészültséggel tájékozottan, és érzékenyen reagált a helyi és a hazai viszonyokra. Mint amikor a csőszerűen összetekert papír segítségével kívánta hatalmas vásznainak részleteit a kiállítás látogatóival „megismertetni”, úgy fókuszált Gács központtal – egy szűk átmérőn át – az ország bajaira.⁸ Helytállóan vonta lekövetkeztetéseit Nógrád – elsősorban Losonc és környéke – társadalmi-kulturális, egészségügyi, oktatási, mezőgazdasági, ipari viszonyait illetően, majd megállapításait egész Magyarországra terjesztette ki. Mindehhez lehetséges megoldásokat is javasolt a felsőfokú közgazdasági tanulmányai alapján. A festő ezen kevésbé ismert oldaláról Mezei Ottó írt *Csontváry Kosztka Tivadar gácsi közművelődési tevékenysége 1884–1891* címmel tanulmányt.⁹ Életében a komoly fordulatot Iglóra költözése jelentette.

Csontváry híressé vált, és sokszor idézett iglói hallucinációját követően 1881-ben Rómába utazott, hogy személyesen meggyőződjön arról, ki az a művész, akit ő túl fog haladni. Raffael vatikáni stanzáinak megtekintése után majd tíz éven át gácsi patikájában dolgozva, a festészeti tanulmányokhoz szükséges pénzt gyűjtötte: készült a feladatra. Münchenben, Hollós Simon magániskolájában, majd Párizsban tanult. Miután úgy találta, hogy a képzés számára nem kielégítő, tanulmányait félbehagyta. A hosszú készülődés, illetve rövid müncheni és párizsi ta-

⁸ „Mikor 1908-ban, gyűjteményes kiállítását rendezte az Iparcsarnokban, a látogatóknak papírcsövet adott kezükbe, hogy óriási képeit azon keresztül nézzék, s győződjenek meg azoknak hibátlan természetességéről.” Genthon István, *Az új magyar festőművészet története*. In: *Csontváry- emlékkönyv*. 221. A kiállítás helyszíne: Budapest, Városligeti Iparcsarnok.

⁹ Mezei O., *Csontváry Kosztka Tivadar gácsi közművelődési tevékenysége 1884–1891*. In: Mezei O., *Magyar, európai, modern*. Válogatott írások. Argumentum Kiadó, MTA Bölcsészettudományi Kutatóintézet Művészettörténeti Intézet, Budapest, 2013., 13–45.

Csomay Károly Tivadar: *A Nagy Tarpatak a Tátrában* (1904–1905).
(Magyar Nemzeti Galéria)

nulmányai után, érett fejjel pontosan felismerte, hogy nem egyszerűen festő, hanem a valódi nagy témát megeléző és azt megfestő művész akar lenni. Olyan elhivatottságot érzett, amihez a „nagy motívumot” kereste újabb tíz éven át, s 1895–1905 között bejárta Európát, a Közel-Keletet. Róma, Basel, Amsterdam, Haarlem, Hága, Rotterdam, Antwerpen, London, Brüsszel, Paris, Madrid, Toledo, Sevilla, Granada, Córdoba és Málaga érintésével leutazott Gibraltárba, hajón át Máltára, onnan Alexandriába. Kairón, Szuezen, Port-Szaídon, Jaffán keresztül Jeruzsálembe érkezett, ahonnan Jerikóba és a Holt-tengerhez látogatott. A karácsonyt Betlehemben töltötte. Feljegyzéseiből kiolvasható, hogy festőtársához, Mednyánszky Lászlóhoz hasonlóan, nyaranta meglátogatta a Tátrát, majd a hidegek beálltával a melegebb vidékek felé folytatta útját.

A Csomay-életműben *A Nagy Tarpatak a Tátrában* című alkotás nemcsak a festő által a legjobban dokumentált festmény, de a festményre vonatkozó naplófeljegyzések egyben a művész alkotói folyamataiba is hiteles bepillantást engednek. E mű elkészítésére feltehetően a hallucináció pillanatától készülődött alkotója. A Tátrában találta meg azt a fő motívumot, amiért addigi életét elsöprő elhivatottságot érzett a festészet iránt. Már 1881-ben írt első tátrai élményeiről: „ha már az ecset is oly hűséggel szolgálna, mint a rajzón a kezemben, akkor tán első teendőmnek ismerném a magas Tátrát virradatkor – amikor is néha-néha gyönyörű

rózsaszínbe tűnnek fel, s ilyenkor a sziklacsoport valóban díszé hazánk-nak – lefesteni.”¹⁰

1900-tól kezdve mind többször kereste fel a Tátrát. „A nyarat a Magas Tátrában töltöttem, s a Tarajkán a Szilágyi Dezső emlékénel állapodtam meg. Innen gyönyörködtem a nagy tarpataki vízesésben, a Lomnici csúcs és társainak büszkeségében; a középormon levő eleven sziklák világítása és mélységnek kifejezhetetlen távlata hatott rám. Nem rajzoltam, nem festettem, hanem csak figyeltem és bámultam a természet monumentális szépségét, a hangulat csendes mély ütemét, a gyönyörnek a legszebb természet zenéjét. Kirándulásokat tettem minden irányban, s kerestem a szépet, gyönyörködtem a nagyarányú távlatok mérhetetlenségében” – jegyzi le 1902-ben.¹¹ A rákövetkező évben ismét a Tátrában járt: „... kiszépeitem az első rajzot, a Tarajkáról nézve a nagy vízesést; háttérben az összes ormokkal s a kiálló sziklákkal, de az egyméteres rajz ki nem elégített.” Utána Szicíliába utazott, és a Taorminában „állapodott meg”. „De mert a taorminai görög színház az Etnával rendkívül nagy távlatot követelt, nagyobbab a tátrai vízesésnél, hosszabb tanulmányozás miatt évi lakást béreltem ki, de kisebb részletek megfestése után, – a nagy motívumhoz, hozzá nem nyúlhattam, nyáron visszakiváncsoltam a Tátrába, a nagy-tarpataki völgynek újbóli tanulmányozására.” Önmagával elégedetlenül állapította meg: „De hiába tanulmányoztam – a nagy, monumentális feladatra még gyenge voltam.”¹²

1904-ben, miután Jeruzsálemben megfestette, mint írja, hatvanhét életnagyságú alakkal, *A Panaszfal bejáratánál Jeruzsálemben (Ima a panaszfal előtt)* című művét, már érezte azt az erőt, amellyel képes megfesteni a magában dédelgetett képet. „...s ahogy ezt (*Ima a panaszfal előtt*) gyorsan befejeztem, máris útra kelve a Tátrában vagyok; de már a Tarajkán nem gondolkozom azon, hogyan festem meg a nagy Tátra látképét a vízeséssel. Még csak rajzpróbára sem került a dolog, hanem egyenesen a nagy vásznat távirati úton rendeltem meg.”¹³ Megalapozta a festményt, amit télre, míg vissza nem érkezik, a felkai parkban raktározott el. Ősszel már Athénben volt. Ekkor, mint írja: „Athénből Taorminába siettem, ahol reám várt egy olyan naplemente, amellyel tisztában voltam, hogy az lesz a világnak a legszínesebb napút-festménye.”¹⁴ 1905-ben már az elkészült műről tudósít: „Ezzel az eredménnyel búcsúztam el a hosszú vajúdás után Taorminától, fel a Tátrába az elraktározott munka foly-

¹⁰ Csontváry levelezése Keleti Gusztávvval. In: Csontváry-emlékkönyv. 41.

¹¹ Csontváry, *Önéletrajz*. 32.

¹² Csontváry, *Önéletrajz*. 33.

¹³ Csontváry, *Önéletrajz*. 38.

¹⁴ Csontváry, *Önéletrajz*. 38.

tatására, s ahogy ezzel is készen lettem, észre vettem, hogy e két nagy munkával a világot már meglegphetem. E célból terveztem azt, hogy az irányadókat Budapestről különvonaton meginvitálom magamhoz egy villásreggelire, s a festményeket a parkban mutatom be meglegpetésre. Amit én a sors beleegyezésével kieszeltem szépen, az a politikai helyzet miatt vált kivihetetlenné.”¹⁵

A „napút” és a „nagy motívum” keresése vezette *A Nagy Tarpatak a Tátrában* című képéhez, 1905-ben: ötven évvel később közel ugyanabból a távlatból és pontból ábrázolta a Tátrát, mint Tibély Károly. Más elgondolás, más művészi ihlet nyomán született a két festmény. Tibély képe a táj csodálatát fejezi ki, pontosan rögzítve az atmoszférikus hatásokat, a napsütötte fényekben ragyogó Tátra geográfiai adottságait. Csontváry viszont a táj lelkét ragadta és festette meg drámai erővel. Éveken keresztül visszatérően figyelte és adta át magát a természet hangulatának és készült a nagy műre, hogy hatalmas erejű expresszív képben fejezze ki, amit belülről látott: ez adja festménye dinamikáját.

Csontváry képe alapján viszonylag jól meghatározható, hogy a Tátra melyik pontjáról festették meg képeiket. A Szilágyi Dezső, korábbi igazságügyi miniszter, a tátrai turizmus nagy pártfogója és népszerűsítője tiszteletére emelt emlékművet 1904-ben avatták fel. Az 1280 méteren álló toronyból nagyszerű kilátás nyílik a Nagytarpataki és a Kistarpataki völgyre, a Lomnici-hegycsúcsra, a Nagyszalóki-csúcsra, a Tarpatakra és a Tarpatak vízeséseire. Az emlékmű oldalán Szilágyi arcképét ábrázoló domborművet és az emléktáblát a II. világháború után eltávolították, a kilátóról már csak a Csontváry-festmény bal oldali részén lévő kastélyszerű épülettől, a Bilík menedékháztól nem messze található tábla tájékoztat. Eszerint, a festményen egy korabeli régi fürdő látható. Ezt az épületet látta a Szilágyi-kilátóból Csontváry és festette rá a képre.

A festményt valamennyi életében rendezett kiállításán bemutatta. Rögtön elkészülte után a budapesti városligeti nagy Iparcsarnokban, majd 1907-ben Párizsban, a Grande Serre de la ville de Paris kiállítási csarnokában rendezett önálló kiállításon a 33. tételszám alatt: „Tarpatak. Karpates de Hongrie” címmel szerepelt a mű. Második budapesti, az Iparcsarnokban 1908-ban nyílt tárlatán, majd a harmadik fővárosi bemutatóján, 1910-ben, a régi József Műgyetem második emeletén a többi nagyméretű festményével (*Görög színház Taorminában*, 1904-1905; *Panaszfal bejáratánál Jeruzsálemben*, 1904; *Naptemplom Baalbekben*, 1906; *Mária kútja Nazaretben*, 1908; *Zarándoklás a cédrusoknál Libanonban*, 1907; *Egy cédrusfa a Libanonból [Magányos cédrus]*, 1907) együtt állította ki ezt a művét. Ez is jelzi, hogy

¹⁵ Csontváry, *Önéletrajz*. 39.

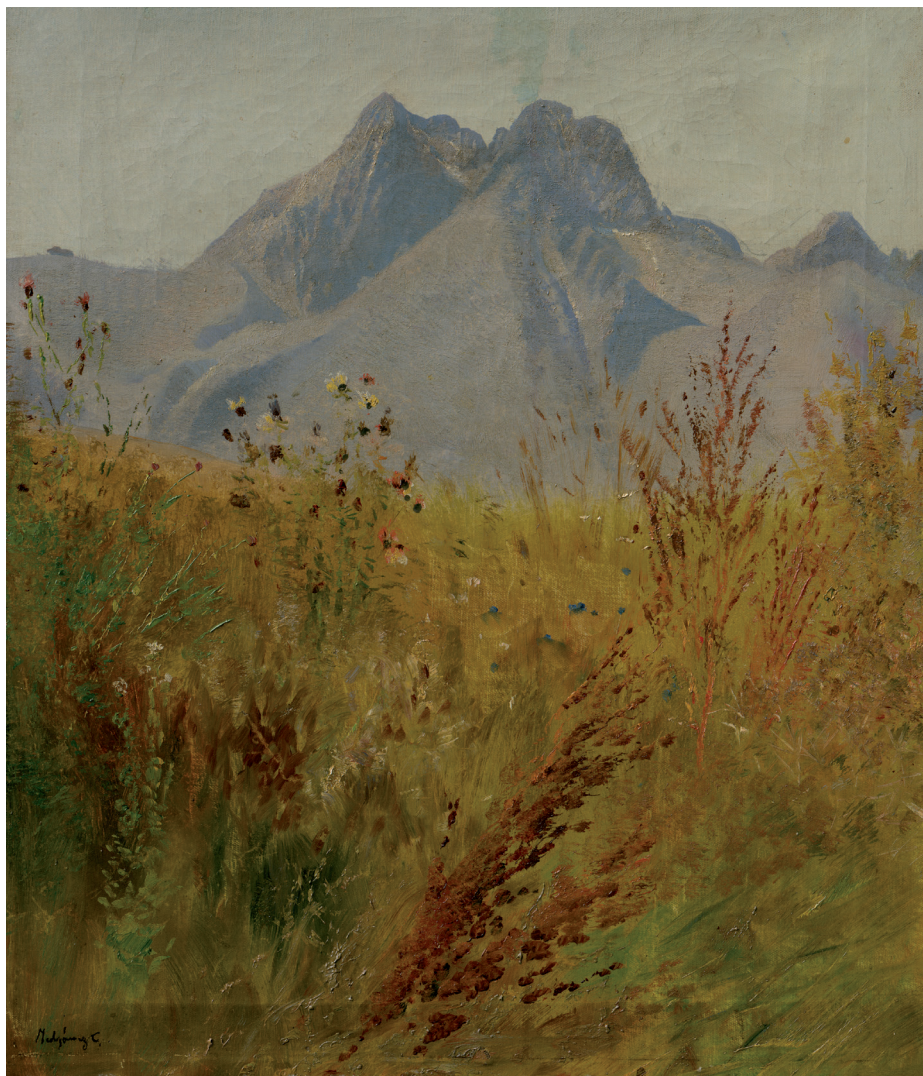
fő alkotásai közé sorolta: „A kinyilatkoztatás világfejlesztő szelleme nem ismétli magát, ezért úgy a természetben, mint az emberművelődés történelmében csak elvétve találkozunk maradandó monumentális képpel: ilyen különböző három pont a természetben: az egyik a Tátrában, a másik Szicíliában és a harmadik Siriában van megörökítve. A három világraszóló motívum lett a XX. század emberművelődés korszakára fenntartva, egyben pedig a világfejlesztő nagymester igazolására odaállítva.”¹⁶

A *Nagy Tarpatak a Tátrában* című művét, a *Taormina*, a *Baalbek*, a *Siratófal*, és a *Mária kútja Názáretben* festményekkel együtt olyan fontosnak ítélte, hogy a *Libanoni cédrus* és a *Zarándoklás a cédrushoz* című alkotásai elé helyezte őket.

A Tátra megjelenítésében Csontváry és Mednyánszky panteista természetfilozófiája is formát öltött. Ugyanúgy, újra és újra átérték a Kárpátok lenyűgöző szépségét, ugyanolyan áhítattal figyelték változásait, és festették meg, mint kortársuk, Paul Cézanne, a Mont Sainte-Victoire hegyet (1895–1906). Kettejük természet- és tájfestészete mégis nagyon eltérő. És eltérő Csontváry Tarpatak-képe a többi tájképétől is! Valószínűleg, csak a Selmechányát ábrázoló képpel (*Selmechánya látkepe*, 1902) hasonlítható össze, mint „valóságos” tájkép. Kállai Ernő jellemezte úgy, „hogy bár Csontváry maga váltig a »napszínfestés« (plein-air) feltalálójának vallotta magát, és festői szándékaiban a természet legtökéletesebb látszatát kereste, azért művészetének semmi köze sincsen az impresszionizmushoz. Viszont az impresszionizmust felváltó irányok európai stílustörékvéseitől is merőben elüt. Csontváry művészetében nyoma sincsen a tárgyi ábrázolástól a tér, szín és forma elvont szerkezeti vagy expresszív problémái mögé való vonulásnak, és munkái mégis legendás vagy monumentális látomások igézetével hatnak (...) természetlátását hallatlan rajongás hevítette. Ez a rajongás űzte őt a Magas-Tátrába, az Etna tövéhez, Baalbek romjaihoz, Szíriába, a Szentföldre (...) nem tudott eléggé betelni a földi panoráma látható, tapintható csodáival, a természettel. Az ő szemében a természet csodálatos, isteni ajándéka volt a sorsnak, nem pedig holt anyag, melyen csak úgy ülhetünk szellemi diadalt, ha túltesszük magunkat rajta. Csontváry nem tette túl magát az anyagon, a természeti valóságon, mint az expresszionisták, hanem elébe járult és gyönyörködött benne. Nem ugyan a materialista érzéki élvezetével, hanem a vallásos rajongó hódolatával (...)”¹⁷

¹⁶ Csontváry, *Önéletrajz*. 41.

¹⁷ Kállai Ernő, *Új magyar piktúra*. In: *Csontváry-emlékkönyv*. 192–193; Csontváry: „Az ember azért él ebben a világban, hogy gyönyörködjek az Isten alkotásában, hogy gyönyörködjek a gyermek révén a földi élet folytatásában, s gyönyörködjek saját érzéséből merített műemlékek alkotásában.” Csontváry: *A hadiár-vák, rokkantak alapja javára tervezett kiállítás vázlatának részletei*. In: *Csontváry-emlékkönyv*. 112–113.

Mednyánszky László: Lomnici csúcs. 1890. (Szlovák Nemzeti Galéria)

Csontváry témát fest, a nagy motívumot. A lényegét festi meg. A megszállott zseni biztonságával keres és fest, hiszen ígéretet kapott, hogy nagyobb lesz Raffaelnél. Ennek tudatában egyszerre szabad és akar megfelelni a sugallatnak. Inspirációs forrása valójában tehetsége és a számára kétségtelenül valós sugallat erejében való biztos hite.

Az 1852-ben a Trencsén vármegyei Beckón született Mednyánszky viszont kereső és kételkedő, önmagával vívódó művész. A táj hangula-

tát keresi, azt akarja megfesteni és megörökíteni. Az állandóan változó hangulatú táját – az állandóan változó, kétkedések és bizonyosságok közt lebegő lelkületű festő.

A család gyermekkorában költözködött át a nagyőri birtokra, s ekkortól kezdve a festő élete hosszabb-rövidebb megszakításokkal itt álló kastélyukhoz, a környező világhoz, és a Tátrához kötődik. Gyermekkorában Thomas Ender festő Nagyőrön rajzra tanította (1864–65). 1872-ben beiratkozott a müncheni akadémiára, 1874 őszétől Párizsban, az Akadémián Isidore Pils tanítványa volt, 1875-ben meglátogatta Munkácsyt, majd Barbizonban összebarátkozott Paál Lászlóval, Karl Bodmerrel, Odilon Redonnal. Ebben az évben Párizsban a téli, majd 1876-ban a tavaszi Salonon szerepelt műve. Művészeti fejlődésére nagy hatással voltak Camille Corot, J. F. Millet, Ch.F. Daubigny és a francia impresszionisták (elsősorban Camille Pissarro, Alfred Sisley, Claude Monet, a szolnoki művészeti életben megismert Tina Blau és az osztrák-német Stimmungsimpressionismus). Második franciaországi tartózkodása 1888-tól, kisebb nagyobb bécsi, budapesti és felvidéki megszakításokkal, 1892-ig tartott. Szimbolizmus, impresszionizmus, plein-air stílus keresései az 1890-es évek végén érnek be.

1897-ben, Párizsban, a George Petit Galériában nyílt életében rendezett egyetlen kiállítása. Több festménye a Tátra-vidék tájait ábrázolta. A katalógus előszavának írója, Remacle említi, hogy az alakos, csavargókat ábrázoló portrék és a kárpáti tájképek hangulata kísértetiesen hasonló: „La Villette csavargói, a félreeső gázlámpa kékes fényében ólálkodó gyilkos és a történelmi rémtettek emlékét rejtegető, komor hegyek ugyanebből a családból valók.”¹⁸ A bemutatott 60 képből a címek alapján 13 bizonyosan a Tátra-vidékhez kötődik (8-17: Kárpátok, 18: Patak, 19: Poprád, 20: Hernád).

Naplójából pontosan rekonstruálható, hogy a tavaszi és nyári időszakokat, valamint a karácsonyt a Felvidéken, Beckón, Nagyőrön töltötte, mindannyiszor kirándulva a közeli környékre és a hegyekbe. A tájban való teljes feloldódását olvassuk ki egyik évszám nélkül fennmaradt, a Tarpatakot is megemlítő bejegyzéséből: „Szombat Tarpatak. 6 fölvétel, feltűnt különösen a sárguló fák pirosas színes vegyülete. Éjjel Poprád. Vasárnap Tarpatak. Friss hó a hegyeken, két fölvétel már kész, hatásosabb...Poprádon estefelé még egyszer szép hangulatok. Hétfő Nagyőr. Gyönyörű napos idő, látható reggel a vasútról (Szontágh) Két felvétel (Schwarzbach), délután rendkívül színes naphatások, eső közt

¹⁸ Mednyánszky párizsi kiállításának katalógusa Adrien Remacle bevezetőjével, 1897. In: Mednyánszky László *feljegyzései 1877–1918*. Válogatás a festő kiadatlan naplófeljegyzéseiből. Szerk.: Bardoly István, Markója Csilla. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2003. 384-386.

Mednyánszky László: *Tavaszi eső után a Tátrában*. 1878. (Szlovák Nemzeti Galéria)

erős északi széllel. Később napsütés, a dús növényzet kizöldell a hóból. Egy nagy szikladarab hóval borítva, a hóból zöld csutka kandikál. A kő oldalai is zöldesek, másik részben fénylenek.”¹⁹ A Tarpataki-völgy mint téma folyamatosan foglalkoztatta; ezt látjuk a *Tűz körül üldögélők a Tarpatak völgyében*, a *Holdfényes Tarpatak* című művén. 1890-es évek második fele, 1900-as évek második fele.²⁰

Mednyánszky számtalan tájképe közül a Tarpataki-völgyet ábrázoló művek mellett kiemelkednek a Tátrát megörökítő egyéb festményei. Három korszakba és típusba sorolhatók alkotásai: korai, 1870–1880 között készült; a Barbizon sötétebb tónusát és stílusát (is) tükröző; majd az impresszionizmus világos, üde színvilágának szabadabb, levegősebb atmoszférájában született művek sorozata (*Tavaszi eső után a Tátrában*). Naplójegyzeteiben is „festői” eszközökkel, líraian ír a tájról: „A Poprád mentén sétáltam. Helyenként a víz mély és áll, fűzfák és égerfák állják kö-

¹⁹ Mednyánszky László *feljegyzései 1877-1918.*, 369.

²⁰ Mednyánszky L., *Tűz körül üldögélők a Tarpatak völgyében*. 1890-es évek második fele, o.f.a, 14x18,2 cm, MNG Ltsz.: 85.3; *Tűz körül üldögélők a Tarpatak völgyében I. Vyletníci ukrytí pod skalou I*. 1890-es évek, pap. tus, toll., 145x212mm, SNG K 4295. Mednyánszky saját készítésű amatőr fotója: *Hegyi patak*. Fotó, 1900 előtt SNG Archív Strážky. Publ.: Markója Cs., *Egy másik Mednyánszky*. Fotó 3/27., 103. Lásd a fotóval kapcsolatban még: Mednyánszky, *Hegyi patak*, (fotó) 1900 előtt; *Híd télen*, (fotó) 1900 előtt, SNG Archív Strážky. Zora Ondrejceková, *Mednyánszky László és a fénykép*. In: *Mednyánszky*. Katalógus. 2003. 213–226.

rül. Rezgő, napos, de lágy színben és formában az ég, világos kék fehér felhőkkel, amelyek lomhán vonulnak nyugatról keletre, de magason, úgy hogy a Tatra csúcsok tisztán látszanak. A csöndes víztükör tükrözi a zöld ezüstös égerfákat, úgy, mint a nap sárgálló fűzfabokrokat. Itt-ott egy sárga virág.”²¹

A *Hegyek között* és a *Tátrai vízesés* című képein a motívum (út és patak, vagy vízesés) a festmény alsó szélétől fokozatosan távolul ki, majd teljeseedik be a kép az éggel. Az alkotó és a néző is részese így a tájnak. Mednyánszky teljesen közélről, szinte a víz fölé hajolva festette meg a derengő holdvilágban csillogó vizet a *Holdfényes Tarpatak* c. művén.²² Az átlényegített táj fenséges és mégis bensőséges hangulatát tükrözi a kép. Minél tovább nézzük, annál jobban „érzékeli” a víz sodrását. Mint nagyméretű, korai festményein (*Tiszai halászat*, 1877–1880, *Munkács vidékéről* [Itató], 1891) „lélegezni” kezd és meglelevenedik a természet.

Ezekről a művekről merőben különböznek a festő első világháborúban készült festményei és vázlatai, melyeken a Kárpátok, és a Tatra hegyvonulatai is feltűnnek, de külön alkotói periódust jelent életművében a világháború, amikor korengedménnyel, haditudósítóként járja a frontokat. Mit várt a háborútól, amire önszántából jelentkezett? Új benyomásokat, művészetében megújulást, vagy hogy ez a háború az utolsó honvédő háború lesz, ami az osztrákoktól való végső elszakadást jelenti majd? Hiszen a Habsburgokkal szemben álló jó néhány arisztokrata család, a szabadságharc leverésétől és a kiegyezéstől folyamatosan reménykedtek ebben és figyelték Európa-szerte a nemzeti villongásokat, keresték a harcok újrafelvételének lehetőségét. Kisérteties, amit rögtön a háború kitörésekor jegyzet le: „*Tegnap óta háborús világ van, ki tudja meddig fog ez tartani?*” – írja dőlt betűkkel. Majd jövődőlésszerűen folytatja: „Egyelőre Szerbiával, de talán majd Oroszországgal is?”²³

A naplóbejegyzései alapján pontos hírt kapunk arról, hogy mikor, hol állomásoztak, illetve hogy mely időpontokban, hol van szabadságon (Przemysl, Dukla, Poprád, Zsolna, Alt-Sandec, Teschen, Isonzó stb.) A hatvanadik évén túli megrendítő vallomását olvashatjuk barátjához, Wolfner Józsefhez írott levelében: „...éjjel-nappal dolgozom, katonáéknak, nem hiszed mennyire fontos ez nekem. Ezen Katonai Kiállítások révén kezdenek Wienben és Külföldön ismerni. Basel, Zürich, elsőrendű internacionális találkozóhelyi az amatőrvilágnak. Dolgaim, úgy látszik, elfogadhatónak találtatnak, és tudnak majd valamit

²¹ Mednyánszky László feljegyzései 1877–1918 368.

²² *Holdfényes Tarpatak*, 1900-as évek második fele, mgt. Kieselbach 26. aukció.

²³ 1914. július 26. vasárnap, Bécs. Mednyánszky László feljegyzései 1877–1918.

létezéséről. Egész életében ezirányban eddig semmi sem történt. Márpedig mindennek az alapja az, hogy ismerjék.”²⁴ Néhány hónappal később, 1916 végén lejegyzett sorai kétségbeesett megrendülését fejezik ki: „Különben minden, amit lát, hall és olvas az ember, borzalmas. Ilyen keményen talán még sohasem büntették ezt a vén Európát...” S mindjárt a rákövetkező év elején jegyzi le: „Sokat hall az ember a békéről. Bárcsak mihamarabb vége volna ennek a véres álomnak, már több volt az elégnél is.”²⁵

(Közjáték: Mednyánszky legtöbb jelentős képét a könyvkereskedő-műgyűjtő Wolfner József szerezte meg, így a festő a művészetpártoló Wolfner fiára is hatást gyakorolt. A tragikus sorsú Farkas István egy más kor más irányait követte, de indulásában, festővé válásában Mednyánszkyknak kulcsszerepe volt, hatása egész életén kísért. Festészetének erejét, a hangulatokon túli lényeglátást folytatta, a *Siracusai bolond* (1930), *Kesztyűs nő* (1931), *Végzet* (1934), *Vörös szakáll* (1934), *Éjjeli jelent* (1939), *Történt valami?* (1941) című festményeken idős mestere figuráira ismerhetünk, művészetének megértéséhez Mednyánszky alkotásai nélkülözhetetlenek. Ő is ott volt a Nagy Háborúban, de jelentkezését teljesen más motiválta, mint Mednyánszkyét. „Hogy festő lettem, annál az aktusnál az akaratom megnyilvánulása volt a fontos, nem a festés. A háborúban menetelnél szintén... Én akartam csinálni valamit, ami az én javamra íródik, s nem a magáéra... Hallatlan munkát, energiát pazaroltam el a háború alatt... Megkérdezhetne volna, amikor szabadságra jöttem, hogy mi is történik odakint, hogy maradtam életben két rajvonal között, stb. Nem tette ezt, mert nem bírta, ha más önérzete gyarapszik, ha más érzi magát érdemes embernek, mert csak saját maga és tettei érdekelték. Hazajöttem telve borzalmakkal és átélt szörnyűségekkel. ...A szeretetnek legkisebb megnyilvánulása is meghatott (Borbély, Vészi M.), három nap múlva vissza akartam menni a pokolba, akár ott is maradni”²⁶ – írta egy levelében apjának. Élete legsikeresebb és legtermékenyebb időszakát követően 1932-ben hazatért, apja halála után átvette az ország egyik legnagyobb kiadóvállalatnak irányítását.²⁷)

Mednyánszky háborús műveiben a tájképiség egészen mást jelent, mint korábban: megörökítette a vonuló seregeket, a Kárpátok a háttér-

²⁴ Mednyánszky László Wolfner Józsefhez írott levele 1916. szeptember 6. Bécs. MNG Adattár, 3395/934/9. (Enigma, No 28, 2001. 123)

²⁵ Mednyánszky, Mirinek. Bécs, 1916. dec. 23. (Enigma, no. 28. 2001. 127.)

²⁶ Farkas István, Napló. MNG Adattár.

²⁷ Vezetése alatt jelentette meg 1943-ban Szalay Lajos első grafikáit, a Tizenkét vers – tizenkét rajz című, Szabó Lőrincsel közösen jegyzett kötetében. (Az Amerikába távozott Szalay művészetében pedig szintén felismerhetjük a Farkas Istvánéval rokon vonásokat.) Kassák Lajos, Márai Sándor, Tersánszky Józsi Jenő tartoztak tisztelői közé.

ben jelentek meg. Az egyazon képen egyszerre élénk táruló plein-air tájképek, és azok előterében látható, végsőkéig kiszolgáltatott emberi helyzetek között drámai ellentét feszül. Háborús művein az ellentétekre épülő képalkotást látjuk: tájkép és háború együttes ábrázolását; a festő korábbi műveiről ismert természetet, és a halálra vált menetelőket, és halottakat. A tájat „átlényegíti” a szenvedő hadak vonuló sokasága (*Szekér alakokkal [Menekülők]*, 1914–1918; *Sír a Kárpátokban*, 1916–1917; *Viharos táj*, 1914–1915.)²⁸ *Enyészet*, 1917 című festményén a halottak mellett az új élet, a kiserkenő zöld fű látható – Mednyánszky megrázó erejű képe. A háborút bemutató művek művészetének teljes szintézisét nyújtják. Utolsó korszakában festett műveinek expresszív kifejező stílusa meghaladja a francia impresszionistákat. Ő túllépett a színekkel kifejezett hangulatfestésen. Az emberiség iránt érzett részvétét olyan erővel fejezi ki, mellyel messze meghaladta az impresszionisták által képviselt idilli kereteket. A háború embertelenül kíméletlen természetrajzát tükrözik művei.

A különböző korokban, különböző stílusokban készült művek bemutatásán keresztül a „fenséges Tátrát” törekedtünk megidézni úgy, amint a művészek látták és láttatják velünk, akként, mint Kazinczy is, aki így írt róla: „...az óriási, nappal és holddal egykorú Tátra mindig tisztelő álmélkodásra ragadozta szemeimet. Szerettem azt látni mind a’ reggel’ és kivált estvél’ rózsafényében, mind midőn ólmosan úgy álla előttem mint egy nádmézzel végig-öntött torta a’ vendégségekben, mind midőn Júniusnak vége felé is hóval egészen elfedve pillantám meg. Úgy néztem azt mint egy Tündérvárat, ’s feljővén a’ nap, midőn azt egy egész sereg Kézsmárki lakosok megmászni szokták...”²⁹

²⁸ *Szekér alakokkal (Menekülők)*, 1914–1918, o.v., 40,5×59 cm, KJM ltsz.: 89.99; *Sír a Kárpátokban – Emlékezzünk – Rappelons (Temetés)*, 1916–17, o.v., 43×53 cm, Magyar Nemzeti Galéria ltsz.: FK 4269; *Viharos táj*, 1914–1915, o.v., 100×80 cm, MNG ltsz.: FK 4206; *Enyészet*, 1917, o.k., 70×100 cm, KJM ltsz.: 89.65

²⁹ Kazinczy: *Pályám emlékezete* (I.). 36.

A POLITIKAI HELYZET AUSZTRIÁBAN

Ausztria a katolikus Európával együtt osztozik a 19. századi politikai örökségen. A Kulturkampf, vagyis a politikai katolicizmus és a világi (laicista) liberálisok szembenállása úgy tagolta két táborra a polgári politikát, ahogy az Magyarországra – alkalmi vitákat eltekintve – nem volt jellemző. Bár a két világháború közötti parlamentarizmust a Seipel-korszakban a keresztényszociális és a nacionalista-szabadelvű pártok együttműködése jellemezte, soha nem jött létre olyan keresztény-nemzeti egység, mint Magyarországon.

Az eredeti vita elvesztette jelentőségét: az ÖVP (Osztrák Néppárt) már nem „klerikális”, az FPÖ (Ausztria Szabadság Pártja) sem harcisan „egyházellenes” – soraikban sok hagyományőrző katolikkal. A nemzeti hovatartozás sem egyértelmű: az ÖVP 1945 óta az „Ö”-t hangsúlyozta az „osztrák nemzetre” való hivatkozással, de ma az európai szuperállamért lelkesedik; az FPÖ ragaszkodik az osztrákoknak német „kulturális nemzethez” való tartozásához, de ma már jóval szkeptikusabb, mint bármely más párt a Német Szövetségi Köztársaság közvéleményének fő irányzatával szemben. A két „tábor”, a fekete (ÖVP) és a kék (FPÖ) mégis külön utakat választott.

Az FPÖ hosszú ideig marginalizálódott, nem utolsósorban az 1945 utáni német nacionalista irányultsága miatt. Átlagosan a szavazatok alig öt százalékát kapta. A helyzete 1986-ban fordult meg: sikeres lett a karizmatikus, de szeszélyes elnök, Jörg Haider vezetésével, s még az 1999-es nemzeti tanácsi választásokon is hajszállal megelőzte az ÖVP-t (mindkét párt 27 százalékot kapott). Részben a temperamentum választja el a két polgári pártot egymástól. Pozitív olvasatban: az ÖVP törekszik a konszenzusra, míg az FPÖ nem fél a kényes témáktól, és a „politikai korrektség” számára nem szentség. Kevésbé eufemisztikusan fogalmazva: az ÖVP-t a közmondásos polgári gyávaság megtestesítőjének tartják, míg az FPÖ gyakran kelti azt a benyomást, mintha az ország összes renitensét maga köré gyűjtené. Ők az úgynevezett „vakbél-frakció” – azaz, minden ingerli és semmire se jó.

Az ÖVP-nek ma is több regisztrált tagja van, mint az ország összes többi pártjának együttvéve: valamivel félmillió fölött. Nem mintha támogatóit különösebben érdekelné a politika, ellenkezőleg, nagy gazdasági érdekcsoportokba szerveződtek. Az ÖVP részaránya a vállalkozókön belül csökkent, de még mindig a népgazdaság védett szektorát képvisel.

li: a gazdálkodókat és a köztisztviselőket (hivatalosan: Österreichischer Arbeiter- und Angestelltenbund = ÖAAB – Osztrák Munkások és Alkalmazottak Szövetsége). A szociáldemokraták tagsága (SPÖ) a fénykorukban mért 700 ezerről 140 ezerre csökkent. Az FPÖ-nek mindössze 50 ezer tagja van, de nagymértékben feléjük húz a magánszektor is, amely ténylegesen ki van téve a versenynek, például a turizmusban – mind a munkaadók, mind a munkavállalók körében.

A baloldalon a szociáldemokraták egy évszázadon keresztül sikeresen védték a „munkásosztály egységét”. A kommunisták (KPÖ) azonban Ausztriában soha nem jutottak túl egy szekta vagy kisebb párt helyzetén. A szovjet megszálló hatalom támogatásával néhány helyet szerzett ugyan 1945-ben a Nemzeti Tanácsban, de épp ezért a lakosság többsége nem szavazott rájuk. Csak a korábbi nemzedékben – mint szinte mindenhol a „nyugati” világban – történt egy különös változás. A magánszektorban dolgozó fiatalabb férfi munkavállalók nagy része a SPÖ-től a Szabadságpárt felé fordult. A szakszervezeteket még mindig szocialisták vezették, de tisztségviselőik jól tudták, hogy pártfogoltjaik már nem osztják megbízhatóan ezt a preferenciát – és vagy a „kékre” szavaznak, vagy egyáltalán nem. Ennek következtében a választási részvétel folyamatosan csökkent. Ez a tendencia a választási kampányok stílusára is kihatott: már nem a közeledés által történő változásról, nem a középén lévő, ingadozó szavazókról van szó, hanem elsősorban a „részvételi arányért folytatott versenyről” (turn out race), a saját hívek mozgósításáról.

A „művelt polgárság” ellenben, az 1970-es évek óta erőteljesen felduzzadt. Az „akadémiai proletariátus” fiatalabb korosztálya az újonnan alakult kis baloldali pártokhoz, a Zöldekhez (1986-ban jutottak be először a parlamentbe) és a baloldali liberálisokhoz (1993-tól Liberales Forum, majd 2006 óta NEOS néven) vándorolt. E két párt ideológiailag eléggé színes álláspontot foglalt el. Ez a miliő dominált – a tulajdonosoktól szinte függetlenül – a médiaszektorban is, valamint egyértelműen a közszolgálati televízióban (ORF), illetve a nyomtatott magánsajtó nagy részében is. Hosszú ideig ellensúlyként működött a *Kronen Zeitung*, egy több mint 40 százalékos olvasottságú óriás, a katolikus háborús veterán, Hans Dichand vezetésével. 2010-ben bekövetkezett halála óta ez a szerep már nem annyira meghatározó. A kereskedelmi csatornák – így például Mateschitz, a független vállalkozó Servus TV-je – nem rendelkeznek olyan nagy befolyással. Az állami műsorszolgáltatási monopólium reformja egyike volt azoknak a projekteknek, amely az első Kurz-kormány 2019-es bukása miatt elmaradt.

Ausztriát a megszállás alatt nagykoalíció kormányozta, amely idővel egyfajta önmagát erősítő dinamikát fejlesztett ki, és a kivételesből megszö-

kottá vált. A nagykoalíciót csak két önállóan kormányzó párt szakította meg 1966 és 1983 között, amikor előbb az ÖVP-nek, majd az SPÖ-nek a legendás Bruno Kreisky szövetségi kancellár vezetésével az érvényes arányos képviseleti törvény ellenére sikerült a mandátumok abszolút többségét megszereznie. A szocialista kormány logikus alternatívájának gondolata, a fekete-kék „polgári blokk” 1986-ban rövid időre felmerült, de aztán elvetették. Alois Mock, az ÖVP elnöke támogatta volna, Erhard Busek, a bécsi ÖVP vezetője azonban nem. Robert Lichal, Mock egyik bizalmasa akkoriban így fogalmazott: „Ha van bátorságunk egy kis koalícióhoz, akkor meg kell tennünk. Ha nincs hozzá bátorságunk, akkor ne is tegyük.”

Wolfgang Schüssel csak 2000-ben merte megalakítani a „fordulat-kormányt”. Ausztria 1994-ben csatlakozott az EU-hoz. A Szocialista Internacionálé felhívására az EU partnerkormányai (köztük a francia és a spanyol konzervatívok) „szankciókat” hoztak Ausztria ellen, amelyek önmagukban lényegtelenek voltak, de nagy feltűnést keltettek. Belföldön a „szankciók” kontraproduktívnak bizonyultak: még az SPÖ szavazóinak fele is szolidaritást vállalt a bécsi kormánnyal a beavatkozási kísérletekkel szemben. A szankciókat egy éven belül vissza kellett vonni. Nota bene: a bajor CSU akkor még Schüssel mellett volt, akár csak az olasz jobboldal és a legtöbb szomszédos ország (amelyek akkor még nem voltak EU-tagok). Orbán Viktor volt az első kormányfő (Svájc után), aki meghívta Schüssel kancellárt.

A Schüssel-kormány kiállta a próbát. A helyreállítási programban is sikeresen együttműködött, és kiegyensúlyozott költségvetést nyújtott be. Kisebb viharba csak azért került, mert Jörg Haider – aki a párt vezetését átadta Susanne Riess-Passernek, és tartományi kormányzóként visszavonult Karintiába – destabilizálta saját kormányát, és különböző fordulatokat követően végül 2005-ben még a párt szakadását is megrendezte, ami a 2006-os választások után a polgári koalíció megszűnéséhez vezetett. Haider 2008-ban halálos balesetet szenvedett, az FPÖ pedig újraegyesült Heinz-Christian Strache elnökletével, aki ellenzéki bécsi elnökként kezdte, és bár nem rendelkezett Haider szellemi zsenialitásával, de pártját fokozatosan újra megismertette a felelős kormányzás gondolatával.

2015/16-ban a menekültválság idején érkezett el a megfelelő pillanat, amikor a közvélemény-kutatásokban az FPÖ került az első helyre. (Elnökjelöltjük, Hofer hat jelölt közül több mint 35 százalékot ért el.) Az ÖVP 20 százalék alá esett vissza. Néhány ügyeletes „királycsináló” aztán a 30 éves Sebastian Kurzot ültette az ÖVP elnöki székébe, aki kemény bevándorláspolitikai irányvonalat hirdetett, ám a nyilvánosság előtt hangsúlyozottan nyugodt viselkedésével rokonszenvet keltett. A várakozásoknak megfelelően, és ezúttal külföldről érkező behatások

nélkül, Kurz a 2017-es őszi választások után ismét fekete-kék koalíciót alakított. (Kurz az új pártszínnek a fekete helyett a türkizkékét választotta, ami inkább marketingfogásként értelmezhető.)

A 2017-es választásokon az ÖVP a szavazatok 32%-át, az FPÖ 26%-át kapta. Azóta nemcsak a koalíció omlott össze, hanem a fekete-kék koalíció iránti bizalmat is alaposan megtépázták: mindkét oldal 5-10 százalékot veszített a közvélemény-kutatások szerint. Új választások esetén jelenleg (2022 áprilisában) baloldali többséggel kellene számolni. A 2017/18-as év ígéretes kezdeteihez képest az elmúlt évek polgári politikája klasszikus példája annak, hogy mit nem szabad tenni. Ebben kétségtelenül szerepet játszottak a politikai ellenfelek, többek között a média és a külföld ügyes intrikái, különösen a BRD részéről, ahol Kurzot a Merkel-kurzus kritikusai egy ideig alternatívának tekintették. Mindezek persze olyan tényezők, amelyekkel számolni kell: ilyen negatív környezeti hatások nem adhatnak felmentést a rossz válságkezelésre.

A fekete-kék kormány minden felmérésben töretlenül megőrizte előnyét. Legádázabb ellenfelei, a Zöldek 2017-ben egy pártszakadást követően megbuktak a 4 százalékos bejutási küszöbön, és már nem képviseltették magukat a Nemzeti Tanácsban. Az egyetlen keserű pirula a fekete tartományi vezetők eltérő koalíciós preferenciái voltak, akik – különösen az ország nyugati részén – 2018 tavaszán szövetségre léptek a Zöldekkel. (Kivétel csak a Burgenlandban létező piros-kék koalíció volt.) Az osztrák föderalizmus az alkotmányelméletben törpe, a politikai gyakorlatban óriás. A tartományi parlamentek másra sem jók, mint az arra érdemes pártfunkcionáriusok zsebeit kitömní. A tartományfőnökök politikai befolyása és gyakori presztízsvágya legendás. A választási kampányban szívesen elfogadják a népszerű elnökök segítségét, de párton felüli „tartományi vezetőként” olyan szerepben tetszelegnek, ahol centrista irányvonalat követnek, és hangsúlyozzák a „szövetségi párttól” való lokálpatrióta távolságtartást.

A koalíciós partnerek, az ÖVP és az FPÖ között 2017 és 2019 között kevés különbség volt. A két klasszikus buktató: a bevándorlás és az uniós politika. Az iránymutatás egyértelmű volt, Kurz irányváltást írt elő az ÖVP számára – kulcsszó: „a balkáni útvonal lezárása”. Az FPÖ visszavett az EU-t kritizáló kijelentéseiből, különösen a gyakran hangoztatott „Öxit” lehetőségéről. Karin Kneissl külügyminisztert az FPÖ jelölte, és ő, kiváló nyelvtudása miatt (Brüsszelben folyékonyan válaszolt a kérdésekre arabul), jó benyomást keltett. A kormánycsapaton belül harmónia uralkodott. A pártban nyoma sem volt a „székláb-fűrészelésnek”. Csak az ÖVP túlérzékenysége keltett zavart, ugyanis nehezen viselte a média bizonyos támadási kísérleteit, amelyekkel igyekeztek az FPÖ és a náci korszak között zavaros kapcsolati összefüggést sejtetni.

Csak kevesen mertek volna fogadni arra, hogy ez a kormány tíz évig – két cikluson keresztül – hivatalban marad. Utólag visszatekintve a helyzet Polükratész gyűrűjére emlékeztet: „De figyelmeztetlek, hogy bízz a szerencsében”. Derült égből a villámcsapásként jött a koalíció megszűnése mindössze másfél év után, 2019 májusában. A jelenet akár egy politikai thrillerből is származhatott volna. A BRD-ben egy videófelvétel látott napvilágot, amelyen Strache alkancellár és klubelnöke, Johann Gudenus látható alkoholmámorban, amint Ibiza-n egy orosz oligarcha állítólagos unokahúgával társalog. A befektetőknek és potenciális adományozóknak álcázott bűnsejédek ellen azóta nyomozás indult. Ezért továbbra sem tisztázott a háttér, és különösen furcsa, hogy ezt a videót a 2017-es választások előtt rögzítették, de a választási kampányban nem használták fel. Noha az órákig tartó csevegés során nem volt szó tiltott üzelmekről, mégis végtelenül kínos, hogy ilyen ügyetlen csapdába estek. Strache lemondása elkerülhetetlenné vált. Végzetesnek bizonyult, hogy noha őt előre figyelmeztették, a struccpolitika szellemében mégsem tett előkészületeket egy rendezett visszavonulásra.

A válság azzal véget érhetett volna, hogy Strachét lecserélték Hoferre, de másnap Kurz kancellár azt követelte, hogy Herbert Kickl belügyminiszter is mondjon le. Ez az ultimátum dilemma elé állította az FPÖ-t. Ésszerű lett volna, ha a tárcák cseréjéről állapotodnak meg, és folytatják a koalíciót. Az új választások vagy az ÖVP hirtelen leváltása az FPÖ számára most csak rosszul végződhetne. Hofer azonban, mint az egyik napról a másikra kijelölt utód, nem rendelkezett azzal a felhatalmazással, hogy ezt a megoldást a párton belüli ellenállással szemben keresztülvigye. Végül az FPÖ a legfontosabb belügyi feladatoknak a bevándorlást és a határvédelmet választotta. Az FPÖ, akárcsak egy gyermek, aki már egyszer megégette magát, megérezte a párt kettészakadásának veszélyét, amit aztán egy ilyen frontegyengetés káoszba taszíthat.

Az a hír járta, hogy Kickl lemondásának követelését a fekete tartományi kormányzók sugallhatták Kurznak. Az események lefolyásáról és a döntéshozatali folyamatokról természetesen nincsenek pontos értesülések. Az eredmény azonban egyértelmű. Kickl népszerűtlenné vált azzal, hogy a biztonsági apparátusban vizsgálódott. Bármilyen szabálytalanság is várt volna feltárára, nem érte meg miatta a koalíciót felbontani. Kicklnek azonban sikerült túsul ejtenie az FPÖ-t. Ami még rosszabb, a leköszönő miniszterek kollektíven adták be a lemondásukat, majd bizalmatlansági indítványt nyújtottak be Kurz ellen, s azt a baloldali ellenzék lelkesen támogatta. A Zöldek szövetségi elnöke ezután egy párton kívüli, köztisztviselőkből álló kormányt nevezett ki, egy elegáns bírónővel az élen, aki az első nő volt a kancellári hivatalban, de különböző baloldali

hídfőikkel. Kurznak láthatóan rossz volt a lelkiismerete, és folyamatosan új verziókat terjesztett a koalíció felbontásának tényleges okáról.

A 2019-es őszi új választások mégis Kurz – és a Zöldek – sikerével zárultak, akik 14%-kal minden idők legjobb eredményét érték el. A választási kampány során a közvélemény-kutatások még mindig a fekete-kéket mutatták a legnépszerűbb koalíciós variációnak. Kurz nyilvánvalóan nem akart visszatérni a régi fekete-piros nagykoalícióhoz, de hagyta magát elcsábítani a fekete-zöld újdonságától, amely természetesen számíthatott a média lelkes tetszésére. Mindezek ellenére az FPÖ, még ha marginálisan is, de megtapasztalta a pártszakadást: közvetlenül a választások előtt vált ismertté, hogy Strache különböző kifizetéseket kapott pártjától. A kárenyhítés érdekében már nem indult jelöltként; a 2020-as bécsi önkormányzati választásokon sikertelenül indult saját listájával. Strache személyes sorsa tragikus, de politikailag már régen értékvesztett lett.

Kurz második, ezúttal fekete-zöld kormánya 2020 januárjában esküdött fel, és néhány héttel később az Európa-szerte taroló koronavírus-járvány miatt „nemzeti együttműködés” jött létre a kormány mellett, amely az első évben még tovább erősödött a közvéleménykutatások szerint. Az FPÖ valamennyi időközi választáson fájdalmas veszteségeket szenvedett. A frusztrált aktivisták Hoferre fogták mindezt, holott békülékeny viselkedésével ő volt az egyetlen, aki a párt szűkebb vonzáskörzetén kívüli szavazókat is megszólította. Hofernek elege lett a kritikákból, és 2021 nyarán lemondott. Az FPÖ-ben most végérvényesen Kickl vette át a kormányrudat, aki politikailag a Kurzcal való viszállyra összpontosított.

Az FPÖ elkövette azt a hibát, hogy nem csupán a Covid korlátozások enyhítését szorgalmazta, ahogy az egy liberális párthoz illik, hanem belement az oltás fontosságáról szóló vita zsákutcájába. Kurz megígérte, hogy „a beoltottak számára a vilá járványnak vége”. Az FPÖ ideális bűnbakként állt sorba, amikor 2021 őszén újabb járványhullámok fenyegettek. Újabb korlátozásokra volt szükség, mert az FPÖ akadályozta az oltási kampányt – szólta az új szlogen. Az FPÖ által támogatott tömegdemonstrációkat igen vegyesen fogadták a törvénytisztelő szavazók. A Zöldek, akik az egészségügyi minisztert adták, örömmel szították a fekete-kék viszállyt ebben az orvosszakmai kérdésben.

Közben egy másik intrika is hatékornak bizonyult. Az úgynevezett korrupciós ügyészség házkutatást tartott a szövetségi kancellárián, és lefoglalta az ÖVP vezetőinek adathordozóit. (Ez az eljárás hasonlított az olasz igazságszolgáltatás Berlusconi-val szembeni hadjáratára.) A vezetői kör több ezer telefonbeszélgetésének elemzése sem mutatott ki bűncselekményre utaló bizonyítékot. Mindössze a hamis tanúzás vádját tudták felhozni Kurz ellen. A közvéleményben ismét csak kínos dol-

gok maradtak vissza, különösen Kurznak a párton belüli riválisokra tett megjegyzései, amelyek valójában senki számára nem meglepőek, de a képmutató reakciók túláradtak. A Zöldek megragadták az alkalmat, és a kancellár lemondását követelték. Egyik elődje azt tanácsolta neki, hogy tartson ki, ám ő beadta a derekát. A tartományi kormányzók is sürgették lemondását. 2021. október 11-én Schallenberg gróf külügyminiszter vette át a kancellári tisztséget. (Nota bene: az első nő után most az első arisztokrata is egy osztrák kormány élére került.) Kurz kezdetben visszalépett a frakcióvezetői posztra, de már decemberben kapott egy jövedelmező állásajánlatot az Egyesült Államokból. Karl Nehammer, egy jórészt ismeretlen és tapasztalatlan politikus lett az ÖVP kancellárja és pártelnöke.

Kurz lemondása az ÖVP közvélemény-kutatási eredményeinek drámai visszaeséséhez vezetett. Már majdnem minden felmérésben megelőzte az SPÖ. A Kickl vezette FPÖ azonban ebből semmit nem profitált. Itt a nagyszabású „alternatív költségek” éreztetik hatásukat. Bruno Kreisky 1983-as távozása óta először van többsége a baloldálnak. Ugyanakkor a baloldali pártok egyike sem könyvelhetett el különösebb fellendülést. A Zöldek veszítenek a NEOS-szal szemben, az SPÖ szintelen vezetője, Rendi-Wagner (aki csak még keményebb Covid intézkedéseket követel) épphogy hozta a 2017-es eredményét. A szociáldemokraták két „tartományi vezetője” Bécsben és Burgenlandban egyébként centrista, azaz a párt jobbszárnyán pozicionálja magát. A kötelező védőoltás ellenzőinek új csoportja, az MFG, a dolgok jelenlegi állása szerint bekerülne a Nemzeti Tanácsba. A felmérések legkézenfekvőbb értelmezése: a szavazók több mint 10 százaléka, akik az elmúlt évtizedben a fekete és a kék között ingadoztak, visszavonultak az úgynevezett váróterembe. A minden irányban ellenzéki FPÖ jelentős számú konzervatívot taszított el magától. Az ÖVP szintén, a zöldek igényeinek kiszolgálása miatt. Az ÖVP elitjének nagy része, úgy tűnik, beletörődött egy újabb nagykoalícióba, adott esetben az SPÖ vezetésével, és reméli, hogy legalább a baloldali többség, a BRD példáját követve, megszűnik.

A szerző nem egy ÖVP-szimpatizánstól hallotta azt, hogy „ha a kékeknél maradunk, mindezt megúsztuk volna”. A Kickl-FPÖ viszont a Kurz elleni féktelen ellenzékiiségevel tönkretette az egyetlen megmaradt koalíciós lehetőségét. Az elégedetlenség mindkét pártban érezhető. Ám jelenleg nincs kilátásban semmi javulás. Úgy tűnik, a dolgoknak előbb rosszabbodniuk kell, mielőtt jobbá válhatnak. Akkor Ausztria talán ismét elfoglalhatná azt a helyet Közép-Európában, amelyet a Kurz-Strache-kormány megcélzott: a közvetítő szerepet a visegrádi országok és a Merkel-Macron tengely között.

Csakhogy ennek sajnos alig van észlelhető esélye.

(Fordította Szalay Kristóf)

BARABÁS MÁRTON

VISSZATEKINTÉS

Hatások, párhuzamos jelenségek

1952-ben születtem Budapesten. Oldalági rokonságban vagyunk a 19. századi portréfestővel, Barabás Miklóssal. A fotó megjelenése előtti időszakban a festészet egyik fő funkciója a megörökítés volt. Ezt a szerepet töltötte be Barabás Miklós még akkor is, amikor a fényképezés már megjelent. A fiatal Liszt Ferencről, Petőfi Sándorról, Vörösmarty Mihályról, az első felelős magyar minisztérium tagjairól, így Kossuth Lajosról is portrét rajzolt vagy festett. Ismert portrét készített az osztrák fürdőorvosról Vinzenz Priessnitzről is. Jó volt látni a történelem- vagy irodalom-tankönyvünkben Barabás Miklós arcképeit, alatta azzal a névvel, ami a mi águnkon máig megmaradt. Svájci francia feleségétől, Bois de Chesne Susanne-től három lánya és egy fia született, aki még családalapítása előtt tbc-ben meghalt. Az én dédnagyapám, Barabás Benedek ugyanabban a faluban, Márkosfalván született és lett eltemetve, ahol a híres rokon, Miklós.

Dédapám jószágigazgató volt Mikes Ármin gróf zabolai mintagazdaságában. Első fia, Márton (Pusztasőreg, 1897–Toronto, 1974), talán a nagy előd példáját követve, szintén festő lett. Münchenben és Párizsban, majd az első világháború vége felé a budapesti Képzőművészeti Főiskolán végezte tanulmányait. (Ennek egyik alapítója a Pesten letelepedett Barabás Miklós volt, akit egyéb közfeladatai, így akadémiai tagsága mellé a budapesti Kálvin téri református templom presbiterének is megválasztottak.)

Nagyapámat Franciaországban érte az első világháború kitörése. Az akkori úgynevezett tengelyhatalmak, így az Osztrák Magyar Monarchia, Németország állampolgárait, legalábbis a hadra fogható férfiakat garnizonokba, táborokba internálták. Bartók Bélának az egyik utolsó vonattal sikerült hazautaznia Franciaországból. Nagyapám egy, a Pireneusok lábánál lévő Garraisonba került. Feljegyzések, újságcikk szerint a francia állam freskót rendelt tőle a közeli La Fontaine de la Bergere-i (Orcine) kápolna kifestésére, ami meg is valósult. Szintén a családi legendárium része, hogy francia száműzetése idején ismerkedett meg a neves orvos-orgonaművésszel, Albert Schweitzerrel 1916-ban. Visszatérése után tanári diplomát szerzett a Képzőművészeti Főiskolán és feleségül vette Ignác László magyarpéterfalvai, majd kovásznai, fogarasi lelkész legidősebb lányát, a nagyanyámat, a sepsiszentgyörgyi tanító-

nőképzőt végzett Ignác Idát. Erdély elcsatolása után otthon maradtak. Apám egy rákoshegyi családlátogatás során váratlanul nem klinikán, hanem bábaasszony segítségével az akkor Rákoskeresztúrhoz tartozott Rákoshegyen született 1921-ben. A második gyerek, nagybátyám két évvel később a már Romániához tartozó Aradon született. Apám és nagybátyám is építésmérnökök lettek.

Nagyanyám fiatalabb húga, Ignác Rózsa a Színművészeti Főiskola elvégzése után rövidebb színészi pálya után író lett.

Apám Brassóban érettségizett, majd a háború alatt, a második bécsi döntést követően a budapesti József nádor Műegyetemen folytatta tanulmányait. Debreceni születésű anyámmal már Budapesten találkozott.

Ahogy az elején írtam, Budapesten születtem 1952-ben. Gyerekkoromat Budán, a ma Újbudának nevezett városrészben, a Móricz Zsigmond körtér, Fehérvári út, Feneketlen tó közelében éltem meg. Az Eszék utcában laktunk. A mai József Attila Gimnázium épületébe, a korábbi Váli utcai általánosba jártam nyolc évig. Festőművész nagyapám és nagymamám ugyanabban a házban éltek 1959-ig, amiben mi. Amikor a legfelső emeleten lévő műteremlakásukban voltam, jó volt beleszagolni az olajfesték illatú műtermi levegőbe. 1959-ben apai nagyszüleim család egyesítési engedéllyel, már nyugdíjas korukban (62 évesen) kivándoroltak Kanadába, az 1956-ban oda emigrált nagybátyámékhoz. Gyerekként megörököltem a festőállványt, palettát, a Larousse lexikonokat, az egykötetes Révai Lexikont, néhány francia nyelvű könyvet és német-angol, magyar-angol nyelvkönyveket, amikből a nagyszüleim angolul tanultak. Nálunk maradt a gyöngyvarrású, hímzett borítójú, domborított bőrbe kötött családi album a felmenők fotóival, valamint egy pecsétnyomó, hecsedliszínű pecsétviasz darabkákkal.

Már kiskoromtól kedvenc időtöltésem, játékom volt a rajzolás. Az akkori rajzaimat újranezve lehettem volna akár gépészmérnök is. Emeletes sátrak, kőhajítógépek, csatajelenetek rajzolásával meséltem magamnak. Befolyásolta ezt a képzeletbeli világot egy francia képregényűjság, a *Vaillant*, ami – utóbb derült ki – a *L'Humanité* ifjúsági lapja volt. Walt Disney képregényeket és mesefilmeket csak több évvel később láttam, valamikor a hatvanas évek közepén. A nyári vakációban többnyire a Dunakanyarban, Tahiban és a Balatonnál nyaraltam. A Balatonnál a csapócserebogarak kivételesen erős rajzása után a vízből és az utca porából szedtem össze, félve és kissé borzongva ezeket a szép, mintás páncélzatú bogarakat. Tahiban erdei gyászszincérek lepték el a korábban kivágott tölgyfák rönkjeit. A gyereküdülő vezetője pártolta a bogárgyűjtést. Nagy üvegben állt a denaturált szesz és mindenki tudta, melyik bogár az övé. Alsó tagozatban, a biológia órán feladat volt kisebb

rovargyűjtemény összeállítása. Nem gondolt arra szinte senki, hogy ezt a rovarvilágot majd védeni kell. Ma, a jelenlegi nagy teljesítményű képekalkító és rögzítő eszközök birtokában a lefotózott, akár telefonnal filmre vett, valóban élő világ sokkal érdekesebb képet mutat a tárlókba dermedt mozdulatlanságnál. (Felnőttként, a Képzőművészeti Főiskolán Kocsis Imre tanáromtól megtanultam a lepkék, hártványászárnyú rovarok feszítőkeretes, szakszerű preparálását.) A bogárgyűjtés mellett a gyufacímkegyűjtés érdekelt még. Sokfelé el lehetett utazni képzeletben a bélyegek, gyufacímkek ábráit, grafikáit, pecséteit nézegetve. Kezdetben a vékony furnérlemezből készült használt, üres gyufaskatulyák címkéit áztattam le, szárítottam-préseltem. Később már gyűjtői börzékre is eljutottam, ahol komplett csehszlovák, jugoszláv, belga, sőt japán sorozatokra is szert lehetett tenni. Szovjet és magyar gyufacímke-sorozatokat a körtéri Gomba trafikjában árultak.

A 60-as évek végén két egymást követő nyáron szüleimmal és testvéremmel eljutottunk a jugoszláv tengerpartra. Szépen akvarellező apám nem értette, miért nem festek és miért gyűjtöm a sok tengerisün vázat, kígyókarú tengericsillagot. Ha valaki megnézi az elmúlt harminc évben készített síkplasztikáimat, nem nehéz felfedezni bennük a kovamoszatokkal, tengeri élőlényekkel való hasonlóságot.

Építészmérnök apámnak voltak művész barátai. Láttam, hogy érdekel a rajzolás, nem is vagyok ügyetlen benne. 1965-ben elvitt Pleidell János festőművész Kapás utcai rajzsakkörébe, ahol a hokedlitől az aktrajzolásig mindent tanultunk. Először a hokedlit rajzoltuk, a maga összetett kapcsolódásaival, egymást magyarázó irányjaival. Akkor nyilván nem tudtam, hogy Pleidell Aba-Novák Vilmos tanítványa, utóbb barátja volt. A festészetén végig látható volt a mester hatása. Percz János ötvösművész, szobrász kezdetektől támogatta a tanulmányaimat. Középiskolás koromban (1966–1970 között) Picasso-könyvet kaptam tőle, születésnapra ajándékként. Nagymamám húgától, a közelünkben lakó Ignác Rózsától pedig az 1959-ben íródott és 1965-ben nálunk is megjelent Herbert Read *A modern festészet* című könyvét kaptam meg. Máig emlékezetes, amikor érettségi évében karácsonykor a Phaidon Kiadó Rodin-albumát is kezembe vehettem. Ez szüleim, apám ajándéka volt.

Valami hosszú készülődésnek lehettem az elején. Nem, vagy csak alig igazodtam el a kortárs művészet világában. Segített a tájékozódásban, hogy a művészeti szakközépiskolában a nálunk csak 11 évvel idősebb osztályfőnökünk, Birkás Ákos festőművész (1941–2018) felhívta figyelmünket az Egyetemi Színpad avantgárd eseményeire, a kísérleti művészetet bemutató kis emeleti galéria, a Fényes Adolf Terem kiállításaira. Ott találkoztam először Paizs László művészetével és magával

Paizzsal is, vagy ott láttam a fiatal Bak Imre és Konkoly Gyula közös kiállítását még középiskolásként. A tervezőgrafikán Balogh István a kortárs skandináv grafikát, a friss szellemű, rajzon alapuló lengyel plakátművészetet ismertette meg velünk. Néhány német *Gebrauchgrafik* és *Graphis* is eljutott hozzám szüleim német barátainak küldeményeként. Ezt a két mértékadó folyóiratot az akkori Fészek Művészklub könyvtárában lehetett tanulmányozni. Az új lap érkezése eseményszámba ment. És persze voltak már saját felfedezéseink, sokat tanultunk egymástól is.

Első nekifutásra nem vettek föl a Képzőművészeti Főiskola nappali tagozatára. Egy évig, az esti előkészítő mellett nyomdász iparitanuló voltam. Valami olyan munkát kerestem, ami közel áll a művészethez, későbbi grafikus munkámban is segíthet majd. Az egy éves tanulás közben döntöttem el, hogy nem tervezőgrafikára, hanem inkább festő szakra jelentkezem, ahová 1971-ben fel is vettek.

A mi nemzedékünket nem érintette közvetlenül a szocialista realizmus kontra absztrakt művészet egyenlőtlen eszközökkel vívott küzdelme. A tanáraink egy része fordult korábbi figuratív korszakai után az egyre elvontabb ábrázolás felé. Érdeemes végigkövetni például Domanovszky Endre pályájának alakulását ebből a szempontból. Még a háború előtt, egészen fiatalon megfestette stilizált, a falképfestés kontúrozottságát alkalmazó figuratív táblaképeit, így a *Jairus lányának feltámasztása*, a *Bella arcképe* című kiváló műveket. Szokás ezeket a Római Iskolához is sorolni, de festésükkor – legalábbis tudomásom szerint – Domanovszky még nem volt római ösztöndíjas. A háború és az 1948-as „fordulat” után az akkori Sztálinvárosban nagyszabású freskókat festett. Nem a leckefelmondó kismesterek modorában, hanem a lehetőségekhez képest magas nívón. Az 1959-ben épített (a háború alatt lebombázott) Debreceni Pályaudvar már a korabeli modernista, elsősorban francia építészet stílusjegyeit mutatja. Hamarabb történt meg az építészetben a szocreál elvárásoktól való fokozatos megszabadulás, mint a festészetben. Az építészethez kapcsolódó képzőművészeti, iparművészeti alkotások már a 60-as évek modernizmusát mutatják. A parabolakupolás, geometrizáló épített tér két egymással szembeni falán a debreceni vásárt stilizált alakokkal megjelenítő Domanovszky sgrafittók láthatók. Erőtejes komponálású modernista művek. Idősebb korában festett széles ecsetkezelésű, félabsztrakt művei Pierre Soulage képeivel rokoníthatók.

A Képzőművészeti Főiskolát meghatározó mester volt Barcsay Jenő, aki az utóbb több nyelven, így németül, svédül megjelent *Művészeti anatómiájára* 1952-ben Kossuth-díjat kapott. Barcsay festménnyel szerepelt az 1964-es Velencei Biennále központi pavilonjában. Talán ez volt az

utolsó alkalom, hogy Magyarországon maradt, itt élő, nem emigrált magyar művészt a központi pavilonba meghívtak. Barcsay Jenő a magas szintű, ízes rajztudásból kiinduló stilizálás, átírás sajátos útját járta be. Festészetében és különösen a mozaikterveiben az emberi alakok, csoportok az antik görög frízekre emlékeztető izokefáliás (egy fejmagasságot követő) kompozíciókba rendeződnek. Ez a mi nemzedékünk számára izgalmas artisztikumú, de követhetetlennek látszó út volt. Az új generáció rácsodálkozott önmagára, magát akarta látni a képeken. Nem képletek elvontságával, hanem a személyesség jegyeivel, karakteresen ábrázolva. Ezt a törekvést erősítette fel a hiperrealizmus, vagy más néven és némileg más jelentéssel a fotórealizmus nemzetközi irányzata, amihez mi, az akadémiai képzés pozitív tanulságait megtartani akaró főiskolás festők és néhány szobrász is szívesen csatlakoztunk. Az anatómia órák mellett a tárgyábrázolás órákon is sok mindent meg lehetett tanulni a rajzról. Itt Patay László festőművész tanított. Ő vette át a visszavonuló Barcsaytól az anatómia tanszék vezetését is. Patay a 70-es évek végén egy gigászi festészeti vállalkozásba vágott. Megfestette a magyar festők arcképcsarnokát. Ezen az örvénylő kompozíción a jelenhez közeledve egyre kisebb portrékon már a kortárs fiatalabb művészek is szerepeltek. Az utolsó három portré Kőnig Frigyeszt, a Képzőművészeti Egyetem későbbi rektorát, az anatómia tanszék későbbi vezetőjét; Kiss Tibort, az azóta elhunyt anatómia tanárt és engem ábrázol. Emlékszem, amikor a mester szólt, hogy ott vagyok az arcképcsarnokban. Érdekes, hogy 2010–2017 között én is tanítottam művészeti anatómiát a Budapesti Kommunikációs Főiskola (mai nevén Budapesti Metropolitan Egyetem) képi ábrázolás szakán.

Az önálló hang keresése során a főiskolai beállítások bevett sémáin is változtatni kezdtünk. Fazekas György kollégánk rajzbakokból állított össze kortárs szobrokra, installációkra emlékeztető építményt, ami lefotózva maradt meg, és utólag egyre fontosabbnak tartom. „Felturbózott” műtermi beállítás vezetett El Kazovszkij osztálytársunk – négy évig műteremtársam – panoptikumaihoz, amikkel először a rákosligeti Művelődési Házban, vagyis a város szélén jelentkezett, már a főiskola után. Károlyi Zsigmond egy akkor kevesek által ismert nagy festő, Czimra Gyula (1901–1966) szobáját, műtermét rekonstruálta igazi bútorokból, festőállványokból a főiskolán, egy közösségi térben. Az önálló hang keresésében segített Kokas Ignác mesterünk, akihez a legkülönbébb irányultságú hallgatók járhattak. Balladisztikus hangvételű, eredeti művészete nem, vagy csak távoli közvetítésekkel hatott legtöbb tanítványára. Sokáig figyelemmel kísérte a pályám alakulását, városszéli kiállítóhelyiségbe, de a Múcsarnok kamaratermébe is eljött megnézni, hol tartok.

A főiskola (ma Képzőművészeti Egyetem) utolsó két évében a murális szakra is kijártam az Epreskertbe. (Il muro=fal, murális, azaz fali művészet a freskótól a mozaikig.) Ez, a valaha a selyemhernyótenyésztés miatt ide telepített park később a művészképzés helyszínévé vált. Pavilonszerű műtermek épültek itt 1870-től. (1921 óta a Képzőművészeti Főiskola, majd Egyetem része.) Az epreskerti murális szakon mozaikrakást, beton-üvegablak készítést, épületkerámia mintázást tanultunk Kocsis Imre tanárunktól. Lényegében itt szereztem meg a későbbi háromdimenziós munkáimhoz szükséges technikai ismeretek nagy részét. Kocsis Imre vezette 1977-től a Makói Grafikai Művésztelepet. 78-ban, 79-ben két tanítványát, így Záborszky Gábort és engem is meghívott a telepre. Ott az akkori művészeti élet rangos képviselőivel ismerkedhettünk meg, Nádler Istvánnal, Szemethy Imrével, Szabados Árpáddal, Kovács Tamással (Tüszüvel) és feleségével, a festő Bikácsi Daniellával. Az első művésztelepi évben a sajátos grafikai stílusvilággal rendelkező művészek domináltak. Banga Ferenc, Tulipán László a fent említetteken kívül. Meghívott volt az akkori avantgárdhoz tartozó Galántai György, aki szembenéző önarcképeiből állított össze a nyomda technikai színvonalát maximálisan kiaknázó grafikai lapokat. A nyomda fotó-litográfiai lehetőségei, az idő viszonylagos rövideje és a „levegőben lévő” fotóhasználat még olyan par excellence művészeket is a fotó grafikai transzponálása felé terelt, mint Kovács Tamást, Szabados Árpádot. A második évben én is ilyen grafikával jelentkeztem. A művésztelep vezetője, a makói születésű Kocsis Imre kezdetektől magas szinten integrálta művészetébe a fotót. Nem csak a grafikáin (többnyire szitanyomatain), hanem festményeiben is. A festményein nem az állandósulni látszó alföldi motívumvilág jelent meg, a maga még fellelhető szépségével és drámai elmúlásával vagy közhelyeivel, hanem a lepkegyűjteménybe került pillangók természettudományosan értékelhető szépsége. A lepke és a kulcslyuk visszatérő motívuma lett. Kocsis Imre az olasz Lucio Fontanának a festészet érvényességét megkérdőjelező végigvágott vásznaira válaszolt izgalmas képsorozatban. Kocsis a helyhez, a vidéki meghatározottságához méltóan kaszával vágta végig a festővászon felületét. Szalmakalapos, kaszáló önportréja és a felhasított vászon vált a képei történetévé. Képeketbeli európai művészeti múzeumomban ott lenne Kocsis Imre több képe Lucio Fontana művei mellett. A sors úgy hozta, hogy ugyanabban az időben voltunk római ösztöndíjasok. A botanika és a lepkegyűjtés iránt szenvedélyesen érdeklődő tanárom erkélyén kis rekeszekben nőttek a pínafenyők, cédrusok és akantuszok. Képeim pedig feltűntek a pálmaágak, a Földközi-tengeri növények és kultúra attribútumai.

A makói évek után nem a grafikában, hanem a festészetben találtam meg a saját utamat. A műtermi beállításokból semmi nem maradt ezeken a képeken. A Dániába férjhez ment húgomról festettem vonatablakon kitekintő portrét *Utazás északon* címmel. Más festményeimen ugyanazt az emberalakot – egyszer önmagamat is – többször megfestettem azonos képfelületre, mintha ki-ki a saját vállát, hiányát érintené. Mellékmotívumként rádióskálák szövegét, telefon röntgenképét, német, holland telefonkönyvoldalakat festettem ezekre a képekre. Külföldi útjaimon mindig megnéztem a telefonkönyveket, magyar neveket keresve bennük. Az első látásra csak ornamentikának látszó szövegekben is ott volt a keresés, önmagam elhelyezése emberként, művészként egy akkori hálón. Évekig gyűjtöttem a kenyérről levágott kenyércímkéket, amiket az 1983-as Stúdió kiállításon (Fiatal Művészek Stúdiója) dobozba rendezve állítottam ki. *365 nap – Mindennapi kenyérünk* volt a címe. A magyar kenyércímkék mellett hat-hét német kenyércímke is szerepel ebben a dobozmunkában, rövid utazás emlékeként. Nem lepkék, hanem kenyércímkék kerültek tárlóba, állandósultak művé.

Külföldi művésztelepre először a norvégiai Vossba jutottam el 1978-ban tíz napra. Érdekes volt osztrák, német, lengyel, amerikai és norvég fiatal művészek között dolgozni, a művészetről beszélgetni, egymás művészetét diavetítéseken keresztül megismerni. Abban az évben a brit Robyn Denny festőművész volt a meghívott tanár. Akkoriban már érdekelt a betű, a szöveg képbe építése, különösen a grafikusai tanulmányaim és az egy éves nyomdászkodás után. Megerősített ebben, hogy Denny erősen reduktív művészetében is helyt kapott a betű mint képi motívum. Az osztrák Roman Scheidel évekkel később, az új szenzibilitás idején kitejesedő művészete vagy a brémai német Jub Mönster színesceruzával rajzolt, fotó pontosságú művészete érdekelt akkoriban. Jó volt átélni a társasággal a kortárs rockzene közös élményét, a nemzedéki hasonlóságokat egy akkor még mindnyájunk számára egyformán ismeretlen északi közegben, Norvégiában.

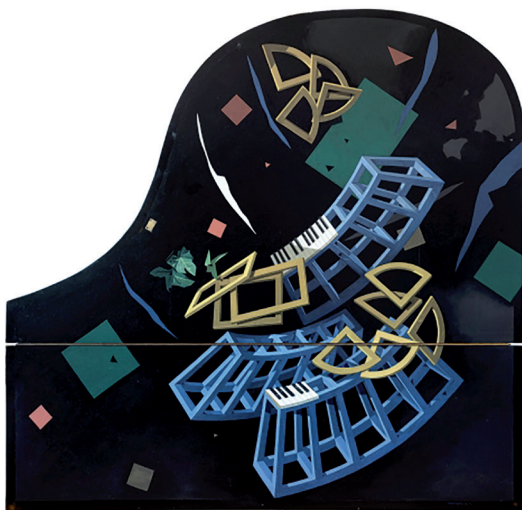
1978-ban készült egész alakos *Ikarusz-konténer* című szitakötőszárnyú szobrom. A szobrászat felé kívülről, festőként végezve érkeztem. A szobor kezei öntvények voltak, de az arcát megmintáztam, színezett szilikongumiból öntöttem ki. A fotókról ismerős „bemozdulást” három víztiszta, átlátszó vákuumformázott műanyag arcréteg jelenítette meg. A test dróthálóból készült, félig-meddig a kor ruházatába, farmernadrágba, kockás ingbe öltöztetve. Ez a plasztika magányos maradt az életművemben, ahogy a következő évben megvalósított zongoraégetési akció is. Ezzel a két művel és a hozzájuk kapcsolódó kettős portrékkal debütáltam az itthoni művészeti életben. Egy zongorafedélre festett képemmel

szerepeltem az 1980-as Velencei Biennále magyar pavilonjában. Most a Magyar Nemzeti Galéria 20. századi gyűjteményében van. 1984-ben a Műcsarnok kamaratermében önálló kiállításom volt. Innen delegálta a munkáimat Csorba Géza kurátor a Cagnes-sur-Merben rendezett XVI. Nemzetközi Festészeti Triennáléra, ahol a zsűri különdíját kaptam.

A 80-as évek elejétől, közepétől a modernizmust megelőző művészeti jelenségek újraértelmezése zajlott muzeológusi és művészeti téren is. Az akadémista festők életművei előkerültek a múzeumok raktáraiból. William Bouguereau(!) képeiből nagyszabású tárlatot rendeztek Párizsban, a Petit Palais-ban. Hamburgban kiállították Lawrence Alma-Tadema fríz származású brit festőművész *Bacchus ünnepe* (*Dedication to Bacchus*) című pannóját. Az antik világ ilyen szintű képi rekonstrukcióját Alma-Tadema után már csak a későbbi filmekben és képregényekben láthattuk. Borzongtatóan érdekes volt ez a világ. Rácsodálkoztam a 19. század végén épült, többször névváltoztatásra kényszerült Andrássy út, Oktogon, Nagykörút, a főváros timpanonjaira, kőoroszlánjaira, gipsz-stukkó és kő akantuszaira. De nem csak a budapesti díszítő- és alkalmazott szobrászat teljesítményeire, hanem az akkoriban megerősödött kisebb városaink központi épületeire, így a hódmezővásárhelyi bankpalotára – tetején a Hermész szoborral –, szecessziós épületeinkre városokban, temetőikben. Ebből a viszonylag hamar érvényét veszteszt élményből több munkám is született. 1989 körül a szobrok egy másik, háború utáni rétege kikerült a nagytérenyi fennsíkon létesített Szoborparkba. Mást kezdtek jelenteni a szobortöredékek ebben az összefüggésben. A giccsipar is érzékelte az antikvitas új hullámát.

Ma is foglalkoztatnak a Parthenon fríznek a lovasai. Elgin Lord az Akropolisz és a felrobbant Parthenon szobortöredékeit megvásárolta a törököktől. A British Múzeumban volt szerencsém végigfotózni a teljes frízt, a legkopottabb, szinte már a szoborlét határára jutott részletekkel együtt. Ebből készült az *Erózió* című síkplasztikám néhány éve. (Közel harminc évvel azután, hogy abbahagytam az antik szobrok képbe helyezését.) A lovak lábának kottaképre emlékeztető ritmusa és a pianínó-mechanika sorba rendezett képletei hasonlóak egymáshoz. Felfoghatók a zene két szólamának, a csak következtetésekből ismerni vélt, valójában ismeretlen ókori görög zene képi rekonstrukciójának.

Többszöri próbálkozás után éppen 1989-ben kaptam meg a Római Magyar Akadémia két hónapos ösztöndíját. Ott volt előttem az antikvitas, a maga romos tökéletességében. Bár készültek még szobrot-idéző munkák, de az új irány is látszani kezdett. Pietro Consagra szobrász életmű-kiállítását láttam a római Galleria Nazionale d'Arte Modernában, a Modern Múzeumban. A plasztika szerkesztő, konstruáló (nem mintázó,

Barabas Marton: Nocturne 3. 2020 ősz, fa.

leképező) iskolapéldáival találkoztam ott. Akkor kezdtek érdekelni a kortárs bűtortervezés és szobrászat határvidékén jelentkező művészek, mint a Memphis Csoport tagjainak, Ettore Sottsass-nak a művei. Ők a számítógépes motívumtervezéstől kezdve a kortárs szobrászatig mindent beépítettek invenciógazdag tárgyaikba. Nem az antikvitáshoz, hanem a modernizmus kezdeteihez, a konstruktivistákhoz és az absztrakt képépítés paradigmaváltó

nagyságához, Kandinszkijhoz fordultak. Rétegelt falemezből kivágott, festett új szobraimmal részt vettem egyéni kiállítóként az első két budapesti Art Expón 1991-ben és 1992-ben. Martina Schubert osztrák kurátor meghívására kiállíthattam a munkáimat a Schönbrunn Pálmaházában (1991). A kiállítás rendezése előtt a szobrokat egymáshoz támasztottam. Egymást fedve eddig nem látott, mégis ismerős, erős plasztikának tűntek. Később igyekeztem ezt a hatást irányított komponálással, szoboregyüttesek közös szerepeltetésével ismét kiváltani. *Kompozíció* című ilyen műtárgyegyüttesem került a *Kortárs Magyar Művészeti Lexikon* rólam szóló szócikkéhez illusztrációnak.

A színes, festett síkplasztikák helyét később a zongora és a pianínó belső szerkezeteiből összeállított spirál és csillag alakú tárgyak kezdték elfoglalni. *Festetlen szobrok* címmel állítottam ki őket a Dovin Galériában, a szintén budapesti Merlin Színház Galériájában és több külföldi kiállításon, így például 2003-ban a Berlin-Spandauban, a Kronprinz Eugen Bastion volt lovardájában rendezett egyéni tárlatomon. *Gefundene und Erfundene Klaviere (Talált és kitalált zongorák)* címmel ugyanabban az évben a bécsi Zene Házában, a Haus der Musikban láthatták munkáimat. Ez az anyag 2014 tavaszán a budapesti Iparművészeti Múzeumban lett bemutatva, kiegészítve a múzeum néhány festetlen és festett billentyűs, muzeális hangszerével.

A táblaképfestéshez való visszatérésben segített, hogy időről-időre táblaképet is kértek tőlem, így például az egyik neves aukciós ház kurátora, Soraya Stubenberg. Az illuzionált tér ismételt birtokbavétele

nem volt könnyű, különösen, hogy a korábbi motívumaimat elhagytam. Valami olyan képi világ kezdett az alapjaiból felépülni, aminek a szereplői nem művészet-történeti idézetek, hanem kitalált tárgyak, lépcsőtestű zsiráfok, gepárdok, ívelt felületű zongorabillentyűzetek, vagyis kitalált hangszer-ek, játékkockákhoz hasonló geometrikus elemek voltak. Két zsiráfszekerényem szerepelt a bécsi Leopold Múzeumban 2005-ben rendezett *Von der Kunst eine Giraffe zu Porträi-Tieren* című temati-

Barabás Márton: Billenő végtelen

kus kiállításon. Megerősített, hogy lányom Barabás Zsófi és nemzedéke olyan közvetlenséggel fordult a festés felé, amit én már rég nem éreztem. Ez a lendület engem is magával ragadott: a festés, a színek, improvizációk, képi ritmika visszavétele felé terelt.

20-25 éve könyvtárgyak, könyvszobrok készítésével is elkezdtem foglalkozni. A Gutenberg Galaxis leszálló ágában, a digitális kommunikáció, a képernyőről olvasás időszakában a könyv szerepe folyamatosan változik. Az első léket az egybekötött jogi szemlék, rövid érvényességgel bíró kereskedelmi értesítők kapták. A házban, ahol évtizedekig éltünk, patinás utazási iroda működött. Egyik reggel a kuka mellett, közel egy köbméter felhőpapírba kötött könyv-korpuszt találtam a fenti műfajból. Ezek az igényesen bekötött, de érvényüket veszített, fölöslegessé vált kötetek indítottak el a könyvtárgy-készítés felé, amit a korábban a szobraimhoz használt eszközökkel kezdtem meg. Nem sokkal később rátaláltam az első kidobott, leselejtezett kottalapokra, kottakönyvekre is. Svájci gyűjtőnek, Vermes Júliának készítettem az első olyan könyvtárgyat, aminek a felületébe már zongorabillentyűket is illesztettem. A két jelenség, vagyis a zongora és a könyv szimbiózisából kiterjedt műtárgycsoport alakult ki az évek során. Könyvmunkáimmal többször részt vettem a Gutenberg Múzeum szervezésében rendezett mainzi művészkönyv kiállításon és vásáron, Marseille-ben, Pármában, a La Pilottában rendezett nemzetközi kiállításon. Néhány éve szerepelt egy könyvmunkám Milánóban, a Brera épületében lévő, még közös uralko-

dónk, Mária Terézia által alapított patinás könyvtárban, a Bibliotheca Braidense-ben. Olasz és svájci művészkönyves kollégákkal rendeztünk közös tárlatokat Milánóban a Naviglio melletti Scoglio di Quarto Galériában, majd Budapesten a Nádor Galériában, Bázelen a Rappaz Múzeumban és ezt követően a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeumban.

2013 óta levelező, 2017-től rendes tagja vagyok a Magyar Művészeti Akadémia képzőművészeti tagozatának. A tagok munkáiból több kiállítást rendeztünk itthon és külföldön. Én voltam a kurátora a *Pri sosedovich, Szomszédolás* című – a szlovén fővárosban, a ljubljanaei Várban rendezett – kiállításnak, társkurátora (Jovián Györggyel) a müncheni Haus der Künstlerben megvalósult tárlatnak és képzőművész kurátora a 2019-ben Kínában, a pekingi Today Art Museumban 200 négyzetméteren létrejött kiállításnak.

Idén november 8-ig láthatók munkáim a bécsi Haus der Musikban. A Beethoven 250 program részeként létrejött *Hommage à Beethoven* című kiállítást a múzeum igazgatója Simon Posch, Nina Schermann művészettörténész mellett a program osztrák felelőse, Susanne Schicker és Ernst Woller, a tartományi parlament elnöke (Landtagspräsident) nyitotta meg 2020. szeptember 10-én.

Budapest, 2021. augusztus 9.

CALUM T. M. NICHOLSON

A KULTÚRA VÁLSÁGA

Mit árul el a Covid-19 világjárvány a Nyugatról és az előtte álló jövőről?

Bevezetés

Több mint két év telt el azóta, hogy megjelentek az új kínai vírusról szóló első híradások. A fertőzések száma olyan gyors ütemben emelkedett, hogy az néha még az erre vonatkozó szóbeszédet is felülmúlta. Röpké pár hét alatt mindnyájan megtanultuk, mit is jelent egy igazán globalizált világban élni.

Azóta sok olyan dolgot láttunk és tapasztaltunk, ami 2019 év vége előtt – legalábbis Nyugaton – elképzelhetetlennek tűnt. Ott volt mindjárt a hallatlanul gyorsan terjedő kór maga, egymást követő megannyi „hullámmal”. Ismerőseink és szeretteink sorra betegedtek meg. A többségük felépült, néhányan azonban meghaltak. Napjainkban a nyugati féltekén ilyesmi korábban nem történhetett meg. A hosszú évtizedek óta tartó jólét hatására sokan naivan azt hittük, az efféle jelenségek végképp a múltéi, vagy csak máshol fordulhatnak elő. Emlékszem, az első beszámolókat olvasva milyen felfoghatatlannak tűnt, hogy az angol vidék – ahol akkoriban éltem – e békés szegletének társadalmát akár szét is zilálhatja valami, ami egy messzi kínai városban történik. Amint a kultúra és a politika terén annyi mindenről bebizonyosodott az utóbbi években, attól, hogy egy eseményt abszurdnak gondolunk, még nyugodtan bekövetkezhet. Ez pedig elég hamar felőrölte azt a képességünket, hogy értelmezni tudjuk az ilyesmit.

Ami 2019 végén még képtelenségnek hangzott, ám azóta bekövetkezett, természetesen messze nem merül ki a betegség felbukkanásában és jellegében. Az eddigi történésekből vélhetően a leginkább rendkívüli, megdöbbentő és fontos következményekkel járó jelenségeknek kevesebb közülük van magához a kórhoz, mint ahhoz, hogy mi mint társadalom hogyan reagáltunk minderre, s hogy ez mit árul el a Nyugatról általában. Van egy régi mondás, miszerint bajban ismerszik meg az ember – azaz nyomás alatt derül ki, kik is vagyunk valójában. Ugyanezt a logikát talán a társadalmak egészére is kiterjeszthetjük. Az elmúlt két évben válságba került a kultúránk, ráadásul több szempontból is. Magától értetődő, hogy társadalmi szinten igyekeztünk megbirkózni a közegészségügyi vészhelyzettel. A mód azonban, ahogyan ezt a vészhelyzetet kezeltük, élesen kidomborította e társadalom jellemhibáit,

amelyek ugyanolyan egyértelműen támadták meg a liberális demokratikus berendezkedés normáit, kultúráját és politikai szervezetét, mint ahogyan a koronavírus támadta meg a szervezetünket a valóságban.

Ebben az összefüggésben, míg a pandémiát tekinthetjük egyfajta közegészségügyi apokalipszisnek – egy olyan katasztrófának, amely szétzilálta addigi életünket, s esetenként véget is vetett neki –, tekinthetünk rá a szó másik értelmében vett apokalipszisként is – azaz olyan valamiként, amely által korábban rejtett dolgok tárulnak fel. A világjárvány időszaka vélhetően egyszerre bizonyult az „apokalipszis” mindkét típusának: közegészségügyi világkatasztrófának, de revelációnak is, mely szerint kulturális és politikai intézményeink alkalmatlanok egy ilyenfajta krízis kezelésére. Mégpedig azért, mert a Nyugat híján van azoknak a jó tulajdonságoknak, amelyekről sokáig azt hitte, benne testesülnek meg: a higgadtságnak, józan észnek, arányérzéknek, pragmatizmusnak, realizmusnak, nyugalomnak, valamint a nyílt és jóhiszemű vita értékebe vetett hitnek.

Amikor a pandémiáról beszélgetünk, a tudomány – a betegség objektív virológiája és epidemiológiája – csupán a történet felét jelenti. A másik felét az adja, ahogyan mi erre a tudományra társadalmi, politikai és kulturális szempontból, szubjektív módon reagáltunk. Az utóbbi történet tehát inkább szól szubjektív értékekről, mint objektív tényekről, lévén hogy ezeket az értékeket mi fogalmazzuk meg, nem pedig készen kapjuk, s éppen emiatt nem sok olyan szaktekintély van, akihez az ezekkel kapcsolatos kételyeinkkel fordulhatnánk – hiszen elvárják tőlünk, hogy a világot, amelyben élünk, mi magunk teremtsük meg. Talán ez az oka, hogy a történet e másik fele közel sem kapott akkora figyelmet, amekkorát érdemelne, s amekkorát nekünk mint társadalomnak követelnünk kellene neki.

Mint minden kulturális válság esetében, ezúttal is igaz, hogy valójában bizalmi válságról van szó, s ebből következően viszonyaink válságáról is. Közelebbről, a világjárvány nemcsak arra mutatott rá, hogy a kultúránk legfontosabb szegmenseihez torzan viszonyulunk – legyen szó akár a tudományról, az államról, a „gazdaságról” vagy a médiáról –, hanem a társas lényekként megélt életünk magjához: a múltunkhoz, a jövőnkhez, egymáshoz, és végső soron saját magunkhoz is. Ez a tanulmány ezeket a területeket veszi sorra.

Viszonyunk a tudományhoz

Az első és talán legnyilvánvalóbb torzulás, amelyre a járvány rávilágított, a tudomány és az iránta érdeklődő szélesebb társadalom viszonyában mutatkozik meg. Először is szögezzük le, hogy a Covid virológiája és epidemiológiája – a vírus természetének és populáción belüli terjedésének kutatása – a tudomány legjavának erejét domborította ki, megmutatva, mire is képes, ha az intézmények és nemzetek erőfeszítéseiket összehangolva, kellő forrást szentelnek egy közös és tudományosan vizsgálható probléma kezelésére.

Miközben a tudomány általánosságban jól vizsgázott, akkor azonban már gondok merülnek fel, ha megpróbálunk túllépni a betegség természetének és terjedésének vizsgálatán, s számba vesszük a terjedése megfékezéséhez, illetve mérsékléséhez szükséges szakpolitikai válaszokat – illetve a mindennapjainkban eszközölt változásokat –, különösen az úgynevezett „lezárást” célzó intézkedéseket. Ez a probléma egy olyan feltételezésben érhető tetten, amely a pandémiáról szóló általános viták gerincét alkotta: nevezetesen, hogy e szakpolitikai válaszokról *kizárólag* tudósoknak van joguk nyilatkozni.

Megdöbbenő volt látni, hogy az utóbbi közel két évben milyen kevés szaktekintély kérdőjelezte meg nyilvánosan a járvány során oly sok állam által bevezetett lezárási intézkedések mértékével kapcsolatos uralkodó narratívát. Az egy figyelemre méltó kivételtől, Lord Sumptiontól eltekintve, aki legalább negyvenkét cikkben bírálta az egyesült királyságbeli lezárási gyakorlatot, melyek változatos politikai irányultságú orgánumokban jelentek meg (*The Times*, *The Daily Telegraph*, *The Daily Mail*, *The Spectator*, *The Sun*, *The Guardian*, *Prospect*, *UnHerd*, *Spiked!*), főként provokátorok és harcosan elkötelezett szerzők és újságírók tollából olvashattunk hasonló tartalmú cikkeket. Ez nem tett jót a nyilvános párbeszéd minőségének és hangnemének, mert átpolitizálta azt, holott politikamentesnek kellett volna maradnia.

A válság két, a tudomány közkeletű értelmezését érintő problémára világított rá. Először is, a klímaváltozásról folyó diskurzustól hasonlóan, ez is arra a téves feltételezésre épült, miszerint „a tudomány” egységes. Ez nemcsak tapasztalatilag nem állja meg a helyét, de még rosszul is értelmezi, hogyan működik a tudomány – különösen annak modellezésén és előrejelzésén alapuló sztochasztikus ágai, ahová a Covid és a klímaváltozás kutatása is tartozik. Mivel bemeneti adataikat szubjektíven jelölik ki és definiálják, potenciálisan annyi lehetséges modelljük állítható fel, ahány epidemiológus csak van.

A tudósok tisztában vannak ezzel – az általuk képviselt megannyi tudományterület épp e változatos nézőpontok között feszülő termékeny véleménykülönbségre épül. Ahogy a Nuffield Bioetikai Tanács a Covid-19-ről szóló állásfoglalásában megfogalmazta: „a tudósok mind azt a nézetet vallják, hogy a tudomány nem adhat bizonyosságot – épp ellenkezőleg”.¹ Az emberek többsége mégis úgy véli, a tudomány egyenes. Ez egész egyszerűen tévedés. Hiszen alig van olyan tudományterület, amely annyira bizonyított volna, hogy vitának nincs is helye. Elég, ha felidézzük, a fizikusok az elmúlt negyven évben azzal voltak elfoglalva – mindeddig sikertelenül –, hogy összebékítsék a fizika alapjait jelentő relativitás és kvantummechanika két bizonyított, ám egymással összeegyeztethetetlen elméletét.²

A tudományos „konszenzus” megkérdőjelezése nem ördögtől való. Hanem egyszerűen annak bemutatása, hogy – a dolog természetéből adódóan – konszenzusról szó sincs. És különben is, az igazi tudomány nem tekinti magára nézve veszélyesnek a kihívást. Sőt, inkább bátorítja azt. A jó tudomány kritériuma Popper óta nem az, hogy a következtetései igazolhatóak-e, hanem hogy megcáfolhatóak-e. Vagyis a tudósoknak azt a kérdést kell feltenniük maguknak, hogy vajon fel tudnak-e állítani egy olyan kísérletet, amely kiderítheti, hogy az adott hipotézis hamis, már ha valóban az. A tudomány szempontjából a súrlódás – azaz a jóhiszemű vita – megvilágosodáshoz, nem pedig tűzvészhez vezet.

Másodszor, és megint csak a klímaváltozásról szóló vitákhoz hasonlóan, problematikus az a feltételezés is, hogy a tudomány következtetései szükségképpen irányadóak a közrendre nézve – amiből az következik, hogy a tudományos tényeknek kellene megszabniuk, ha egyáltalán képesek megszabni – a kultúránkat és az értékrendünket. És ezzel elérkeztünk ahhoz, mi is a gond a tudományfilozófia által szcientizmusnak nevezett ideológiával. A *tudomány* egy felhasználandó eszköz, a *szcientizmus* viszont úgy véli, a tudomány *nemcsak* eszköz, *de útmutató* is azokhoz az alapvető erkölcsi igazságokhoz, amelyek ennek az eszköznek a felhasználását alakítják. Holott a valódi, nagybetűs Tudomány csupán eszköz, a társadalomhoz pedig nagyjából úgy viszonyul, mint a kalapács a házhoz. Ha házat építünk, használunk kalapácsot is. De ne egy kalapács mondja meg nekünk, hogyan építsük fel az otthonunkat. *Léteznek* ugyan a házepítés mérnöki vetületére vonatkozó objektív igaz-

¹ D. Archard et al., Statement: COVID-19 and the Basics of Democratic Governance, Nuffield Council of Bioethics (2020), www.nuffieldbioethics.org/news/statement-COVID-19-and-the-basics-of-democratic-governance.

² C. Powell, Relativity versus Quantum Mechanics: The Battle for the Universe, *The Guardian* (2015), www.theguardian.com/news/2015/nov/04/relativity-quantum-mechanics-universephysicists.

ságok, ahogy léteznek a Covid-19, sőt az éghajlat mibenlétére vonatkozóak is. De hogy milyen küllemű házat szeretnénk felépíteni, az nem objektív, hanem nagyon is szubjektív kérdés. Ez rólunk árul el valamit, nem az anyagi világról, ami pedig az egyetlen dolog, amit a tudomány logikusan és szakmai hozzáértéssel képes leírni. Ugyanez a helyzet akkor is, ha nemcsak a Covid-19 jellegét szeretnénk mérlegelni, hanem azt is, miféle társadalomban akarunk szembenézni vele.

Ahogy a klímaváltozásra, úgy a pandémiára is igaz, hogy a tudomány – a virológia, az epidemiológia – mindössze fele a megoldásnak, ráadásul a könnyebbik fele, amely épp azelőtt ér véget, hogy az igazán nehéz kérdések és problémák felmerülnének. Nehézségüket pedig az adja, hogy eredendően szubjektív és társadalmi, nem pedig objektív és tudományos kérdésekről van szó. S ahogy a klímaváltozás, úgy a Covid-19 is a társadalomra gyakorolt vélhető következményei miatt foglalkoztat minket annyira. Mert a klímaváltozáshoz hasonlóan a Covid „kezeléséhez” is fontos, hogy ne csak a tudományt vegyük figyelembe, hanem azt is, hogy mindez milyen társadalmi kompromisszumokat von majd maga után. Ahogy Sumption írja: „a tudósok segíthetnek nekünk felmérni, milyen klinikai következményekkel járnak a koronavírus megfékezésének különböző módjai. Azt viszont semmivel sem tudják nálunk jobban megmondani, vajon ezek miatt megéri-e a feje tetejére állítanunk a világot, súlyos hosszú távú károkat okozva ezzel. Mindnyájunk felelőssége, hogy megőrizzük az arányérzékünket.”³

A világjárvány alatt mindvégig mérlegelnünk kellett, melyik epidemiológiai modellt követjük. Ám amint ez megtörtént, további két dolgot még mindig meg kellett tennünk. Egyrészt el kellett döntenünk, milyen stratégiával reagálunk a betegségekre: szabad folyást engedünk neki; „célzottan izoláljuk” a leginkább veszélyeztetett embereket – az időseket, a betegeket, és különösen a beteg időseket; vagy „vesztégzár” alá helyezzük az egész lakosságot, függetlenül attól, mennyire fogékonyak a betegségekre. Amint megválasztottuk a stratégiát – s a kormányok elsöprő többsége az általános lezárás mellett döntött, a betegség kitörésének eredeti gócpontja, Kína által felállított precedens nyomán, amely nem melleleg egy autoriter diktatúra –, rögtön egy második kérdéssel találtuk szembe magunkat: hogyan őrizzük meg az egyensúlyt a közegészségügy egy nagyon szűk szelete miatti aggodalom, illetve a társadalom minden más eleme és aspektusa miatti aggodalom között. Ahogy a Nuffield Bioetikai Tanács megjegyzi, fontos etikai kérdéseket

³ J. Sumption, Coronavirus Lockdown: We Are So Afraid of Death, No One Even Asks Whether This “Cure” Is Actually Worse, *The Times* (2020), www.thetimes.co.uk/article/coronavirus-lockdownwe-are-so-afraid-of-death-no-one-even-asks-whether-this-cure-is-actually-worse-3t97k66vj.

is mérlegelni kellett, nem utolsósorban arról, „hogyan őrizzük meg az egyensúlyt a különböző érdekek (egyéni és közösségi, gazdasági és társadalmi stb.) és a kockázati tényezők (Covid-fertőzés, a szegénységhez és elszigeteltséghez köthető rossz egészségi állapot stb.) között”.⁴

A szempontok közt szerepelt természetesen az egyéb megbetegedések miatti aggodalmunk is, legyen szó akár biológiai, pszichológiai vagy társadalmi bajokról. Nyilvánvaló, hogy az orvosi rendelők bezárásával, a rákszűrések és az egyéb rendszeres szűrővizsgálatok elhalasztásával sok más betegség diagnosztizálatlan maradt, a lezárások és az elszigeteltség nyomán pedig robbanásszerűen nőtt a családon belüli erőszak, az alkoholizmus, a depresszió és az önsértés.⁵ És még számba se vettük, milyen veszteségeket kellett elkönyvelnünk a megélhetési oldalon ahhoz, hogy életeket menthessünk meg – ezt az alábbiakban vizsgáljuk meg közelebbről.

Amikor mérlegre tesszük a kompromisszumokat, az ekkor felmerülő kérdéseket egyszerűen nem lehet a tudomány segítségével megválaszolni, hiszen ezek alapvetően kritikai, filozófiai és kulturális természetűek. Arra vonatkoznak, kik is vagyunk, mit tartunk értékesnek, melyek a prioritásaink, s mi a szubjektív véleményünk arról, mi számít elfogadható kockázatnak, és mi nem. Egyszerűen, rá kell döbbernünk, hogy e problémák sokkal többről szólnak, mint csupán a tudomány „objektív” tényeiről. Az értékrenddel kapcsolatos kérdések szubjektívek, így politikai vitát igényelnek, nem udvarias konszenzust. A tudomány szolgálhatja a politikát és a szubjektív értékeket is, azt viszont nem tárhatja fel vagy irányozhatja elő, melyek is legyenek ezek a politikai lépések vagy azok az értékek.

Az elmúlt évtizedekben e természettudományos világnézetnek a nyugati kultúrába való folyamatos beszüremkedését figyelhettük meg. Ez az ideológia azon a feltevésen alapul, hogy a tudomány nem egyszerűen módszer vagy eszköz, hanem önmagában filozófia és erkölcs. A jelenlegi válság kapcsán láthattuk, milyen ára van ennek a téveszmének, amikor a tudományt nemcsak adott célra szolgáló eszköznek, hanem egy totálisabb – és totalizálóbb – igazsághoz vezető kalauznak tekintjük. Ez a krízis, illetve mindaz, ami belőle következett, mindenkifölött arra mutatott rá, hogy meg kell újítanunk a filozófiába vetett hitünket: fontos, hogy szemmel tartsuk a kontextust, az átfogóbb képet, a társadalom egészének szubjektív, kvalitatív szerveződését, ahelyett, hogy csak az objektívebb, mechanikusabb, mennyiségileg könnyebben megragadható részeire figyelnénk.

⁴ Archard et al., Statement: COVID-19 and the Basics of Democratic Governance.

⁵ BBC, Leeds & West Yorkshire Covid Lockdown: Children as Young as Eight Self-harming, Doctor Says, *BBC News* (2021), www.bbc.com/news/uk-england-leeds-56417014.

Folyamatosan halljuk a sirámot, hogy a politikusoknak és az embereknek általában „fogalmuk sincs” a tudományról. Ez nagyrészt igaz is. De aligha kell rajta jobban meglepődni, mint azon, hogy a legtöbb ember mit sem tud a jog számos ágáról, és nem jelent nagyobb problémát sem. A tudomány és a jog a tudás speciális szakterületei, s részleteiket tekintve – amelyekben az ördög lakozik – meglehetősen szárazak. Miért kellene az embereknek lépést tartaniuk ezekkel? És egyáltalán, hogyan is tehetnék? Ami jóval súlyosabb következményekkel jár, az nem a tudományos tények nem ismerete – hiszen bizonyos fokig ez mindenkire igaz; a valódi polihisztorok kora a 18. századdal valószínűleg leáldozott –, hanem a túlzott tudománytisztlet. Az, amikor azt hisszük róla, hogy egységes, és csak rá hagyatkozhatunk az olyan válságok idején, mint amilyenben 2020 óta élünk.

Idővel talán úgy tudunk majd visszatekinteni a világjárványra, mint arra az időszakra, amikor rájöttünk – a saját kárunkon, és talán túl későn –, hogy nem mindegy, milyen társadalomban élünk. Olyanban-e, amelyet egy körütekintő és plurális tudomány szolgál, amely a társadalom egészét szolgáló eszközként tudja, hol a helye, vagy egy olyanban, amely a technokrata szcientizmus rabja, mely meggyőződéses, monolit és gögijében rövidlátó.

Viszonyunk a tudományhoz

Az, hogy a természettudományos világnézet, azaz a szcientizmus betolakodott az életünkbe, önmagában nem lenne gond. De az már igen, hogy a pandémia idején ez hatotta át szinte minden kormány attitűdjét és ismeretelméleti alapállását. A kormányok ennek szellemében többször is kijelentették, hogy döntéseiket és intézkedéseiket „a tudomány vezérelte”.⁶ Ez a gyakran felbukkanó állítás filozófiátlanította, s egyúttal politikátlanította a politikai döntéshozatal folyamatát, s így – végső soron – dehumanizálta is azt. Ez a politikai húzás, melynek révén sikerült kivonni a politikát a döntéshozatali folyamatból, elfedte (nyilván szándékosan) a tényt, hogy a döntés, melynek nyomán országok egész lakossága került tulajdonképpen házi őrizetbe, a veszélyeztetettek célzott és kellően finanszírozott elkülönítése helyett, egyáltalán nem tudományos, hanem eredendően politikai alapon született. Lerítt róla, hogy ez valójában egy cinikus politikai lépés, mely minimalizálni hivatott a választási

⁶ T. Sasse, C. Haddon, A. Nice, *Science Advice in a Crisis*, *Institute for Government* (2020), www.instituteforgovernment.org.uk/sites/default/files/publications/science-advice-crisis_0.pdf.

kockázatot a szavazóurnáknál, szó szerint bármi áron. Ugyanakkor ez egy olyan politikai lépés is volt, amely nem csupán a legkisebb választási kockázatot jelentette a hatalmon lévő, vagy hatalomra törő politikai pártok számára, de a kormányok mozgásterét is óriásira növelte – s most már szinte el is várjuk tőlük, hogy éljenek vele. Azzal, hogy mindnyájunkra érvényes lezárásokat vezettek be, veszélyes precedenst teremtettek az állam számára, amely immár közvetlenül beleszólhat az életünkbe. Ezt azzal „indokolták”, hogy „válsághelyzet” van. Ugyanazt az érvelést alkalmazták, amely az amerikai „Patriot Act”-et is ihlette a New Yorkot és Washingtonot ért 2001-es terrortámadások után, amely megnyirbálta az állampolgári jogokat és magánszemélyekre is kiterjesztette a megfigyelést.⁷ De ugyanezt az érvelést érhetjük tetten, amikor a „klímaválság” kapcsán egyesek kormányzati fellépést követelnek, mely beleavatkozna az emberek mindennapi életébe és törvényi eszközökkel szabályozná azt.

Ám a lezárások még ezeknél is sokkal túlzóbbnak bizonyultak. S a jelek szerint a közvéleményben kevésbé tudatosult, hogy a házi őrizet illetén bevezetése mennyire példa nélküli – hiszen az úgynevezett lezárások valójában erre kárhoztatták a lakosságot. Ahogy Lord Sumption írja: „a Covid-19 járvány alatt a brit állam korábban soha nem látott kényszerítő intézkedéseket foganatosított állampolgáraival szemben [...] az ország történetében ez volt a személyes szabadságjogok legdurvább megsértése”.⁸

A „lezárást”, az Egyesült Királyságban legalábbis, kezdetben nem törvényi, hanem rendeleti úton vezették be, még mielőtt bármilyen törvényt elfogadtak volna.⁹ Egyes rendőri erők kijelentették, hogy még azelőtt be fogják tartatni a kormányzati ajánlást, mielőtt törvénybe foglalnák. Amikor pedig meghozták a törvényeket, a brit történelemben eddig elképzelhetetlen mértékben korlátozták a szabadságot, s a rendőri erők különleges mérlegelési jogkört kaptak a lezárási előírások betartásához. Sumption szavaival: „[a brit kormány] még háború idején sem kényszerítette a nap huszonnég órájában az egész lakosságot az otthonába, ha erre nem volt egy miniszter számára is elfogadható indoka”.¹⁰ De még a Parlament is elég közönyösnek mutatkozott eziránt. 2021. ok-

⁷ ACLU, Surveillance under the Patriot Act, *American Civil Liberties Union*, www.aclu.org/issues/national-security/privacy-and-surveillance/surveillance-under-patriot-act.

⁸ J. Sumption, „This Is How Freedom Dies”: The Folly of Britain’s Coercive Covid Strategy, *The Spectator* (2020), www.spectator.co.uk/article/-this-is-how-freedom-dies-the-folly-of-britain-s-coercive-covid-strategy.

⁹ Sumption, „This Is How Freedom Dies”.

¹⁰ J. Sumption, Locking up the Elderly until Coronavirus Is Defeated Is a Cruel Mockery of Basic Human Values, *The Daily Mail* (2020), www.dailymail.co.uk/debate/article-8281007/Former-Supreme-Court-judge-LORD-SUMPTION-gives-withering-critique-Governments-lockdown.html.

tóber 11-én a brit Alsóház két bizottsága – az Egészségügyi és Szociális Ellátási, valamint a Tudományos és Technológiai Bizottság – kiadott egy jelentést *A koronavírus eddigi tanulságai* címmel. Noah Carl elemző szerint „a jelentés készpénznek veszi, hogy a lezárás volt a helyes intézkedés, sőt amellet érvel, hogy Nagy-Britanniának 2020 márciusában már korábban be kellett volna azt vezetnie”. Emellett a jelentés „meg sem kísérelte értékelni a lezárás hatékonyságát igazoló tudományos érveket”, „nem mérlegelte a célzott védelem alkalmazását mint alternatív stratégiát”, illetve nem „foglalkozott azzal, hogy felmérje a lezárás összköltségét és előnyeit”. Carl szerint a következő kifejezések egyáltalán nem szerepeltek a jelentésben: „költséghatékonysági elemzés, járulékos kár, állampolgári jogok, célzott védelem”.¹¹

Ez tehát a pandémia második nagy tanulsága: milyen könnyen eltávoznak még a legszilárdabb és legdemokratikusabb kormányok is a jogállamiságtól, s mindez milyen csekély ellenállást, vagy akár rossz érzést vált ki az emberekből általában, amennyiben ezeket a jogkorlátozásokat azzal a mázzal tálalják, hogy indokoltak. Számunkra, akik még hiszünk a „liberális demokrácia” „liberális” részében, ez aggasztó fejlemény.

Viszonyunk a „gazdasághoz”

Amikor „lezárásokról” beszélünk, általában két kérdés merül fel: mi az oka – hogy megvédjenek minket a Covid-tól –, és milyen külsőségekkel jár, azaz miként hat az élet normál menetére. Ezt a normál menetet több módon ki lehet fejezni és keretbe lehet foglalni, ezekről a későbbiekben még szót ejtünk. De talán a legnyilvánvalóbb és legkönnyebben kvantifikálható téma, melynek kapcsán ezt megtehetjük, az a „gazdaság”. Azok részéről, akik a világjárvány alatt a lezárások mellett érveltek, kétfajta hozzáállás volt tetten érhető: egyrészt „a gazdasággal” szembeni naiv megvetés, másrészt a gazdaság készpénznek vétele – mindkettő arról árulkodik, hogy irgalmatlanul félreértik, mi is az a „gazdaság”.

A pandémia alatt gyakran hallottuk számos megfogalmazásban, hogy „az élet fontosabb, mint a gazdaság”.¹² Ez a mondat azonban arra utal, hogy elfelejtettük, mit is jelent pontosan a „gazdaság”. A gazdaság nem valamiféle luxus vagy szenvedély, esetleg a gazdagok dorbézolása. Gazdaságnak a mindennapi élet kvantitatív elvonatkoztatását nevezzük. A

¹¹ N. Carl, A Response to the House of Commons’ Pro-Lockdown Report, *Noah’s Newsletter*, Substack (2021), <https://noahcarl.substack.com/p/a-response-to-the-house-of-commons>.

¹² M. Gak, Opinion: Economy vs. Human Life Is Not a Moral Dilemma, *Deutsche Welle* (2020), www.dw.com/en/opinion-economy-vs-human-life-is-not-a-moral-dilemma/a-52942552.

fenti mondat azonban megpróbálja – elég durván – megbecsülni, gépi-esen elméletbe foglalni és mennyiségileg felmérni egy olyasvalami „egy részét”, ami a valóságban organikus, egész és kvalitatív: magának az életnek a megtapasztalását. Mindenkinek kell ennie, aludnia, és meg is kell húznia magát valahol. Ennek megvalósításán közösen munkálkodunk.

E kollektív erőfeszítés része az is, amit „gazdaságnak” nevezünk. De van más elnevezése is: megélhetés. Ha egymás mellé tesszük az emberi életet és a gazdaságot, az közel sem hangzik akkora képtelenségnek, mint egymás mellé helyezni az életet és a megélhetést. A vita nem az erkölcs és a korrupció erői között folyik. Hanem a különböző, ám egyformán fontos és érvényes értelmezések között arról, mi az erkölcsös cselekvés alapja. Talán az a baj, hogy amikor a „gazdaságra” gondolunk, sokan valójában a „pénzügyre” asszociálnak, s eszükbe jut a korrupció, ami a bankszektor 2008-as válságához vezetett. A pénzügy minden területe visszavezethető a gazdaságra, a gazdaság egésze viszont nem vezethető vissza a pénzügyre. Lázás politikai kultúránk terén annyi mindenről elgondolkoztunk az utóbbi években; hasznos lenne, ha a krízis elmúltával végre a retorikánkat is górcső alá vennénk. Jelen esetben „az élet fontosabb a gazdaságnál” mantra – azaz a megélhetés paradox elutasítása az élet maximális védelme érdekében – önmagában is hatalmas veszélyforrás. Egy olyan retorika ez, amely síri csöndet eredményez, ha feltesszük a kérdést: kidobhatjuk-e az ablakon a megélhetésünket, vagy inkább tekintsük adottnak.

Viszonyunk a médiához

A világjárvány alatt sok mindent megtapasztalhattunk. Egyebek mellett azt, hogy a tudományt és a tudósokat mindentudónak állítják be, akik előírhatják, hogyan éljünk; hogy ezt a narratívát a kormányok elég cinikusan alkalmazzák is; s hogy milyen torz elképzelésünk van arról, mit is jelent a „gazdaság”. Az egész jelenség mögött, illetve azt átszöve, mindvégig ott lappangott egy alapjaiban téves, vagy legalábbis elferdített vonatkoztatási rendszer: az a szent meggyőződés, hogy „mindnyájunkra komoly veszélyt jelent a kór”,¹³ ami – ismét csak Noah Carl szavait idéve – „olyan magas fokú félelmet [keltett] az emberekben, ami köszönő viszonyban sem volt az objektív életveszéllyel”. Ahogy Carl provokatívan írja: „sokkal nagyobb baj, ha túlbecsüljük a Covid veszélyeit, mint

¹³ G. D. Smith, and D. Spiegelhalter, Shielding from Covid-19 Should Be Stratified by Risk, *The British Medical Journal* (2020), www.bmj.com/content/369/bmj.m2063.

ha elintézzük annyival, hogy »á, csak egy kis influenza«”.¹⁴ E félelem fő gerjesztője persze az általános média volt, amely láthatólag összefogott a tudománnyal – mintha az egyszerre lett volna egységes és irányadó a követendő magatartást illetően –, továbbá elmulasztotta kérlelhetetlenül és higgadtan megvizsgálni a kormány járványpolitikáját, és megkérdőjelezni a mantrát, mely szerint az emberélet fontosabb, mint a gazdaság, vagy rámutatni, hogy a lezárások állandósításával a kormány „odébb vitte a kaput”, azaz menet közben változtatott a szabályokon.

Könnyű olyan példákat találni, amikor az egyes kormányok *ténylegesen* odébb vitték a kaput. Az Egyesült Királyságban a lezárás eredeti, deklarált célja, amikor 2020. március 23-án kihirdették, az volt, hogy „le-nyomják a görbét”, mégpedig azért, hogy a kórházaknak legyen idejük felkészülni arra, amikor „tetőzik a kórházi kezelésre szorulóknak száma”,¹⁵ illetve hogy elosszák a kórházi terhelést. Mindenesetre a lezárás célja akkor, amikor még senki sem tudta, mikor lesz védőoltás, ha lesz egyáltalán, nem az volt, hogy megvédje az embereket a Covid-fertőzéstől. Hanem hogy elegendő időt biztosítson az infrastruktúra kiépítésére, hogy a kórházak ne terhelődjenek túl, s hogy legyen mindig elegendő lélegeztetőgép.

De hiába valósultak meg ezek a célok, a társadalom továbbra is rettegett az esetleges újabb hullámoktól. Egyes országok még tovább mentek, s a „nulla Covid”-ot tűzték ki célul, ami azért volt furcsa ambíció, mert világjárványról beszélünk egy globális kapcsolatokkal sűrűn átszőtt világban, ahol ha a határok újra megnyílnak, a betegség óhatatlanul terjedni kezd, amint azt több ízben láthattuk. Viszont annál kevesebbszer láttuk, hogy az effajta döntéseket bárki felülbíráltta vagy megkérdőjelezte volna, s többnyire a média is hallgatott, amikor szép csendben megint odébb vitték a kaput.

Most csak azokat a dolgokat említettük, amelyeket a fősodratú média elmulasztott megtenni. Pedig akadnak bőven elszomorító dolgok is, amelyeket viszont megtett. Ezek közül a legfőbb a lezárások mértékéről folyó vita átpolitizálása volt. Azt hihetnénk, hogy a lezárások mértéke egy apolitikus téma, hiszen mindenkinek érdeke, hogy a vita higgadt és jóhiszemű maradjon. Ezzel szemben – a klímavitához hasonlóan, annak híveivel és tagadóival egyetemben – a Covid-vita is két, karikatúrába illő táborra oszlott. Alighogy a politikailag igen megosztó figurának számító Trump elnök kételyét fejezte ki a lezárások mértékével kapcsolatban, bárkit, aki ellenezte a lezárásokat, egyből Trump-hívőnek bélye-

¹⁴ Carl, A Response to the House of Commons' Pro-Lockdown Report.

¹⁵ Sumption, "This is how freedom dies".

geztek. Ezután már szinte lehetetlen volt árnyalati különbségeket találni a vitában, árnyalni pedig végképp nem lehetett.

Szomorú, de mindez borítékolható volt – következtetni lehetett rá a polarizálódásból, ami a közösségi média korában a politikában végbe ment. Ez a polarizálódás persze mindenütt tetten érhető. S míg a jelen-ség maga nem új, a megjelenési formája azonban – az, hogy egyre mélyebbre süllyedünk a közösségi média visszhangkamráiban –, nagyon is az. Míg a digitális korszak előtt általában egyazon tények alapján kellett összebékítenünk az eltérő nézőpontokat, manapság, amikor a közösségi média más-más „tudásközösségekbe” tömöríti az embereket, eltérő információforrásokkal, mind azt hisszük, tényeket kapunk, nem csupán tényekre vonatkozó véleményeket. Ebből azt a látszólag logikus következtetést vonjuk le, hogy a „másik” tábor tagjainak nem egyszerűen más a szubjektív nézőpontjuk, hanem objektíve tévednek. Ergo, vagy hazudnak, vagy hazugok manipulálják őket.

A pandémia tehát e sokféle módon mind megerősítette, milyen problematikus a viszonyunk a médiakörnyezethez. Ezt persze korábban is tudtuk. A járvány alatt azonban meg is tapasztalhattuk, milyen árat kell fizetnünk ezért, amikor a vállalati média olyan fellépést sürgetett és támogatott, ami feláldozta a nemzetgazdaságokat, elkoptatta a kormányok számonkérhetőségét, és elmélyítette azt az érzetet, hogy a tudósok valójában egyfajta világi papság. Régen úgy tartották, egyedül a papok ismerhetik Isten szándékait, ezzel szemben ma úgy véljük, kizárólag ezek a fehér köpenyes új papok férhetnek hozzá nemcsak a tényekhez, de az igazsághoz is – ahhoz, hogy a tények fényében milyen értékrendet és kultúrát kellene követnünk. A főbb sajtóorgánumok pedig, ahelyett, hogy megpróbálták volna visszaszorítani ezeket az aggasztó kulturális tendenciákat, inkább felkarolták és felgyorsították azokat.

Viszonyunk a múlthoz

A világiárvány rávilágított, hogy a tudományhoz, a kormányhoz, a gazdasághoz és a médiához való viszonyunk sokkal kevésbé építő és sokkal inkább problematikus, mint ahogy azt korábban gondoltuk. De ez messze nem a pandémia összes tanulsága. Akadtak megdöbbenő szakadások és zavarok abban is, ahogyan általában a közös kultúránkhöz, illetve azokhoz az emberekhez viszonyulunk, akik ezt a kultúrát a múltban, a jelenben és a jövőben élik és megtestesítik.

Amikor a járvány természetét taglaljuk, a vita főként akörül forog, hogy a betegség maga milyen objektív statisztikai kockázatokat rejt ma-

gában. Ez hasznos, de elfed egy másik fontos tényezőt, amelynek pedig szerepet kellene játszania a kormányzati intézkedések meghozatalában: a kockázathoz való, kulturálisan meghatározott viszonyunkat, illetve szubjektív elképzelésünket arról, mekkora kockázatot tartunk elfogadhatónak. Érdeemes feltennünk a kérdést: elképzelhető, hogy a nyugati kultúra történetében mi vagyunk a kivételek, ami a halálhoz, a kockázathoz és a veszteséghez való hozzáállásunkat illeti?

Talán nem ártana mérlegelnünk, hogy amikor megpróbáljuk megőrizni a – kizárólag a 20. század végétől, a 21. század elejétől jellemző – hitünket abban, hogy a tudomány és a racionalizmus segítségével képesek vagyunk irányítani az egyéni sorsunkat, előre törekvő társadalomként vajon nem pecsételjük-e meg a kollektív sorsunkat? Mi az a – konkrét vagy elvont – ár, amit még hajlandóak vagyunk megfizetni ahhoz, hogy ne kelljen szembesülnünk a korlátainkkal, úgy is, mint társadalom, és úgy is, mint morális cselekvők? Az igazi kérdés itt az, hogy mi a halál helye a kultúránkban. De ahhoz, hogy ezt megértsük, azt is meg kell értenünk, hogyan változott, s hogy történelmi szempontból mennyire kivételes a jelenlegi zéró toleranciánk a tömeges elhalálozással szemben. Ahogy Sumption írja: „bármennyire értékes is, hogy »életeket mentsünk«, nem ez az egyetlen értékes dolog [...] az élet többről szól a halál elkerülésénél”.¹⁶ A szegénység, a háborúk, az erőszakos bűnözés, az élet körforgása és a betegség árnyékában a halandóság tudata egészen a 20. század elejéig foglalkoztatta és állandó aggodalommal töltötte el még a leggazdagabbakat is. Amikor még nem létezett közegészségügy és jólét, nem voltak önkéntes hadseregek, nem találták fel a drónokat és a nagy hatótávolságú ballisztikát, nem állt fel Peel rendőrsége, még nem született meg Fleming, nem léteztek antibiotikumok, nem volt modern szülészet, epidemiológia és mikrobiológia – a halál kísértete mindenki feje fölött ott lebegett. Részben ezen alapult a vallásos hit is – ez volt a legjobb védekezés, amit az emberek többsége ki tudott találni a sorscsapások és a végső szerencsétlenség ellen. Nem véletlen, hogy történelmileg a hit a sorsunk fölötti uralom növekedésével egyenes arányban zsugorodik.

Manapság a túlnyomórészt világi közkultúránk azt az általános vélekedést tükrözi, mely szerint a sorsot tényekre cseréltük, s hogy a halál ma már nem annyira a teológia, mint a technokrácia hatáskörébe tartozik. Míg múltbeli történeteink arról szóltak, hogy a várakozások ellenére, csodás módon miként *maradtunk életben*, mai történeteink arról mesélnek, hogy minden valószínűség dacára miért *haltunk meg* mégis.

¹⁶ Sumption, Locking up the Elderly.

Míg régen a megmagyarázandó kivétel az életben maradás volt, addig ma a halál az. Mi ennek az oka?

Milyen hibát követtünk el? Ki a felelős? Technokrata, kockázatkerülő kultúránkban olyan módszeresen oltottuk be magunkat a kockázat ellen, hogy a halál – történjen bár közúton, levegőben, fronton, munkában, kórteremben – morbid különlegesség lett, ami magyarázatot követel, hogy aztán azonosíthassuk és kijavíthassuk a hibát a kulturális szabályrendszerünkben, hogy a kérdéses halál soha többé ne következessen be.

A halálhoz való illetén viszonyulás azonban történelmileg a kivételt jelenti, nem a szabályt, ebben a mostani válságban pedig létfontosságú, hogy megértsük, hozzáállásunkat ez a kivételes időszak alakította ilyenné, amelyet a második világháború vége óta átéltünk. A pandémia kitörésekor a 65 éves Maria Shriver – Arnold Schwarzenegger volt felesége – azt nyilatkozta, hogy nemzedéke „sok mindent látott már” az életben. Ez igaz, de csak bizonyos mértékig. A baby boomerek generációja – azaz a járvány által leginkább veszélyeztetett kohorsz – a történelem összes nemzedéke közül bizonyosan a legtöbbet *látta*, hiszen egész életében szabadon utazhatott, használhatta a távközlési eszközöket, s emellett hosszú életű is volt. De vajon szintén ők *tapasztalták* a legtöbbet? Tapasztaltak olyan erejű járványokat, háborúkat, természeti katasztrófákat, mint amelyek megnyomorították elődeik életét? Nyilván nem. A kockázathoz való viszonyukat nem tűz edzette, hanem a szerencse fagyasztotta jéggé. Ez az idealista vonatkoztatási rendszer a mostani válságban katasztrófális következményekkel járhatott volna.

A halál patologizálása és az élet mindennek fölötti megszentelése kultúránkban – mely a fiatalságot dicsőíti a tapasztalattal szemben, az egyént a közösséggel szemben, a hosszú életet a tartalmas élettel szemben – síri csöndet eredményezett, amikor arra a kérdésre kerestük a választ, hogy tényleg minden áron kell-e mérsékelnünk a vírus hatásait. Emiatt aztán a fő kérdés a *hogyan* lett: ahogy rámutattunk, a kormányok azt állítják, erőfeszítéseiket „a tudomány vezérli”, megspórolva ezzel az értékekről szóló vitát.

Pedig a kérdés végső soron értékekről és filozófiáról szól, nem tudományról. A krízis elsősorban azt tanította meg nekünk, hogy korunk legkivételesebb értékei – az individualizmus, a piac uralma, minden dolog globalizációja, nem utolsósorban az ellátási láncoké – valójában sokkal prózaibb értelemben kivételesek: egyikük sem viharálló. Csupán érdekes elképzelések boldog békeidőkre. Furcsább időkben azonban már feszélyezők.

Mind közül talán a legfeszélyezőbb a kockázattal szembeni közös attitűdünk és ortodoxiánk. A kockázatkerülés hosszú évtizedeken át egyre csak terjedt, fokozatosan és feltartóztathatatlanul – mondhatnánk, vírusszerűen. Az ügyvédek ingatták a fejüket, s ágazatról ágazatra, évről évre egyre szűkebbre rajzolták vörös tintával az elfogadhatóság körét. Azzal, hogy a végletekig mérsékelni akartuk a kockázat mennyiségét, óriási áldozatokat hoztunk a tapasztalat minősége terén. Ahogy nőtt a papírmunka, s a felelősség elve mindennek része lett, amit csinálunk, kiderült, hogy minden elszorvad. Kevesebb a tanulmányi kirándulás, az elfogadható téma, a rendőrök, tanárok és orvosok is kevesebb időt fordíthatnak elsődleges kötelességeikre, s azok száma is csökken, akik megengedhetik maguknak, hogy új vállalkozásba kezdjenek, azoké pedig, akiknek ez sikerül is, még inkább.

A mostani válság a végét jelentheti mindezen tendenciáknak, amelyek az elmúlt fél évszázadban egyre meghatározóbbá váltak az emberi társadalomban. A vírus felbukkanása önmagában aláásta a globális kiszervezési és ellátási láncok hosszú távú célszerűségét. A járvány kitörésével szembeni sebezhetőségünk és a kár enyhítésére tett erőfeszítéseink kollektív jellege szertefoszlatta az elhatárolt egyén képzetét, a nemzetállam hirtelen nyomora pedig rámutat, hogy a piac nem szolgálhat gyógyírral a járványra. S ha logikailag végigvisszük ezt az érvelést, kiderül, hogy paradox módon a kockázatkerülés kultúrája jelenti számunkra az egyik legnagyobb veszélyt, melynek lehetséges költségei egyszerre rendszerszintűek és katasztrofálisak mind a társadalomra, mind a gazdaságra nézve, globális léptékben és hosszú távon egyaránt.

Mi azonban ebben a kockázatkerülő kultúrában élünk, s úgy tűnik, ez éppolyan mértékben hat a tetteinkre, mint maga a betegség. Gyakran hallani a „nulla Covid” kifejezést, ami a klímaváltozással kapcsolatos intelmek „nettó nulla szén-dioxid” jelszavára rímel. De úgy is tekinthetünk erre a két deklarált célra, hogy valójában a „nulla kockázat” iránti igényt fejezik ki – ami így feketén-fehéren megfogalmazva egy teljesen abszurd elképzelés. A kockázatkerülés kultúrája – azaz minden létező kockázat patologizálása – olyannyira megszokottá vált, hogy szinte nem is érezzük, milyen furcsa. Mindenesetre ez a kultúra él és virul, s ahogy a pandémia megmutatta, válság esetén adódnak nem kívánt következményei is. Még kiderülhet, hogy paradox módon az egyre erősödő hit, miszerint minden kockázat kóros, a legtartósabb és a legsúlyosabb következményekkel járó kór, amely a politikai szervezet egészségét valaha megtámadta.

Viszonyunk a jövőhöz

A világjárvány megmutatta, hogy nemcsak a múlttal kapcsolatban zavartunk össze, de a jövőt illetően is. Pontosabban az eljövendő generációkkal szembeni kötelezettségeink terén veszítettük el a realitás-érzékünket. Nem látjuk, hogy amikor időnként az egész gazdaságban bizonytalan időre lehúzzuk a rolót, bezárunk minden iskolát, s gyakorlatilag felfüggesztjük az egész addigi életünket, hosszú távon esetleg többet ártunk, mint használunk.

Ez közvetett módon és hosszú távon több ember halálát okozhatja, mint maga a vírus – ahogy annak idején a Szovjetunió összeomlása is ugrásszerűen megnövelte az öngyilkosságok számát és a stressz okozta alkoholizmus mértékét.¹⁷ A közös kultúránk és gazdaságunk nagy részét már szinte biztosan lerombolta – hiszen tartós minőségi károkat okozott a társadalom szociális és gazdasági szövetében.¹⁸ Fontos felidézni, hogy a „kultúra” és a „társadalom” maguk is csupán praktikus hívószavak a hagyományok és minták gazdag termőtalajának leírására, amelyet hosszú évtizedek, évszázadok, sőt évezredek alatt egymásra rétegeztünk. Az új hagyományok és minták csak ebből a talajból nőhetnek ki szervesen.

A kultúra a bizalomhoz hasonlóan – mely lényegében az előbbi egyik megnyilvánulása – egy örökkévalóság alatt alakul ki, de szinte egy pillanat alatt meg tud semmisülni. Amikor a kisebbséget alkotó nyugdíjas generációt védjük – melynek tagjai, Nyugaton legalábbis, már így is minden idők legegészségesebb és leghosszabb életű egyedei –, azt kockáztatjuk, hogy a nyugdíj intézményét, ami eddig a többséget képviselő eljövendő generációk számára bevett és elvárható norma volt, magát is nyugdíjazni kell. Az államilag támogatott nyugdíj egy viszonylag új találmány, a 19. század végére datálható. Az államháztartást már eleve megterheli a lakosság elöregedése, de a pandémia alatt hozott intézkedések – melyek csak 2020-ban 13%-kal növelték a világ államadósságát, a 2019-es GDP 97%-ára, ami rekordnak számít¹⁹ – csak közelebb hozták a napot, amikor talán be kell ismernünk, hogy a rendszer fenntarthatatlan.²⁰

¹⁷ M. G. Field, *The Health Crisis in the Former Soviet Union: A Report from the „Post-War” Zone*, *Soc Sci Med*, 41/11 (1995), 1469–1478, <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/8607037/>.

¹⁸ D. Harari, and M. Keep, *Coronavirus: Economic Impact*, *House of Commons Library* (2021), <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8866/>.

¹⁹ M. A. Kose, F. Ohnsorge, N. Sugawara, *Navigating the Debt Legacy of the Pandemic*, *Brookings Institute* (2021), <https://www.brookings.edu/blog/future-development/2021/10/20/navigating-the-debt-legacy-of-the-pandemic/>.

²⁰ OECD, *COVID-19 Crisis Adds Pressure to Private and Public Pensions Systems*, *Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)* (2020), www.oecd.org/pensions/COVID-19-crisisadds-pressure-to-private-and-public-pensions-systems.htm.

Viszonyunk egymáshoz

Amellett, hogy sok mindent megtudtunk az intézményeinkhez és a tágabb kultúrához való tényleges viszonyunkról, alapvetőbb dolgokra is ráébredhettünk – például arra, hogyan viszonyulunk egymáshoz. A pandémia általános narratívája úgy hangzott, hogy a lezárások indokoltak, mert az önzetlenség elvében gyökereznek, ami azt jelenti, hogy a társadalmi jóllétet a sajátunk elé helyezzük. Pedig amellet is szólnak érvek, hogy valójában ennek épp az ellenkezője következett be.

Háború idején a társadalmak felnőtt lakosságuk legegészségesebb és legfiatalabb tagjait küldik el harcolni, akik az életüket kockáztatják, sok esetben meg is halnak. Általában hajlandók vagyunk elfogadni és belátni az áldozathozatal szükségességét, különösen, ha az úgy elkerülhetetlen. Mégpedig azért, mert felismerjük, hogy valami rajtunk túlmutató dolog részei vagyunk, ami nem más, mint a kultúránk. Megértjük, hogy mindnyájan csak szálak vagyunk egy jelentéssel teli óriási, közös szötteben – amit úgy nevezünk: az „életmódunk”. A társadalom bizonyos értelemben olyan, mint Thészeusz hajója: közös identitástudatunk akkor is megmarad, ha az emberek, akik létük során élettel töltik azt meg, jönnek és elmennek. Válság idején megértjük, hogy a társadalom egésze több, mint alkotórészeinek összessége.

A pandémia alatt mégis folyton azt hallottuk, hogy ennek az ellenkezője igaz: hogy az életben semmi sem fontosabb, mint hogy elkerüljük a halált. Arról győzködtek minket, hogy fel kell áldoznunk a közös kultúránkat: a művészetet, az állásunkat, a gazdaságot, mindent, ami az életben minőséget hordoz és élményt jelent, hogy minimalizáljuk az egyéni haláleseteket. Messze nem igaz, hogy a lezárás a nagyobb jó érdekében végrehajtott önzetlen cselekedet lett volna. Sőt elképzelhető, hogy a lezárás egy önző intézkedés volt, mely a nagyobb, közös jó rovására ment, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy lett volna (olcsóbb) alternatíva is: a veszélyeztetett csoportok célzott védelme.²¹ A tudományos hegemonia (és nem a tudományosság) felől nézve, a lezárások talán önzetlenek voltak. A humanizmus szemszögéből azonban – tehát társadalmi, és nem kizárólag epidemiológiai szempontból – vélhetően az önzés kultúráját testesítették meg.

²¹ N. Carl, What Would a Focussed Protection Strategy Have Looked Like?, *Noah's Newsletter, Substack* (2021), <https://noahcarl.substack.com/p/what-would-a-focussed-protection>.

Viszonyunk önmagunkhoz

De a világjárvány mindezen cselekedetek kapcsán nem csupán a meggyengült, technokrata módon részleges világképünkre mutatott rá, hanem az önmagunkról és emberi mivoltunkról alkotott, mélységesen sekélyes és alapjaiban eltorzult képünkre is. Közelebbről pedig arra, hogy a járványkezelésünk alapján két dolgot nem értünk, ami pedig alapvető fontosságú lenne emberi életünkben. Elsőként, ahogy azt már említettük, hogy az életet nem lehet negatívan, a halál elkerüléseként definiálni. Másodszor, hogy élni annyit tesz, hogy egy dinamikus kapcsolati háló részei vagyunk. Ahogy az evolúcióbíológusoktól kezdve a pszichológusokig mindenki rámutat, az ember a társas lény iskolapéldája. Nem véletlen, hogy a magánzárkát sokan a büntetés legszigorúbb formájának tartják, ami alig jobb a tényleges kínzásnál – mert akik a börtönököt vezetik, jól tudják, hogy társas lények vagyunk, s ha elszigetelünk valakit, az a láthatatlan kínzás egyik módja. Az ENSZ a több mint kéthetes magánzárkát egyenesen kínzásnak tekinti.²² A szociopatákra szintén nem igaz, hogy ne értenének a kapcsolatokhoz; nagyon is jól értenek hozzájuk – tudják, szükségünk van arra, hogy megbízzunk másokban, kapcsolatokat alakítsunk ki, s a legjobbat lássuk másokban –, s éppen ezeket a természetes hajlamainkat fordítják ellenünk.

A társadalom – és a „gazdaság” –, ahogy már megállapítottuk, csupán elvont hívószavak a megannyi kapcsolati hálózat érzékeltetésére, melyek nemcsak tevékenységeink, de pusztán érzületünk alapját is alkotják. A megtanult szavaink, a fejünkben cikázó gondolatok, a hanghordozásunk, amit akarva sem tudunk levetkőzni, sőt az átélt érzelmek is mind-mind a másokkal való érintkezés eredményei.

Napjaink kultúrájának van egy furcsa paradoxona: azok, akik azt gondolják magukról, hogy a nyilvánosság előtt „jó” emberek – vagyis akik igyekeznek jobbat tenni a világot, akár úgy, hogy az éghajlatváltozás elleni fellépésre buzdítanak, akár úgy, hogy lezárásokat sürgetnek – gyakran oly módon teszik ezt, hogy az éppen a kapcsolatok fontosságát és az életünkben betöltött központi szerepét hagyják figyelmen kívül. Azok viszont, akiket ezek a „jó” emberek „szívtelennek” bélyegeznek, mert meg merik kérdőjelezni a „zéró Covid”, a „nettó nulla CO₂” és hasonló jelszavakat övező ortodoxiát, gyakran éppen azért teszik fel ezeket a kérdéseket, mert megértik: félő, hogy az efféle kérlelhetetlen

²² A. Hart, K. Cabrera, Why Some Experts Call Solitary Confinement „Torture”, *Texas Standard* (2020), www.texasstandard.org/stories/why-some-experts-call-solitary-confinement-torture/.

stratégiák szétszaggatják a társadalom szövetét, eltépi azt a kárpitot, amelybe mindnyájan bele vagyunk szöve.

Igen figyelemreméltó, hogy a jó szándékú emberek hibás prioritásai – akik tagadják a kapcsolatok központi szerepét és életünk minőségi aspektusait, előnyben részesítik viszont anyagi és mennyiségi aspektusait – korunk társadalmának szinte minden területén tetten érhetők. Leginkább persze a nagyvállalati szférát és általában a transznacionális vállalatokat elmarasztaló szólamaikban. Évekig azt láttuk, hogy országaink elitje – a kapitalizmus észak-amerikai modellje szerint – az értéket tisztán kvantitatív ismérvek alapján méri, s alig, vagy egyáltalán nincs tekintettel a közösségen belüli vállalkozások helyére és szerepére.

Évtizedeken át láthattuk, hogy az elitek mindent racionalizálnak: a tengerentúlra telepítik vállalkozásaikat, hogy spóroljanak, aztán fittyet hánynak a társadalmi következményekre, amikor egész közösségek veszítik el így a megélhetésüket. Ebben nincs semmi személyes, mondják, ez csak üzlet. Legyünk racionálisak! Egyébként pedig, ugyan ezt ma még nem érezzük, de a *jövőben*, hosszú távon mindenképp érezni fogjuk. A piac majd korrigálja. A piac majd fellendül, s a dagály minden csónakot a magasba emel... egyszer. Azonban az angliai vidék nélküli közösségei vagy az USA középső államai számára – amelyek fölött az üzletember csak átrepül – nem látszik, hogy ez az idő eljött-e már, vagy eljön-e valaha is, ahogy az ópiátok betöltik az ipar megszűnése nyomán az életcéljukat és méltóságukat veszített emberek lelkében elkelezett űrt.²³

A járvány csak kidomborította e mizantrópia teljes spektrumát, vagyis azt a nézetet, hogy minden, ami az életünkben minőséget képvisel és egyéni – hagyományaink, mindennapi életünk, kapcsolataink, normalitásérzékünk, szeretetünk tárgyai, és az, hogy meg tudunk birkózni a veszteséggel –, mellőzhető és kevésbé fontos, mint az, hogy minden kockázatot kiküszöböljünk az életből. E kényszer mögött az emberi lét disztópiás felfogása lapul, hiszen az életünket tagadásként fogja föl: hosszú időcsíkként a jövőben, amelynek szolgálatában minden kockázatot át kell hidalni, nem pedig széles tapasztalati mezőként a jelenben, ami szükségszerűen maga után vonja, hogy bizakodással lépünk az ismeretlenbe. Nagyon sok egyéb torzulást is eredményezett ez a világjárvány, számomra mégis ez tűnik a legriasztóbbnak és a legszemélyesebbnek is. Épp azért ilyen riasztó, mert ennyire személyes.

²³ C. Graham, Understanding the Role of Despair in America's Opioid Crisis, *Brookings Institute* (2019), www.brookings.edu/policy2020/votervital/how-can-policy-address-the-opioid-crisis-and-despair-in-america/.

Összegzés

Érdekes, hátborzongató, és talán sokatmondó párhuzamokat fedezhetünk fel a közvéleménynek egyfelől a Covid, másfelől a klímaváltozás miatti aggodalmában. Mindkettőt olyan, létünket fenyegető veszélynek tekintik, amely megkívánja, hogy teljesen a feje tetejére állítsuk a társadalmat, különben tömegek fognak elpusztulni.

Mindkettő olyan probléma, amelyben a magas szintű tudomány át-tételesen az utcai tudományoskodás szintjére süllyed – mi pedig lassan elhisszük, hogy a tudomány irányt mutathat értékeink megválasztásához. Mindkettő esetében láthattuk, hogy a kormányok nagyobb erkölcsi tekintélyt követelnek maguknak az életünk megszabására és irányítására tett erőfeszítéseik során.

Mindkettő olyan elképzelés, amely készpénznek veszi a „gazdaságot”, mintha az egy önmagában való dolog lenne, amely egyszerre érzéketlen és hideg, s elválík a mindennapi életünktől – holott egy egyszerű absztrakció, melynek segítségével életünk elemei az intézmények számára leírhatók. A nyilvánosság előtt zajló vita mindkettő esetében polarizálódott politikailag. Ez nyomban megjelenik a médiakörnyezetben, amely maga is generálja ezt a polarizálódást. Ez a média egyre inkább az ortodox kormányzás hordozója lesz ahelyett, hogy eszköz lenne, amellyel megkérdőjelezhetnénk azt. Mindkettő figyelmen kívül hagyja a múlt tanulságait és kultúráját, és nem értékeli kritikai módon, összehasonlító történeti távlatban jelenlegi fóbiáinkat és erkölcsi pánikunkat.

Az eszmecsere mindkét témáról az eljövendő generációk iránti állítólagos együttérzés jegyében zajlik, noha a meghozott intézkedések több kárt fognak okozni a jövő nemzedékeknek lehetőségeiket és kilátásaikat tekintve, mint maguk a problémák.

Míg mind a lezárási intézkedések, mind az éghajlati alkalmazkodásra, illetve a klímaváltozás hatásainak enyhítésére vonatkozó felhívás a közösségi érdekek védelme nevében zajlik, valójában mindkettő – legalábbis gyaníthatóan – meglehetősen önző.

Mindkettő egy olyan életszemléletről tanúskodik, amelyik nem sokra tartja az élet megélését, mindenféle elvonatkoztatás, általánosság, technokrata felügyelet és beavatkozás nélkül. Mindkettő *tárgyaknak* tekint bennünket, nem pedig *személyeknek*, és nincs tekintettel arra, milyen fontosak és értékesek az életünkben a nem számszerűsíthető, szubjektív, kulturális és tradicionális tevékenységek.

Talán nem véletlen, hogy azt tapasztaltuk, e két nagyon hasonlóan felépülő jelenség teljesen eluralkodik az életünk fölött és átszabja tágabb kultúránkat, mindezt pár röpké év alatt – amit a közösségi média

korának is nevezhetnénk. Úgy tűnik, olyan korba léptünk, amelyben a tudomány nemhogy *eloszlatná* a hisztéria és irracionalitás új keletű formáit, de a mindentudásába vetett vak hit által még *táplálja* is azokat. Akár ki is jelenthetjük, hogy a szcientizmus az új hit. Annak pedig elég ótestamentumi – kénköves tűzzel, hét csapással, végítélettel, meg ami kell.

Ebben az új hitben valamit jól elfelejtettünk: azt, hogy a tudomány egy használni való eszköz, nem pedig válasz arra, mi az igazság, azaz hogyan kellene élnünk. Ezt az eszközt bölcsen kell használnunk. Mert ha nem, féltő, hogy e legnagyobb vívmányunkat arra használjuk majd, hogy igazoljuk vele a mániáinkat, miközben feláldozzuk, amit oly nehezen vívtunk ki és oly gyakran készpénznek veszünk: normalitásunk bevett ritmusát.

A válság szomorú utórezgései közepette tiszteljük továbbra is a tudományt. De vessünk véget ennek a lélegzet-visszafojtott tiszteletnek, ennek a tudományos reduktivitásnak, amely az utóbbi évtizedek egyre növekvő tendenciája volt. Hogy ezért milyen árat kellett fizetnünk, azt a járvány mutatta meg. Ez a tendencia persze jócskán megelőzte a pandémiát, amely élesen kidomborította hátrányait, azt, hogy csak súlyosbítja e természeti vészhelyzet katasztrofális következményeit. Ez az apokaliptikus látomás talán alkalmas lesz arra, hogy komolyabban elgondolkodtasson bennünket fennálló kultúránk filozófiai normáin, s azon, miként változtathatnánk rajtuk. Ha nem így teszünk, abból lesz csak az igazi apokalipszis, amitől a liberális demokráciánkat féltünk kell.

Úgy tűnik, a jelenlegi válságban valóban sok minden feltárult – legalább következményeiben –, ami korábban rejtve maradt előttünk, jóllehet olykor majd kiszúrta a szemünket. Ez aligha példa nélküli. Sokszor egy válság kell hozzá, hogy rádöbbenjünk, elképzeléseink és ortodoxiáink közül melyek nem viharállóak, melyek nincsenek a segítségünkre, amikor össztársadalmi szinten szembe kell néznünk az előttünk álló problémákkal és kihívásokkal – ahelyett, hogy fittyet hánynánk rájuk.

Akkor hát, mi a megoldás, ha társadalomként be akarjuk oltani magunkat a szcientizmus túlkapásai ellen, s nem akarunk úgy reagálni váratlan válságokra, hogy az nemhogy megoldaná a problémáinkat, de még nagyobbakat teremt? Számomra úgy tűnik, a leghasznosabb, amit előrehaladva tehetünk, hogy megtanulunk fegyelmezettebben gondolkodni ideológiai fertőzések, azaz szűk látókörű és reduktív gondolkodásmód esetén, vagyis – legfőképp – amikor azt hisszük, hogy a tudomány nemcsak eszköz értékeink szolgálatában, hanem ezeket az értékeket kijelölő vezérfonal is. Ha a járvány apokaliptikus jelenéseivel ennyit sikerült elérni, van rá esély, hogy a jövőben talán el tudjuk majd háritani az önmagunk okozta katasztrófákat.

(Fordította: Németh Orsolya)

1% METAFIZIKA

MÁDL FERENC ÍRÁSAIBÓL – KERESZTÉNYSÉG, ERKÖLCS, EURÓPA

Egy keresztény Európa égi mását és valóságképét keresve

Az Úr a teremtés és a teljesebb emberré válás folyamatában beleírta az emberbe ember mivoltunk és sorsunk legáltalánosabb törvényeit. A Genézisben a tízparancsolatban, a két kőtáblán, az Ószövetségben és az Újszövetségben megírt törvényekben és erkölcsi parancsokban, az antikvitásnak már a Krisztus utáni első századokban kereszténnyé minősült tanaiban, Szent Ágostonnak *Az Isten városában*, majd a későbbi századok királyi törvényeiben, Szent István Intelmeiben, a Magna Chartában, az Aranybullában és a még későbbi alapjogi alkotmányos forrásokban, amelyekben írásos formát is öltött az európai örökség etikai értékrendje.

Weiler kétszer kettő négy módjára néven nevezi a teremtésben az Úr művét, hogy az embernek, életének és jövőjének rendjéhez az isteni törvényeket is a lelkébe írta; hogy a maga képmására alkotta; hogy töltsse be a földet, de hogy vigyázza is ezt a földet; hogy szeresse Istenét és felebarátját; hogy személyiségének emberi méltóságával vigyázza utódait, családját; hogy éljen békében és együttműködésben közösségeivel; hogy védje az életet és házastársát, vagyonát; tisztelje a törvényt, tisztelje a jót, a szabadságot, az igazat, az igazságosságot, a szépet, segítse a rászorulókat. Ezek a legősibbek a törvények és parancsok között, amelyek a keresztény Európa etikai értékrendjét alakították és máig hatóan alakítani hivatottak. Így – ilyen morális értékekkel és kibontakozásával – éltek Európa, az európai ember, közösségei, országai és nemzetállamai az eddigi századokban. A jogilag is kifejezett morális értékrend közben jelentős mértékben laicista nyelvezetet öltött. De azért az ősi keresztény gyökök maradtak „minden gondolat alján”, ahogy a költő szólt első szerelméhez.

(Magyar Szemle XV. évf. [2006] 1–2. sz. 17–18. o.)

Erkölcsei értékek az európai integrációban

A közös erkölcsi értékeken alapuló alkotmány és az emberi jogokat rögzítő törvénykezés erősíti a sokféle népet tömörítő európai nép, a népek népe együvé tartozását és egységét.

Am rögtön felmerül a kérdés: vajon Európának szüksége van-e alkotmányra? Sokan, sokszor vitatták ezt, és arra a következtetésre jutottak, hogy az európai alkotmány léte döntő fontosságú. Ez az, ami a kormányok kötötte békeszerződéseket a népek békeszerződéseivé teszi. Egy békeszerződés többnyire a kormányok tárgyalásos úton kialakított konszenzusát jelenti. Az alkotmányban viszont egy közösség értékei és céljai jutnak kifejezésre. Ezért hát a népek uniójának legitimációját a közös alkotmány teremti meg. Semmi kétség nem férhet hozzá, hogy a politikai unió elengedhetetlen feltétele az alkotmány.

A jelek szerint ez hosszú folyamat lesz. És remélhetőleg ebben a folyamatban már az újonnan belépő tagok is részt vesznek.

A helyzet biztató. Annál is inkább, mivel a jövőendő európai alkotmány legfontosabb részét az „Emberi jogok európai kartája” képezi. Az Európában mindenütt tisztelt és óva őrzött alapvető emberi jogok az európai integrációs folyamat leghathatósabb eszközei lesznek. Európa polgáraiban az alapvető jogok hatékony és érvényesíthető kartája erősíti majd az európaiság tudatát – azt a polgári tudatot, hogy vannak jogaik, s ezeket intézményesen meg tudják védeni. Ez a karta az európai identitás foglalatja lesz. Tükrözi Európa értékeit és eszményeit, mely értékek és eszmények mélyen gyökereznek mind az európai identitásban, mind pedig az unió tagállamainak hagyományában és hitvilágában. Ez a karta valódi erkölcsi tartalmat adhat a közös Európa felépítésének, és reméljük, így is lesz.

Európa hosszú ideig a tagállamok Európája volt. Hangsúlyozom: az államok Európája, a gazdasági piacok Európája volt. Az új évezredben azonban eljött egy pillanat, amelyben ki lehetett javítani a hibákat. Ez történelmi esély, melyben az európai integráció jelentése lényegesen kitágul. Először is az „Emberi jogok európai kartájával az az Európa tette meg első lépéseit, mely többé már nem egyszerűen államok és piacok együttese. Ez már a polgárok és a polgárjogok Európája. A keleti bővítéssel pedig helyreállítjuk öreg kontinensünk földrajzi és politikai egységét.

Az erkölcsi értékek léte szorosan összefügg azzal, hogy a polgárok milyen mértékben vesznek részt az egyesült Európa ügyeiben. A 20. század kezdetéig Európa népei joggal föltételezték, hogy egyetemleges erkölcsi világrendben élnek. Az egyetemesség az európai civilizációból,

a tízparancsolatból, az Ó- és az Új-Testámentumból, a görög és római antik világból, a keresztény erkölcsből, a humanizmus és a reneszánsz értékeiből, az emberi jogokból és a modern kori alkotmányosság demokratikus ideáljaiból fakadt, és azok része volt. Ezt a hitet azonban aláásta a két világháború, a különféle diktatúrák hatalma és sok millió ember pusztulása. Újból hinnünk kell abban, hogy életünk erkölcsi értékeken alapszik. Európa erkölcsi újjáépítése a civil társadalom alapjaira kell hogy támaszkodjon, nem pedig a politikai elitre. A civil társadalom és a civil szervezetek az európai architektúra keretein belül olyan világot teremtenek, melyben az ész, a becsület és a tisztesség érvényesül.

(Magyar Szemle X. évf. [2001] 3–4. sz. 8–9. o.)

KÖRKÉP

TÓTH KLÁRA

IRON LADY VAGY KATINKA?

Néztem a vizes vb-t, amikor csak tehettem, néha olyankor is, amikor nem volt szándékomban, csak ottragadtam a tévé előtt, pedig sajnos, úgy vagyok, ahogy Churchill mondta: „no sport”. Sokszor mégis varázsosak a nagy téttel járó sportversenyek, talán azért, mert egyre kevésbé látunk igazi érzelmeket a médiában. Ezekben a közvetítésekben viszont igazi a mosoly, az ordítás, a könny, a magány. Igen, a magány, például ott fönt a nem tudom hány méteren, a műugrók trambulinján. Másodpercekig mutatta a kamera az arcokat, a megfeszített koncentrációt, a feszültséget, s csak egyszer, egyetlen arcon egy finom, alig-mosolyt. S aztán az edzők a medence partján, a séta fel-alá, s a magasba lendülő kéz, s a kitörő kiáltás. S akkor még nem beszéltem a nézőtérről. De úgyis tudják, hiszen mindenki ezért nézi a sportközvetítéseket.

S néztem természetesen Hosszú Katinkát, aki 33 évesen azért indult, mert a 96 érme mellé szeretett volna néhányat még. Meg hát nem is lehet ezt csak úgy abbahagyni. Kell egy-két év „levezetés”, s az ő előéletével nem elég, hogy csak úgy lejárógatunk az uszodába.

Úgy tűnt, hogy a korábban mindig győztes, és csak a győzelmet elfogadó Katinka Tokió után végre megtanult valamit. Mosolyogva fogadta a negyedik helyet, s az őt ünneplő közönséget. Jogos volt a mosoly és az ováció is. Nem hiszem, hogy a közönségből sokan úgy gondolták volna, hogy Hosszú Katinka ezen a vb-n még éremesélyes. A taps a rendkívüli életműért járt.

Miközben a vizes vb-t nézegettem, halogattam a recenzióírást a *Katinka* című filmről. Mert nincs rosszabb, mint rossz filmről írni. Ráadásul egy olyanról, amelynek anyagi támogatása vagy ötvenszerese egy normál dokumentumfilmének. Igen, tíz millió forint egy dokumentumfilmre szánt pénz. S nem lehet nem arra gondolni, hogy Jelenczki István állami támogatás nélkül készítette el négy részes Trianon-filmjét, a legalaposabb, legátfogóbbat a témában s a köz-média be sem mutatta.

„Volt olyan, hogy 70-80 fős stábbal forgattunk edzéseket. A víz alatt 25 halogénlámpát helyeztünk el, 50 méter hosszú sint fektettünk le a medence mellett, azon mozgott egy fahrkocsi, hat méteres daruval, ami belógott a víz felé. A medence felett drótokat feszítettünk ki a spidercamnek, ezzel olyan közel tudtunk menni hozzá, hogy tempózás közben Katinka többször bele is ütközött. Tényleg olyan felvételek készültek róla, amilyenek még soha. Nem csak átvitt, érzelmi értelemben, hanem fizikailag is igen közel tudtunk hozzá kerülni. A hangmérnök a víz alatti hangokat is rögzítette, ez is különleges élmény lesz...

A vízalatti felvételeknél az volt a terv, hogy majd búvárok úsznak Katinka mellett, így alulról és oldalról is fel tudjuk venni a mozgását. De a próbanapon kiderült, hogy a búvárok még a dublőrrel sem tudják tartani az iramot a víz alatt. Nagyobb odalent a közegellenállás, kamera van náluk, eleve nem is tudnak olyan gyorsan úszni. Mi lesz így akkor, ha Katinka jön? A megoldás az lett, hogy a medence melletti fahrkocsira egy tengerikajak-szerű kis csónakot riggeltünk, ezen volt egy víz alatti ülőke, amire ráült a bűvár operatőr. A kocsit heten tolták izzadva a sínen, hogy a kamera lépést tudjon tartani Katinkával a vízben. De még így is előfordult nem egyszer, hogy lemaradtak. A bűvár viszont egy méterről tudott felvételeket csinálni Katinkáról, aki a szomszédos sávban úszott.”

A fenti idézet a film rendezőjétől, Pálincás Norberttől való, akinek többször is volt lehetősége beavatni a potenciális nézőket az elképesztő technikával, trükkökkel, dublőrökkel éveken át készülő film műhelytitkaiba. S az eredmény (pár percben) nem is maradt el, mondhatnám vetekszik a *Nagy kékséggel*.

A bemutató hetében azonban, érzésem szerint, inkább csalódott és tanácstalan volt a moziban az a tucatnyi néző, aki jegyet váltott a filmre. Mintha valami mást vártak volna, nem a technikai bravúrokat. Lehet, hogy éppen Katinkára vártak, az Iron Ladyből éppen Katinkára változó idolra, aki azonban nem jött el. Pontosabban: ott volt a film szinte minden kockáján, de nagyon ritkán jött át a vásznon. Sajnos nem látunk az imázsváltás mögé, hogyan lett Iron Ladyből Katinka. Lett-e egyáltalán, vagy csak a film kedvéért?

Annak persze sok oka van, hogy miért nem sikerült a varázslat, ami az ilyen típusú filmek titka? De milyen típusú ez a film? Életrajzi filmnek tüntetik föl, nem portrénak, de attól is azt várjuk, hogy a bálvány, a rendkívüli teljesítményt nyújtó ember mutassa meg magát. Tudjuk meg ki ő valójában, amikor éppen nem szerepel a róla készített filmben. Igazából egy ilyen összetett kudarcnak nincs egyetlen oka.

Lajos Tamás és Bederna József producerek még a koronavírus-járvány és a tokiói olimpia előtt jó régen kitalálták, hogy Hosszú Katinkáról, az egyik leg-sikeresebb magyar sportolóról filmet kell csinálni. Katinka, aki akkoriban még legyőzhetetlen, és már egy sikeres „brand”, az Iron Lady tulajdonosa. Emellett ismert személyiség, le nem kerül a bulvársajtó oldalairól. Két évig gondolkodik: megéri-e neki ez a film. Aztán úgy dönt: igen. A feltétel: ő lesz az executív producer, ami nem kevesebbet jelent, mint hogy a film minden kockája fölött rendelkezik, vagyis csak az szerepelhet a vásznon, amibe ő beleegyezik. Negyvennyolcszor vágta át a filmet – nyilatkozta egyszer.

Nem érzem szerencsésnek ezt a megoldást. Mint ahogy azt sem, hogy Magyarországon, ahol igazán nincs hiány klasszikus értékeket is létrehozó, filmjeikben a személyiség teljességét feltárni képes, aktív dokumentumfilmekben – Almási Tamástól Soós Ágnesen keresztül Varga Ágotáig, nem beszélve a világhíró Cseke Eszter–Takács András párosról –, egy olyan rendezőt kértek föl, akinek nincs lényegesnek mondható dokumentumfilmes teljesítménye. Pálincás Róbert tévés magazinműsorok rendezője volt, s közreműködött a sikernek mondható *Tabuk Nélkül* című sorozatban.

A stáb egy korrektnek nevezhető filmet csinált, párhuzamos szerkesztéssel mutatva be a tokiói olimpiára való brutálisan kemény felkészülést s az életrajzi

motívumokat. Ez utóbbiban szerencsájük is van, mert a nyolcvanas évek közepétől, a videó felvevő megjelenésének köszönhetően Hosszú Katinka szinte minden jelentősebb pillanata dokumentálva van gyermekkorától, az első karcsapásoktól kezdve. Nézzük az amatőr felvételeket, az iskolatévé bájos tudósításait, a hazalátogató világklasszist stb., mint minden hasonló filmben.

Aztán látjuk az amerikai látogatást, az egyetemen, ahol az akkor már világklasszis Katinkának megmondta edzője, hogy bárkivel járhat az uszodabeli srácok közül, csak Shane Tusuppal nem. Természetesen nem hallgatott rá, a londoni olimpiai csalódás után az amerikai srác lett az edzője, majd a férje is. A „mi lett volna, ha...” itt sem reális kérdés. Katinkának meg kellett járnia ezt a „poklot” is, ahhoz, hogy dőljenek az aranyérmek, s hogy egy sokak szemében nem túl szimpatikus mítosszá, Iron Ladyvé váljék.

Három olimpiai aranyérem s kétmilliárdos vagyon lett az eredmény, de Katinka kilépett a kapcsolatból 2019-ben, mert alárendeltnek érezte magát. „Annyi mindent köszönhetek neki az esetleges negatívumok mellett. Szívem szerint az elmúlt évekből arra emlékeznék, ami jó volt. Arra a sok mindenre, amit közösen elértünk. Az viszont biztos, hogy most jobban önmagamnak érzem magam” – mondta válásuk után egy bulvárlapban. S az a gond a filmmel, hogy semmi többet nem tudunk meg az úszó fenoménről, mint azt, amit korábban már tudhattunk. A leghitelesebb felvételek egyike: amikor édesanyja a tokiói vereség után azt mondja: „szegénykém”. Volt egy forgatókönyv, mely szerint a film vége az lesz, hogy Katinka megnyeri a tokiói olimpiát, s szól a Himnusz. A sors azonban közbeszólt, a Covid miatt csúszott az olimpia, a stáb ki sem utazhatott, japán kollégák vették Katinkát vagy a masszörje mobiltelefonnal, és Katinka nem nyert Tokióban.

Dárday István főiskolás korában akart csinálni egy vizsgafilmet Albert Flóriánról. A csodacsatár azonban eltörte a lábát. A rendezőjelölt szólt tanárának, Herskó Jánosnak, hogy akkor ő inkább másik témát keres. Herskó azonban azt mondta, hogy csinálja csak meg a filmet a törött lábú focistáról, hiszen az élet nemcsak az, hogy gólt lövünk.

A *Katinka* készítői abban tévedtek, hogy csak a győztesről akartak filmet csinálni, minden áron. Arról nem tehettek, hogy filmjük hőse a kudarc után csapat-papot otthagya hazautazott, s az olimpikonok fogadására sem ment el. Ez a dráma kimaradt a filmből. Helyette Köbli Norbert írt egy hollywoodi befejezést. Katinka új párjával a Kanári-szigetekre utazik, ott sétálnak a tengerparti naplementében, s tervezik a jövőt, amelynek centrumában már nem feltétlenül az úszás lesz, hanem a boldogság (csupa nagybetűvel).

A vizes vb idején megjelent egy címlap róluk *Világcsúcs szerelemből* címmel. Köbli Norbert nélkül manapság nem készülhet forgatókönyv, de hogy hogy kerül egy dokumentumfilmbe, az végképp érthetetlen.

Valami nagyon nincs rendben a magyar filmben, de a magyar társadalomban sem. Amikor a tucatnyi néző kicsit értetlenkedve, szomorkásan ment ki a filmről, eszembe jutott, hogy Kósa Balczó-filmje után minden vetítést megtapsoltak. Tudom, az egy más kor volt: a film különösképpen a dokumentumfilm tudatformáló erő volt. Hogy most, a filmiparrá vált filmgyártásban micsoda, mi lett belőle, ezt a *Katinka* című szuperprodukció emblematikusan mutatja.

LUDMANN MIHÁLY

AZ ÉPÍTÉSZET ÚJ RUHÁJA

125 éve született Molnár Farkas

A művészet – és így az építészet – története jelzi a világ visszavonhatatlan változását, amely a XIX. században bekövetkezett. Az építészetben a barokk öntörvényű stílusa után a múlt formáinak és szerkezeteinek ismétlése, felidézése révén teremtettek egy új világot. Kezdetben az antikvitás, majd a középkor stílusai uralták az építészet világát, a múlt formáit alkalmazták az építések a különböző feladatokat ellátó épületeknél. Ez a módszer akkor is működött, ha templomról, palotáról, áruházzal vagy pályaudvarról volt szó. A XIX. század második fele és a XX. század eleje a természettudományok forradalmának kora, ennek következménye a technika gyors fejlődése, és ez magával hozta a tér és az idő szemléletének megváltozását, ezzel együtt a hagyományos világkép átalakulását. Az eklektika építészete a múlt értékeinek megőrzésével szemben állt ezzel a változással, ahogyan a tökéletessé fejlesztett akadémikus képzőművészet is. A boldog békeidők sajátos kultúrharca volt a szecesszió, amelynek képviselői nem csak a hivatalos, akadémikus művészettel álltak szemben, hanem a kommerszé váló kultúrával is. Visszatérés volt ez az aranykor mítoszához, az elveszett édenhez, a középkor teljességet hirdető világképhez. Anakronizmusa miatt nem lehetett hosszú életű, egy évtizedes virágkor után a megrendelők és a művészek is elfordultak tőle.

A szecesszió után a konstruktív, funkcionális építészet nőtt fel a historizáló irányzatok mellé, és ez teljessé lett ki a Weimarban létrehozott, az Iparművészeti Iskola és a Képzőművészeti Akadémia egyesüléséből 1919-ben megszülető Staatliches Bauhausban. Ennek az iskolának az első vezetője Walter Gropius volt, akinek korai alkotása a Fagus-cipőgyár épülete. A gyáregület egyszerű és funkcionális formát, racionális belső tereket, puritán szerkezetet, olcsó és gyors építési technológiát igényelt. Ez kikényszerítette az építészet megszabadítását a dekoráció ballasztjától, amely új ideává vált. A funkcionalizmus eszméje nagy hatást gyakorolt egy olyan új generációra, akik fiatal korukban találkoztak az avantgárd multtagadó művészetével. Ezek egyike volt Molnár Farkas.

Molnár Farkas 1897. június 21-én született Pécsen. Érettségi után a Képzőművészeti Főiskola festőszakán folytatta tanulmányait, majd rövid ideig a Műszaki Egyetem hallgatója volt. 1919-ben visszatért szülővárosába, itt könyvillusztrációkat készített és a *Krónika* című lap munkatársa volt. Festményei tájképek és figurális kompozíciók, melyek a szerkezetet hangsúlyozó, erőteljes kontrasztokkal és élénk színvilággal megformáltak. Jól látszik rajtuk az expresszionizmus és a kubizmus hatása.

Molnár 1921-ben csatlakozott a Bauhaushoz, kezdetben Gropius irodájában dolgozott. Baráti kapcsolatban volt többek között Moholy-Nagy Lászlóval, Bortnyik Sándorral. Bortnyik Sándor *Az új Ádámjának* (1924) divatos öltöztető polgára olyan, mint egy felöltöztetett próbabábu, akinek az alakja igazodik

az őt körülvevő szögletes elemekkel megformált környezetéhez, ahol minden mesterséges, geometrikus, semmi organikus sincs, nagyon jól illusztrálva a Bauhausban uralkodó funkionalista-konstruktivista szemléletet.

Molnár Farkas a Bauhaus első kiállításán, 1923-ban mutatta be a Vörös kubus, egy kocka formájú, lapos tetejű, különböző méretű négyszög ablakokkal ellátott épület tervét, amelyen nincs semmilyen dekoráció, még a párkányok is hiányoznak róla. „Az építész nem szép homlokzatokat rajzol többé, hanem térbeli tárgyakat tervez, amelyek alkotóelemeinek térbeli összefüggése, méreteinek viszonya adja a kellemes összehatást” – írta 1926-ban. A belső terek elosztása logikus, a földszinten kapott helyet a kamra, a konyha, az ebédlő és itt van a hálósoba. Az emeleten férőszoba, nőiszoba, gyerekszoba és a fürdőszoba. A kényelmet szolgálóan mind a két szintre tervezett wc-t. A külső színességében a holland De Stijl csoport hatása érzékelhető.

A művész 1925-ben tért haza és 1928-ban befejezte tanulmányait a Műegyetem építészkarán. 1929-ben részt vett a CIAM¹ frankfurti, II. kongresszusán, ahol a korszerű kislakások tervezése volt a fő téma. Hazatérve több építésszel megalapították ennek a nemzetközi szervezetnek, a magyar csoportját. 1930-ban tagja lett a Mérnöki Kamarának, és ennek köszönhetően a következő évben Ligeti Pállal közösen építészirodát nyitott. Ekkor a gazdasági világválság idején a legfőbb feladatuk villa- és lakóépületek tervezése volt, a zsúfolt belvárosból a budai hegyvidékre kiköltöző középosztálybeli polgárok megrendelésére. A lakáshiány csökkentését szolgálta a Napraforgó utcai lakópark létrehozása. Itt a főváros engedélyezte a telekminimumtól való eltérést, de előírásokkal biztosította, hogy a kertvárosi jelleg megmaradjon. A kislakásos mintatelepen 16 családi házat és 3 ikerházat építettek fel, amelyek – egy kétemeletes kivételével – mind egyemeletesek voltak. A 22 lakás tervezésében a kor ismert és kezdő építészei is részt vettek, ezért az épületek megjelenése eltérő, de a konstruktív funkcionális jól láthatóan mindegyiknél érvényesült. A belső terek elrendezése is más, de érvényesült az az elv, miszerint a földszinten a nappali, a konyha és az ebédlő, míg az emeleten a hálósobák kapjanak helyet. A Napraforgó utca 15. szám alatt álló épületét Molnár Farkas Ligeti Pállal együtt tervezte. Ez is kétszintes, ahol a terasz fontos eleme a lakásnak és ez némi távolodást mutat a vörös kockaháztól. A lakótelepet 1931. november 9-én avatták fel. Ezt követően az építész számos villát és lakóépületet tervezett, amelyek döntő részét a II. és a XII. kerületben építették fel. Ezek egy részét később átépítették, de olyan is van, amelyet lebontottak.

Az átalakított házak egyike az 1932-ben felépített XII. kerületi Lejtő utcai villa, amely 1933-ban a milánói Triennálén I. díjat nyert. Az épület különlegességét apszisos bővítményei adják. A földszinten ez az ebédlő-társalgó bővítménye a déli oldalon. Az íves felületen körbefutó ablaksávon ennek köszönhetően bőséges fény érkezik a belső térbe. A másik íves forma a keleti oldalon az emeletre vezető lépcső befoglaló építménye. Az emelet a hálósoba és a gyerekszo-

¹ CIAM – Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (Modern Építészet Nemzetközi Kongresszusa) –, amely 1928 és 1959 között működött.

ba szintje, azonban a felső szint fele nyitott teraszként funkcionált. A lapos tető ennek az épületnek is jellemző megoldása. Molnár Farkas számára alapvető volt a belső terek célszerű kialakítása. A Harangvirág utcai épületének (1934–35) lakótereiben három könnyűlemezről gyártott tolófalainak elmozdításával 12 különböző térkombinációt lehetett létrehozni.

A terasz és az íves felület használata stílusváltás felé mutatnak, ahogyan a késői, a Pasaréti úti–Trombitás utcai és az 1937-ben felépült – azóta lebontott – Mese utcai lakóháza. Új elem az oszlopok belső térben való használata, amelyek az 1934-es Harangvirág utcai épületnél még külső tornácoszlopok voltak, a Trombitás utcaiban a már nagyméretű lakóteret tagolják. A Mese utcai villa alaprajza ívelt oldalú trapéz, az építész által tervezett beépített szekrény domború és homorú felületű. Ezek az új formák és megoldások összegződtek később Molnár Farkas egyetlen templomépületében.

A Magyar Szentföld-templom

Budapesten a Hűvösvölgyben a Heinrich István utcában különös látvány tárul elénk. A nagy fák között feltűnik egy régi, lepusztult, tető nélküli épületrom oszlopokkal tagolt, ívelt homlokzata. Mellette áll a régi ferences rendi zárda és kápolna. A monumentális elhagyott épület a Magyar Szentföld-templom. A templom építésének kezdeményezője 1937-ben Majsai János Mór ferences szerzetes volt, aki korábban szentföldi zarándoklaton járt. Szerette volna az ottani szent helyeket itthon megidézni, azokra gondolva, akik nem juthatnak el oda. A rend megvásárolta a zárda melletti területet, hogy ott épüljön meg a Szentföld-templom. Tervezőnek Molnár Farkast kérték fel. Megbízásának egyik oka az lehetett, hogy a kerületben sokat dolgozott, nem lakott messze, és a modern funkcionalista építészet ismert mestere volt. A modern templomépítészet ekkor már hazánkban is elfogadottá vált. A budai oldalon olyan alkotások születtek, mint Árkay Aladár Városmajori plébániatemploma (1933), Rimanóczy Gyula pasaréti (1934) és Kismarty-Lechner Jenő remetekertvárosi temploma (1937–42). Magyarországon az első modern templom Molnár műegyetemi professzorának, Kotsis Ivánnak 1932-ban felszentelt balatonboglári épülete.

A jeruzsálemi Szent Sír-templom Nagy Konstantin idejében épült átriumos, öthajós bazilika, az apszisa mellett van a Golgota sziklája. Ettől kissé távolabb épült fel Jézus sírját és feltámadásának helyét befoglaló rotunda. Ezt a IV. századi épületet később átépítették és bővítették, ezért az eredeti épületegyüttes mára bonyolulttá és nehezen áttekinthetővé vált. Molnár Farkas ellátogatott a Szentföldre és ez nagy – elsősorban lelki – hatást gyakorolt rá. Ahogyan a kollégája megfogalmazta, ekkor vált hívővé. Palesztinában végigjárta az egyes szent helyeket, és ezekről pontos mérnöki felméréseket készített, amelyeket itthon felhasznált a kápolnák megtervezéséhez.

A Magyar Szentföld-templom alaprajza ellipszis formájú, tengelyeinek hossza 40×25 méter, a bejárat és a főoltár között feszül a hosszabbik tengely. Eredeti ötlet, mert a szentföldi templom kör alaprajzú. Az ellipsziszre szerkesz-

*A Magyar Szentföld-templom 1958-ban.
(Fortepan / FSZEK Budapest Gyűjtemény / Sándor György)*

tett alaprajz a barokk építészet jellemzője, ilyen például a magyar építészetben a pozsonyi Szentháromság-templom és a győri karmelita templom. Jelentősége abban rejlik, hogy olyan optikai illúziót lehet teremteni, amely révén a távlat miatt a hossz tengely rövidül, emiatt a bejáratától előre nézve a templom belső tere a körhöz közelít, de az ívelt oldalak miatt a közeli kápolnák csak a bejárás során tárulnak fel, így ez a forma folyamatos mozgásra kész, miközben folytonosan változik a belső tér képe is.

A 21 méter magasságú teret kis méretű ablakok sorozatával tagolt forgási ellipszoid héjkupola fedte volna le, amit 20 karcsú vasbeton oszlop támasztott volna alá. A belső tér megvilágítására az oldalfal felső részére kétsoros négyzetes ablaksort építettek. A földszinten elhelyezett kápolnák téglafalazattal készültek, födémük téglaboltozatos és vasbetonbordás téglabélés-teszt, változatos formájú. Mária születése kápolnájának lefedése gömbkupolával történt, míg a Vizitáció szentélye dongaboltozatos. A kápolnák külső falai faragott, szabálytalan alakú terméskő burkolatot kaptak. A kapun belépve előcsarnok az első belső tér, ezzel szemben megemelt síkon, ahova ívré szerkesztett lépcsőkön lehet feljutni, helyezkedik el a főoltár, mögötte a Szent Sír. A kápolnák az elliptikus oldalfalban kaptak helyet. Alaprajzukat és tagolásukat tekintve mind különbözőek. A már említettek között az Angyali üdvözlés kápolnája foglal helyet. A Betlehemi barlang különös, a külső falból kinyúló és elágazó

*A Magyar Szentföld-templom napjainkban.
(Ludmann Mihály felvétele.)*

formájával idézte meg a barlangot. Kétoldalra tizenegy, a két keresztszárban a földszintre öt, fölé pedig kettő kápolna kerülhetett volna. A két kinyúló keresztszárban az emeleten lett volna a Cenaculum (utolsó vacsora) és a másik oldalon a Golgota terme. Bejárati homlokzatának tervét az építész a szentföldi útja után megváltoztatta, a korábbi hullámzó, függőlegesen tagolt homlokzat helyett a jeruzsálemi Szent Sír Bazilika főbejáratának látványát rajzolta újra. Ez kétszintes, csúcsíves, bélletes ikernyílásokkal tagolt kapuzat lett volna, a felette levő falsávon körbefutó kettős ablaksorral, amely a belső tér megvilágításában fontos szerepet játszott volna. Az épület tervében Molnár Farkas eltávolodott korábbi stílusától és építészeti alapvetéseitől. A templomtervében alkalmazta a korábban bírált és elvetett szimmetriát és kupolát, az oszlopok monumentális használata és a homlokzat patetikus megformálása pedig jól mutatja a változást. A legfelül levő kupola a bizánci centrális tereket idézi, de elliptikus formája a barokk reminiscenciája, az üvegtéglákkal tagolt vékony vasbetonhéja pedig a modern építészet újszerű megoldása. Ez a sajátos eklektika jól mutatják a rideg funkcionalizmusból kilépni vágyó és tudó építészt, a múlt megtagadott megoldásainak és formáinak felfedezését és beemelését a modern építészetbe.

Az építkezés 1940-ben kezdődött, építésének költségét adományokból fedezték. Az elsőként elkészült Betlehemi születés barlangját 1941 szeptemberében szentelte fel Zadravecz István nyugalmazott püspök. A falak, az oszlopok és tíz kápolna épült meg 1944 végére. Az építkezés a háború után is folytatódott

és 1949 karácsonyára készült volna el a kupola, de ekkor a bezsaluzott, bevasalt szerkezetet lebontatták. 1951 május elején az ÁVH emberei szállták meg a területet, letartóztatták az atyákat, majd kiürítették az épületet, lebontották a már elkészült oltárokat. Később volt itt iskola, szobrász műterem, csomagolóüzem, a Vörös Csillag Traktorgyár raktára, majd 2004-ig a Fővárosi Levéltár iratraktára. 2013-ban került vissza a ferencesek kezelésébe. A magyarokon kívül két Szentföld-templom épült: az egyik Hollandiában, a másik pedig Washington DC-ben.

Molnár Farkas nem csak hazatért, hanem itthon is maradt. A Lotz Károly utcai villájában sérült meg egy bombatámadásban. 1945. január 11-én a Szécher úti kórházban halt meg.

FEHÉR ISTVÁN

A HAGYOMÁNYOS VALLÁSI TERMÉSZETBÖLCSELET SZELLEMI MŰHELYE

Ars Naturae folyóirat-ismertető

A konzervatív ethosz neveltetéséből fakadóan tisztelettel fordul a vallások általános tanítása felé. De vajon értjük, ismerjük-e a pusztán történeti eredeztetéssel a maga teljességében nem megragadható hagyományos keresztény természetbölcseletet, kozmológiai tanítást? Szemünk előtt van-e fogalomkészlete, ha a környezeti válság problematikájáról gondolkodunk? Vajon a vallás e saját bölcseleti vonulata artikulálható-e számunkra jelentésvesztés nélkül? Adhatunk-e a kereszténység hagyományait képviselve magabiztos, letisztult, integráló erejű válaszokat a modern oktatás intézményeiben elsajátított természet- és társadalomtudományos alaptételekre, melyek a környezetünkről való közgondolkodást meghatározzák? Egyáltalán: a modern tudomány és a vallás hagyományos világmagyarázatainak elemei között feszül-e ellentét, kikezdik-e egymás épségét életünket szabályozó szintéziseinkben?

Az idén május végén újabb lapszámmal jelentkező *Ars Naturae* című ökológiai, társadalmi, kulturális folyóirat többek között ezekre a kérdésekre kínál a hangvételében a mai tudományossághoz igazodó, de szellemében hagyományos válaszokat.¹ Szerkesztői nyilatkozata szerint „eszme- és kultúrtörténeti, filozófiai, vallási és metafizikai összefüggéseiben közelíti meg a humánökológia, a környezetfilozófia, a környezeti etika alapkérdéseit”. A periodika 2010 óta jelenik meg a szegedi székhelyű Életharmónia Alapítvány kiadásában: eddig 8 kötetben összesen 21 szám került az olvasóközönség elé.

A lapszámokban közölt szövegekben elmélyülve egyre világosabbá válhat az olvasó számára, hogy a transzcendenciára tekintő, eleven szellemi átha-

¹ A 21. szám publikációi a következő tematikus blokkokba rendeződnek: vidék és helyi kultúra, környezetbölcselet, környezeti nevelés, kultúra és művészet, életrend, szakrális tudományok.

tottság nélkül ön- és természetszemléletünket gúzsba kötik a modern tudományosság közgondolkodásban meggyökerezett, vulgarizált elemei (evolucionizmus, pszichologizmus, relativizmus stb.). Kocsi Lajos, főszerkesztő így fogalmaz: „A vallások sokkal kiterjedtebb valóságnak tekintik a természetet, mint ami számunkra a fizikai tartományban az érzékszervek vagy bármilyen technikai eszköz révén megközelíthető. Ennélfogva a természeti környezettel kapcsolatos problémákat sem az éghajlatváltozásra, a természeti erőforrásokra vagy társadalmi–gazdasági kérdésekre vezetik vissza, hanem végső soron az Istennel való kapcsolatra. (...) A materialista elképzelések valósággal megnyomoritják a mai ember lelkivilágát, akármilyen tudományosnak nevezett fogalmi rendszerbe is csomagoljuk ezeket.”²

Az *Ars Naturae* célkitűzése eredetinek bizonyul: „a tradicionális természetfelfogás kutatása és kibontása, annak feltárása, hogy a hagyományos kultúrákban, társadalmakban hogyan értelmeződik, milyen jellemzőket ölt magára az ember környezetéhez való viszonya. Ez elsősorban vallási – teológiai – kérdések vizsgálatát követeli meg, hiszen a tradicionális világban itt találjuk meg az élet minden területével, így a természetértelmezéssel és a környezetfelfogással kapcsolatos alapelveket is.”³ Ez a célkitűzés zavarba hozhatja a kortárs környezetvédelem képviselőit is, amennyiben ragaszkodnak saját materialisztikus paneleikhez („fenntarthatóság”). A folyóirat ugyanakkor magas szintű tudatosság elsajátítását teszi lehetővé a természeti problémák megoldásait össze nyíltággal kutatók számára.

A szekuláris gondolati környezetből kibontakozó, tevékenységlázbán égő környezetvédelmi aktivizmusra, a „zöld” mozgalomra nem adható pusztán polemikus válasz. Nem elég a másik térfélről reagálni az eseményekre. Az *Ars Naturae* nem kínál egyszerű válaszokat, hanem egy páratlanul gazdag szellemiség elsajátítására biztat, ahonnan nézve a teremtés közvetlen kapcsolatban áll teremtőjével. Ebből a rátekintésből felelősségünk nem emberi testamentumon alapul, nem pusztán az elkövetkező generációk jólétét, hanem saját istenkapcsolatunk mindennapi fenntartását és fejlesztését célozza. Azért kell gondosan óvnunk a természetet, mert az nem a véletlen folytán létrejött anyaghalmaz, s nem is egy deisztikus istentől valaha elvált materiális univerzum része, hanem végső soron Isten egy immanens aspektusa. A teremtés védelmének átfogó emberi programja ebben a megközelítésben az isteni valóság egy tartományának kultiválását, végső soron rítust, istentiszteletet jelent (gondoljunk csak a szőlőtőkék előtt imádkozó régi parasztemberekre, nagy- és dédszüleinkre). Egy ilyen hozzáállás azonban korántsem panteisztikus, hiszen – ahogy azt az autentikus keresztény bölcséleti hagyomány is megfogalmazza – Isten mindenben jelen lévő, és egyszersmind minden érzékileg tapasztalható jelenséget végtelenül felülmúló, abszolút valóság. „Mert nagy Isten az Úr, fölséges király minden isten fölött. Kezében vannak a föld mélységei, és övéi a hegyek csú-

² https://mandiner.hu/cikk/20220330_ars_naturae_folyoirat_kocsi_lajos_tradicionalitas_hamvas_bela_metafizika_termeszeti_iszlam_keresztenyseg

³ Uo.

csai.” (Zsolt 95, 3–4) Csak egy ilyen szellemi erőterbe helyezkedéssel adhatunk konkrét válaszokat a környezeti válság egyre nyomasztóbb, baljós helyzetére. A krízis oka tehát mindenekelőtt magának a létnek a szemléletében keresendő.

A küllemében is rendkívül igényes, szép kiállítású periodika eddigi lapszámaiból képtelenség volna a jelentőségük alapján néhány szöveget kiemelni, de mindenképp emlékezetes marad többek között Horváth Róbert Árpád-kori ökológiáról⁴ írt és – a lapszámokon átívelő (15–20.) tematikus blokkba illeszkedő – tájfilozófiai tanulmánya⁵, az iráni Seyyed Hossein Nasr hagyományos muszlim és keresztény szempontokat is rendkívüli erudícióval érvényesítő természetfilozófiai alapvetése⁶, vagy a svájci német származású vallásfilozófus, Frithjof Schuon egyaránt ihletett és nagy műveltséganyagot mozgató természetesztétikai tárgyú írása⁷.

Fontos megjegyezni, hogy a folyóirat honlapja⁸ nem pusztán a nyomtatott tartalmak újraközlésének felülete, de egyszersmind a kötetekben olvasható publikációk színvonalát elérő, azokat érdemben kiegészítő, önmagában is figyelemre méltó, a témában releváns szövegeket élénken közlétező online sajtótermék.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

LÖVÉTEI LÁZÁR LÁSZLÓ LAUDÁCIÓJA

A költő legutoljára, 2021-ben megjelent kötetének címe *Feketemunka*, amelynek alcíme a zárójelbe tett (*Egy hónap*), alatta pedig a gondolatjelek közé tett műfajmegjelölés: – VERSEK –. Az „Egy hónap” megjelölésnek megfelelően huszonhat, vignettának címzett szöveg választja el az egyes munkanapokra eső verseket; ám valahol egy vignettához két vers is tartozik, egy esetben egyenesen négy, majd következik egy különválasztott FÜGGELEK, egy pótvignetta és két szöveg. A címlapon található versek műfaji megjelölése sem hiábavaló, hiszen az egyes darabok hol bonyolultan hullámszó prózaversek, hol hagyományosabb ritmikájúak, hol pedig – akár mottóban, akár főszövegben – klasszikus magyar és világirodalmi versekből idézett szövegrészletek.

A kötet legközepén található a *Krumplis gulyás* című szöveg. A színhely, ahogyan azt olvashatjuk rögtön a cím után tördelt, ám funkciójában glosszaszerű nem láb-, hanem *fej-jegyzetben*:

⁴ Horváth Róbert: Árpád-kori ökológia – Árokrendszer és vízgazdálkodás. 2015–2018 (15–18. sz.), 19–26. o.

⁵ Horváth Róbert: Tájékozódni a tudatökológia tájfilozófiájának alapjai. 2021 (19–20. sz.), 41–50. o.

⁶ Seyyed Hossein Nasr: A természet spirituális jelentése és jelentősége. 2010 (1–2. sz.) 39–47. o.

⁷ Frithjof Schuon: Esztétika és szimbolizmus a művészetben és a természetben. 2012–2013 (5–8. sz.), 159–169. o.

⁸ <https://arsnaturae.hu>

„Munkásszálló.

Jobbra emeletes ágyak, az egyik alsó ágyon ELSŐ MUNKÁS Shakespeare *Macbeth*-jét olvasná (Európa Kiadó–Magyar Rádió és Televízió, Budapest, 1981. Fordította: Szabó Lőrinc. Utószó: Géher István). Az ágyakkal szemközt tűzfalra néző ablak. Az ablak alatt gázrezsó, rajta kormos fazék.
Három másik munkás jön, szemmel láthatóan enyhén ittas állapotban.”

Az egész kötetben egyedülálló eljárás, hogy nem csupán egy író vagy költő nevét, illetve művét ilyen pontos bibliográfiai jegyzettel lássa el, így nem csupán egy név szerepel, mondjuk mint Áprily Lajos, Knut Hamsun, Tar Sándor, Bulgakov, Solohov, Hlebnyikov vagy Tolnai Ottó – a Trianonban feldarabolt országrészek képviselői szépen feltalálhatók Áprilytól Tolnaiig –, nem is egy cím, hanem szerző, cím, fordító és utószóíró is! Persze minden szó számít, a fenti fej-jegyzet második sorának igéje is: „olvasná”. Persze, mert nem hagyják olvasni a betérő, enyhén ittas munkatársak, akik enni szeretnének valamit, következőleg főzni is, de mindig felriasztják a főszereplőt, aki olvasna, helyette azonban csak a tragédia skót vészbanyáinak sajátos receptjeit tudja szakácskodni vágyó társainak ajánlani:

„Kő alatt kit harminchárom
Éjjel izzaszt beteg álom,
Legelőszőr, buta béka,
Te kerülsz be a fazékba.”

A MÁSODIK MUNKÁS pártolja az olvasást, de azért nem annyira: „Szervusz, Lacika! Ne tanulj annyit, mert megbolondulsz!” Később meg is dühödik, amikor az olvasó Lacika újabb gulyásalkatrészeket ajánl:

„Nádi kígyó az övem:
Sülj meg, főj meg odabenn.”,

illetve:

„Gőte szeme, egy marok
Denevérszőr, gyíkfarak.”

Erre a főzni vágyó már inkább lebeszelné az olvasó fiatait:

„Szípuzunk, Lacika, szípuzgatunk? Ne olvass annyit, mert megbolondulsz!...”

A vita elfajul: Lacika idézete:

„Pávián-vér hűtse le,
S kész a pokol öröme...” , a MÁSODIK MUNKÁS viszont maga is könyvet vett kezébe, igaz, hogy szakácskönyvet, és megtalálta benne a megoldást. A költő ezt a receptvéget verssorokba tördelte:

„Amikor a hús már majdnem puha,
akkor adjuk hozzá a kockára vágott krumplit,
és készre főzzük,
de most már kevergetés nélkül.”

Én pedig egy laudációt szerettem volna kifőzni, ezért mégiscsak kezembe vettem a pontos bibliográfiával idézett Shakespeare-kiadást, s elolvastam benne Géher István tanulmányát. Közben a gulyás felforrt, én pedig elhűltem. Ugyanis Géher, az Eötvös Collegium nagyszerű tanára 1981-ben, tehát még a szocializmusnak nevezett gyilkos és törvénytelen uralom virágzása idején olyan pontosan lefestette nemcsak Macbethet, a gyilkost, hanem Banquo-t is, sőt magát Duncan királyt is, nem beszélve az összes szereplőről, tartozzanak bármely párthoz, hogy az olvasó meggyőződhetett: minden hatalom törvénytelen, véres és iszonyatos, még a sokszor főbűnösnek beállított Lady Macbeth a legártatlanabb, hiszen ő csak szerető feleségként szeretett volna segíteni férjeurának. És mindez nemcsak Skóciára vagy Angliára igaz, hanem az egész világra; legalábbis arra a részére a Szovjetuniótól Romániáig, Magyarorszáig és Jugoszláviáig, amint azt az idézetírók neve és hovatarozása egyértelműsíti.

Ha viszont most a költő első kötetéig (*A névadás öröme*, 1997) lépünk vissza az időben, akkor ott láthatjuk, hogy a verseinek képkészlete rafinált módon, és mégis magától értetődően az antik görög-római képkincsre nyúlik vissza akkor is, ha egyelőre csak a törpe jelennel állítja szembe a mitológiai neveket, pl. Boreaszt a légcsavarral vagy Notoszt a teafőzővel (*A névadás öröme*). Nem beszélve a költők nélkülözhetetlen szárnyas lováról, a Pegazusról: „Szárnyas lovad a zálogházban vár rád”. (*Költőn és kora*; természetesen József Attilából transzformálva, és itt azt jelenti, hogy még nem jött el az ideje, hogy elvágjuk a költő nyakát...)

A rákövetkező, Pozsonyban megjelent kötet (*Két szék között*, 2005) egy *Magánzsoltár* című bevezetővers után 13 részből álló, római I-sel jelölt ciklus után a II. ciklusba már csak 12 verset sorol, viszont hozzátesz egy három versből álló Függelékkel is. A *Magánzsoltár* egy ilyen sorral zárul: „Éltem?–Jó lenne kiegyezni ebben.” A *Függelék*be tett záróverset pedig egy „Árkádia-féle” című költemény vezeti be, amely úgy ars poetica, mint az idézőjelbe tett, azonos című Arany János-vers, és úgy legbensőbb önéletrajzi vallomás, hogy a *Magánzsoltár* utolsó sorához csatlakozik, hiszen Arany *Visszatekintés* című verse így kezdődik: „Én is éltem...Hogy ha élet születésen kezdeni”. Tehát a világirodalom nagyjai közé, sőt a világnagynak tekintett, és ezért imában is idézhető próféta-költők közé sorolja Aranyt, és azokat, akiket méltónak talál arra, hogy beleférjenek ebbe az ölelésbe. Ez például Ahmatova (*Egy kicsit fáj*). Ennek a kétrészes versnek az utolsó két strófáját idézném, hiszen talán ez a legelső verse Lövétei Lázár Lászlónak, amely szerint egyszer végre bízni kezdett a jövőben:

„Szóval: a tegnap este Ahmatován
gondolkoztam, egy verssora felett,
hogy »Kincseimből még maradt nekem...«,
és hogy jön ehhez az én esetem...”

És tévednék, ha ma azt gondolom,
innen jöhet a furcsa nyugalom?
Hogy azt hazudtam, egyszer hátha jó lesz:
felnőhetek végre a kincseimhez...”

(Megjegyzendő: az itt megpendített remény-motívumra visszafelel azután egy következő vers, amelynek azért adta azt a címet, hogy *Vissza a 12. oldalra*, mert ott olvasható a kötetben az előbbi idézet! És folytatódik azután a gondolatmenet, amelyik tehát határozottan felhívja a figyelmet a kötet tökéletes megszerkesztettségére, ezúttal Petri György-féle idézet elemzésével, majd pedig egy újabb imaszöveggel, amelyet *Hétköznapi zsoltárnak* nevez.)

Ettől kezdve megszaporodnak a kötetben az oda- és visszautalások, mégpedig hétköznapi előbeszéd-töredékek és klasszikus, közöttük bibliai idézetek egymás mellé építésével. Majd ismét a kötet kellős közepén – nem számítva a *Függelék* három darabját – olvasható az *Esetleg harmadnapon* című vers, amely nemcsak bibliai célzás, hanem a mottóban is jelzett Petri György-idézet, amely viszont egy transzformált Pilinszky-idézet:

„Nem zúgnak föl ma semmilyen egek,
se hajnalban a nyesett-szürke fák:
a gyökerek most tényleg gyökerek,
és szélcsend van. »Ez egy ilyen világ:

na és ha meghalt? Puszi. Ennyi volt...
Csak semmi pánik: nem dobog a szíve?–
egyszer talán legyőzi a halált.
Credo, quia absurdum...Itt a vége.«”

(Csak zárójelben merem megjegyezni, hogy Pilinszky idézett verse viszont egy Rilke-vers transzformálása, mint ahogyan ezt egy első rendű tanulmányában már 1998-ban [Alföld, 49/12.] kimutatta Pór Péter.)

Nem csoda, hogy 2009-ben a költő kiadott egy kis könyvecskét *Arany versek – Széljegyzetek Arany Jánoshoz* címmel. Két kislányának ajánlja, de én azért felnőtteknek is merném ajánlani. Különösen megható, amikor nemcsak Aranyt, hanem az őt szintén bálványozó magyar klasszikus költőket és írókat is felhasználja a saját igazolására, illetve ujjongó önmagára ismerésére, hogy ti. ő ugyanúgy a diszharmóniában találta meg az önmagával való harmóniát, mint maga Arany. Mindenesetre ledorongoló és vitathatatlan érvet használ, amikor ezt idézi Kosztolányitól: „Harmónikus versei idején meg van hasonulva önmagával”. Figyelemre méltó, hogy ezt Kosztolányi egy olyan, 1917-es esszéjében írta, amelyben az akkor 100 éve született Aranyt jellemezte. 2019-ben jelent meg a *Miféle harag* című verskötete. Ebben a *Sivatag* nevű ciklust egyrészt Juvenalistól, Shakespeare-től és Aranytól vett mottókkal vezeti be, másrészt a ciklus első versét rögtön „Arany Jánosnak, kinek másnak?” ajánlja, és az elközelgő Arany-bicentenáriumra célozva fejezi be.

„»Egy kis független nyugalmat«:
 Ugye, te is ezt akartad?,
 S »Rodostóban« –
 Pedig tudjuk, mi van ottan...

Nos, kétszáz éve zöld utad van,
 S te csak állsz itt, a huzatban,
 Úgyhogy nyomás! –
 Rád fér egy kis »föltámadás«...”
 (Töredék... Előszó helyett)

(Szubjektív megjegyzés: Lövétei Lázár Lászlóval személyesen először Szalontán találkoztam az Arany-bicentenáriumi ünnepségen, hála Istennek...)

Azóta eljött a most akadémiai székét elfoglaló költő születésnapja is, az ötvenedik, nemrég, ez év februárjában. Írt is születésnapjára egy verset, idézzük ennek négy utolsó szakaszát:

„szép kerek évtizedek
 mind csupa szép, csupa jó
 mind csupa versbe való

s mégsem örül de nem ám
 vén feje csíki hideg
 ötvenedik tavaszán

lázba mi hozza megint
 semmi a föld kerekén
 vén keze újra legyint

sok darab élete volt
 él hiszen élnie kell:
 várja a hinnivalót”

Mi hiszünk. Abban is, hogy megtalálta, hiszen az előbb idézett vers után következik *Zákeus a fügefán* című költeménye. És már a *Kortárs* 2020/11-es számából is megtudhattuk, hogy az ott közölt négy verse az ezúttal már kicsit változott című, itt *Zákeus fügefája* nevezetű, készülő könyvéből való! Alig várjuk ezt a készülő kötetet!

*

Befejezésül pedig, mivel – román nyelvtudás híján – Lövétei Lázár László románból készült műfordításait nem tudom értékelni, ezért pótlásul egy olyan versét fogom idézni, amelyet a hírhedt 2004-es, a kettős állampolgárságról szóló népszavazás ihletett, és amelyben saját szövegébe a költő román szavakat és egy román mondatot is illesztett, ezeket pedig csillag alá tett jegyzetben le is fordította.

2004. december 5.*Népi költő búja*

Kétezer-négy
December öt!
De sok magyar
Embert megölt!

Urbánus költő gondja

Kétezer-négy
December öt!
Szerencsére
Emberről nem ölt!

Erdélyi magyar költő mondja

Kétezer-négy
December öt!
Ásta-s eu.⁹
Csak egy pârât...¹⁰

(Elhangzott a Magyar Művészeti Akadémián, 2022. június 22-én.)

⁹ A román mondat jelentése: Ez vagyok én.

¹⁰ A román szó jelentése: alperes. (Lásd Lövétei László: *Alkalmi*, Kolozsvár, Sétatér Könyvek, 2016., 26. – Az eredeti nyomtatványban kereszt helyett két csillag szerepel a második lábjegyzetnél, de a számítógép ezt nem volt hajlandó előállítani.)

SZERZŐINK

BALOGH ÁKOS (1991, Budapest) nemzetközi kapcsolatok elemző, a Külgazdasági és Külügyminisztérium munkatársa.

BARABÁS MÁRTON (1952, Budapest) Munkácsy Mihály-díjas magyar festő, szobrász, 2017 óta a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja.

DOMANICZKY ENDRE (1979, Budapest) jogász, történész. A Mádl Ferenc Intézet vezető kutatója, volt konzul (Canberra, Melbourne, Sydney). Kutatási területei: összehasonlító jogtörténet, alkotmányjog, nemzetközi jog, illetve az angol-szász országok magyar diaszpórájának története.

FEHÉR ISTVÁN (1986, Siófok) irodalomtörténész, a Magyar Szemle szerkesztője.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a Magyar Szemle főszerkesztője.

LOTHAR HÖBELT (1956, Bécs) történész, 2021-es nyugdíjazásáig a Bécsi Egyetem oktatója, több brit és amerikai felsőoktatási intézmény vendégelőadója, oktatója, számos könyv, tanulmány és cikk szerzője. Tanácsadói minőségben sokáig az Osztrák Szabadságpárt köreiben tevékenykedett.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

M. SZEKENI GÉZA (Molnár Géza, 1945, Pestszenterzsébet) magyar-francia szakos középiskolai tanár, bölcsészdoktor, a politikatudomány kandidátusa, a történettudomány habilitált doktora, egyetemi magántanár, ny, diplomata.

CALUM T. M. NICHOLSON a Cambridge-i Egyetemen szerzett diplomát társadalomantropológiából, migráció tanulmányokból mesterdiplomát az Oxfordi Egyetemen, majd doktori címet szerzett társadalomföldrajzból. Korábban az Oxfordi Egyetem vendégkutatójaként dolgozott, és a brit parlament kutatójaként is tevékenykedett. Szakember és tanácsadó az „éghajlatvándorlásról”, valamint a közösségi média történelmi jelentőségéről. Jelenleg a nemzetközi fejlődésről, a nemzetközi migrációról és a közösségi média hatásáról oktat tanfolyamokat a Cambridge-i Egyetemen. Emellett számos társadalmi, politikai és kulturális kérdésről ír.

PINTÉR BALÁZS (1984, Budapest) újságíró, a Magyar Nemzet lapszerkesztője.

SZABÓ LILLA (1952, Pozsony) művészettörténész. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán végzett majd doktorált, a Magyar Nemzeti Galéria főmuzeológusa (1979–2012). Szakterülete a 20. századi magyar képzőművészet, különös tekintettel a felvidéki, valamint az amerikai magyar művészetre. A Magyar Képzőművészek és Iparművészek Társasága (1991) alapító tagja, 1997-től elnöke. Rendszeresen publikál, tart előadásokat konferenciákon itthon és külföldön. Több monográfia szerzője, számos kiállítás kurátora.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (1945, Budapest) irodalomtörténész, az ELTE-n latin-görög-iranisztika szakon végzett, a *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentis Aevi* című sorozat társzerkesztője, Békés Enikővel. Az Irodalomtörténeti Közlemények és a *Vigilia* szerkesztőbizottsági tagja, a BTK Irodalomtudományi Intézet emeritus kutatóprofesszora, az

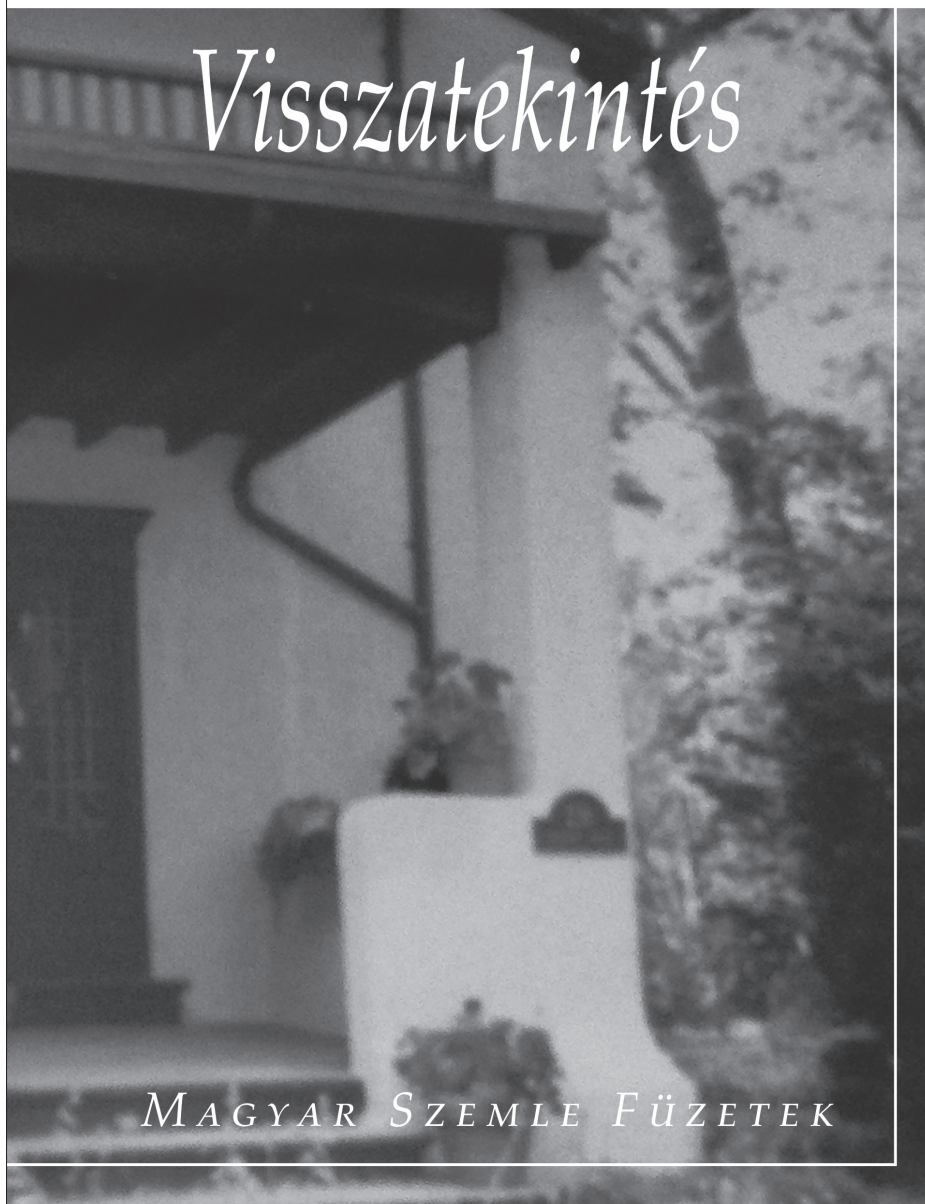
SZTE BTK Klasszika-filológiai és Neolatin Tanszékének professor emeritusa.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A Magyar Szemlének 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

MOLNÁR TAMÁS

Visszatekintés

MAGYAR SZEMLE FÜZETEK

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

Nyomda:
VIRTUÓZ KIADÓ ÉS NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.
Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 5700 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.
A szerk.